

काव्य
१७३४

ਗਾਠਕ ਪੰਗ



ਗੀ ਵਿ ਨ੍ਹਾ ਘ



४०८८८

७०८५

१०३४

१०/०६/६५

वा ग्वै ज यं ती

वगटा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत

अनुक्रम..... १०८६ वि:..... ७०८५

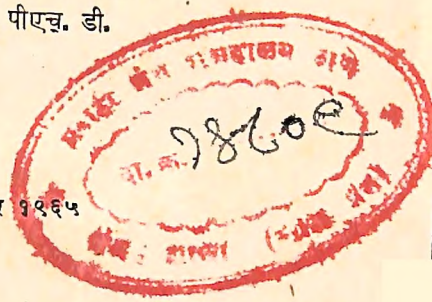
काल..... १०३४ नों: दि: १०/०६/६५

लेखक

कै. राम गणेश गडकरी
(गोविंदाग्रज)

संपादक

डॉ. रामचंद्र शंकर वालिंबे
एम. ए., पीएच. डी.



नोव्हेंबर १९६५

किंमत सहा रुपये

प्रकाशक : गो. य. राणे, नैलेंकर बुकसेल्स यांचेकरितां, बुधवार चौक, पुणे २.
मुद्रक : चिं. स. लाटकर, कल्पना मुद्रणालय, 'शिवपार्वती' टिळक रोड, पुणे २.

बराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थानप्रत.

भतक्रम २०८६ वि: ७१०५

क्रमांक १०३२ नों: वि: १०११५

संपादकीय निवेदन

‘वाग्वैजयंती’च्या प्रती बाजारांत उपलब्ध नाहीत अशी तक्रार बरेच दिवस कानांवर असल्यामुळे श्री. वा. म. नेलेंकर यांच्याशी १९६१ च्या मार्च महिन्यांत या बाबतीत बोलणें केलें. कै. गडकरी यांच्या सर्व प्रकाशित आणि अप्रकाशित लेखनाचे सर्व प्रकारचे हक्क श्री. नेलेंकर यांच्याकडे कायद्याने आलेले असल्यामुळे त्यांनीच ‘वाग्वैजयंती’ची नवी आवृत्ति शक्य तितक्या लवकर काढावी अशी माझी इच्छा होती. परंतु अनेक अडचणींमुळे त्यांना हें जमेना. अखेर येथील प्रसिद्ध प्रकाशक श्री. गो. य. राणे यांच्या प्रोत्साहनाने आणि सहकार्याने हें काम पुरें करण्याचें श्री. नेलेंकर यांनी ठरविलें आणि या आवृत्तीच्या संपादनाचें काम माझ्याकडे सोपविलें.

नवीन आवृत्तींत कांही बदल करण्याचें मी ठरविलें. पूर्वीच्या आवृत्तींत कविता कालानुक्रमाने लावलेल्या नव्हत्या. या आवृत्तींत जमतील तेवढ्या कविता कालानुक्रमाने द्यावयाच्या ठरवून मी मुळांतील क्रम बदलून टाकला. ‘वाग्वैजयंती’च्या पहिल्या आवृत्तीमध्ये कांही कवितांच्या खाली लेखनकाल दिला आहे. पण अशा कवितांची संख्या अगदी थोडी आहे. उरलेल्या कवितांपैकी जितक्या कवितांचा लेखनकाल किंवा प्रसिद्धीचा काल मिळेल तितक्या कविता तरी कालानुक्रमाने लावाव्यात या विचाराने १९१० ते १९१८ या काळांतील मासिकांचे अंक बरकाईने पाहून मी त्यांचा काल निश्चित केला. या आवृत्तींत एकूण ६५ कविता सुरवातीला कालानुक्रमाने दिल्या आहेत. गडकऱ्यांच्या कवित्वाचा व कविमनाचा विकास कसा होत गेला हें पाहण्यासाठी या कालानुक्रमाचा बराच उपयोग होईल. या आवृत्तींत घेतलेल्या एकूण १३७ कवितांपैकी ६५ कवितांचा, म्हणजे जवळ जवळ निम्म्या कवितांचा, कालानुक्रम येणेंप्रमाणे निश्चित झाला आहे. उरलेल्या कवितांची शक्य तेवढी विषयवारी लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. एखादी कविता दुसऱ्या गटांत चुकून अंतर्भूत झाली आहे. अपूर्ण कविता व्हडंशीं शेवटीं दिल्या आहेत. अशा अपूर्ण कवितांची संख्या पंधरा आहे.

या आवृत्तींत सुद्धाम दोन परिशिष्टें दिलीं आहेत. गर्वनिर्वाण, पुण्यप्रभाव, भावबंधन, आणि राजसंन्यास या नाटकांतील पदें एका परिशिष्टांत दिलीं आहेत. गडकऱ्यांचीं अनेक पदें रचनेच्या व भावनाधिष्काराच्या दृष्टीने श्रेष्ठ प्रतीची असल्यामुळे अभ्यासकाला हें परिशिष्ट उपयुक्त वाटेल. दुसऱ्या परिशिष्टांत श्री. नेलेंकर यांच्या खास परवानगीने 'समीक्षक' मासिकाच्या गडकरी विशेषांकांत (फेब्रुवारी १९४४) प्रसिद्ध झालेल्या, गडकऱ्यांच्या कांही अप्रकाशित कवितांचा अंतर्भाव केला आहे. 'वाग्वैजयंती'ची ही 'पुरवणी' समजावी.

अभ्यासकांच्या सोयीसाठी शेवटी कवितांच्या पहिल्या ओळींची सूची, आणि कवितांच्या शीर्षकांची सूची, अशा दोन सूची दिल्या आहेत.

या आवृत्तीची प्रेस कॉपी १९६१ च्या मे महिन्यात तयार झाली. जून महिन्यांत येथील साधना प्रेसमध्ये छपाईच्या कामाला सुरवात झाली, आणि १२ जुलैपर्यंत पहिले पांच फॉर्म छापूनहि झाले. १२ जुलै रोजी झालेल्या जलप्रलयांत पुढची सर्व प्रेस कॉपी पडलेल्या भिंतीखाली सापडून नष्ट झाली. पुराने ओढवलेल्या आपत्तीमुळे मी स्वतः नोव्हेंबरपर्यंत अगदी विमनस्क होतो. हळूहळू स्थिरस्थावर झाल्यावर पुन्हा कामाला लागलो. पण काम बरेंचसे रेंगाळलें. १९६१ च्या दिवाळीतच जें काम पुरें झालें असतें, तें पुरें व्हावयास १९६२ चा मार्च महिना उजाडला. 'साधना प्रेस'मधील मंडळींनी फार संभाळून घेतलें. त्यांचा मी फार आभारी आहे. श्री. नेलेंकर आणि श्री. राणे यांनीहि परोपरीने मदत केली व छपाईच्या दिरंगाईकडे दुर्लक्ष केलें. याबद्दल त्यांचाहि मी फार ऋणी आहे.

'वाग्वैजयंती'च्या पहिल्या आवृत्तींत नकल करणाऱ्याच्या अनवधानाने झालेले प्रमाद, आणि मुद्रणदोष, या आवृत्तींत दुरुस्त करण्याची कोशीस केली आहे. मूळ आवृत्तीतील शुद्धलेखन या आवृत्तींत कायम ठेवलें आहे.

१२ मार्च १९६२

रा. शं. वालिंजे

पराठी ग्रंथ संपादन, टा. स्थळमत.
मनुक्रम..... वि:
क्रमांक नों: वि:

प्रस्तावना

‘अल्ट्रड प्रेमास’ ही कविता गडकऱ्यांनी १९०९ सालीं लिहिली असली, आणि या पूर्वीच त्यांच्या ४-५ कविता प्रसिद्ध झालेल्या असल्या, तरी त्यांचा काव्यसंसार खऱ्या अर्थाने १९११ सालच्या आरंभीं सुरू झाला असें म्हणावयास हरकत नाही. कै. ज्यं. सी. ऊर्फ अण्णासाहेब कारखानीस आणि कवि ‘भालचंद्र’ (श्री. ग. ना. टिपणीस) यांच्या सहकार्याने ‘तुतारी’ या नांवाचें मासिक केशवसुतांच्या स्मरणार्थ काढण्याचा गडकऱ्यांचा १९११ च्या सुरवातीस संकल्प झाला होता. या मासिकासाठी सामग्री जमविण्याच्या उद्देशाने या तिघांनी १९ फेब्रुवारी १९११ रोजीं काव्यचर्चेला वाहिलेल्या एका मंडळाची स्थापना केली. ‘तुतारी मंडळ’ हेंच या कवि-मंडळाचें नांव होतें. मनांतील उच्च, स्वतंत्र व निर्भय विचार प्रकट करण्याचें एक साधन म्हणून मासिक काढावें असा या कवींचा विचार होता. केशवसुत हे त्यांचे मार्गदर्शक. “त्यांची ‘तुतारी’ सदैव फुंकती राखण्या-करिता” ‘तुतारी मंडळाची’ स्थापना झाली होती. मंडळाच्या स्थापनेच्या दिवशीं गडकऱ्यांनी केशवसुतांवरच कविता लिहिली व ती वाचून दाखविली. ‘वाग्जयंती’ मध्ये ‘केशवसुत मेले?’ हें या कवितेचें शीर्षक आहे. (पृ. १३) ओळीने आठ रविवारीं हे कवि एकत्र जमत आणि स्वकृत कवितांचें वाचन करीत व त्यांवर चर्चा करीत. दोनच महिन्यांत या मंडळाचे जवळजवळ विसर्जन झालें. गडकऱ्यांनी आपल्या काव्यसंसाराला खऱ्या अर्थाने सुरवात केली ती केशवसुतांच्या स्तवनाने, ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. ‘प्रेमसंन्यास’ नाटकाचें पहिलें हस्तलिखित गडकऱ्यांनी बह्ंशीं १९१० सालच्या नोव्हेंबर-डिसेंबरमध्येच पुरें केले होतें. पुनर्विवाहाच्या आवश्यकतेचें प्रतिपादन करण्यासाठी या नाटकांत, विशेषतः जयंताच्या तोंडीं आगरकरी वळणाचे जे नवीन सुधारणावादी विचार गडकऱ्यांनी घातले आहेत त्या विचारांनी त्यांचें मन या काळांत भारून गेलेलें असल्यामुळे

केशवसुत आणि त्यांची 'तुतारी' यांचे त्यांना इतके आकर्षण वाटत असले पाहिजे हे उघड आहे. याच आकर्षणांतून १९११ च्या फेब्रुवारीमध्ये त्यांनी 'केशवसुत मेले?' ही कविता लिहिली. 'प्रेमसंन्यासां'तील जयंताच्या तोंडचे कांही उद्गार जसेच्या तसे 'स्मशानांतले गाणे' या कवितेत आले आहेत. 'दसरा' ही कविता गडकऱ्यांनी १९१३ च्या ऑक्टोबरमध्ये लिहिली. या कवितेच्या शेवटी केशवसुतांचे आपण एकनिष्ठ शिष्य आहोत हे त्यांनी अगदी असंदिग्धपणे सांगून टाकले. 'दसरा' ही कविता म्हणजे एक नीरस पुररुक्ति असून केशवसुतांच्या 'तुतारी' ह्या कवितेतील अनेक कल्पना थोडाहि फरक न करतां गडकऱ्यांनी 'दसरा' या कवितेत मांडल्या आहेत असें विधान मी १९५१ साली केले होते. अगदी अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या 'अप्रकाशित गडकरी' या पुस्तकांत 'दसरा' या कवितेच्या सुरवातीला स्वतः गडकऱ्यांनी दिलेली प्रास्ताविक टीप मुळांत होती तशीच आढळेल. टीपेंत पुढील वाक्ये आहेत—“हें गाणें केशवसुतांच्या तुतारीचें वेडेवांकडे रूप आहे. सुधारणा पाहिजे या म्हणण्यापलीकडे या गाण्यांत कांहींच राम नाही.” ‘वाग्वैजयंती’ च्या सर्व आवृत्त्यांमधून गडकऱ्यांची ही मूळचीं वाक्ये कोणी कशासाठी गाळलीं हें समजण्यास कांहींहि मार्ग नाही. तथापि केशवसुतांच्या 'तुतारी' चा १९१३ च्या अखेरपर्यंत गडकऱ्यांच्या मनावर केवढा विलक्षण प्रभाव होता, हें या वाक्यावरून स्पष्ट होत आहे. समाजातील अनेक विचित्र विसंगति, दुष्ट रूढीचे घोर परिणाम, खोट्या धर्मकल्पना आणि नीतिकल्पना, विचार व आचार यांमधील विरोध, ठराविकपणा, इत्यादि गोष्टींवर कठोर टीका करण्यासाठीच गडकऱ्यांनी 'स्मशानांतले गाणे' व 'घुवडास' या कविता थेट 'तुतारी' च्या वळणावर लिहिल्या.

गडकऱ्यांच्या काव्यसंसाराची सुरवात अशा प्रकारे केशवसुतांच्या 'तुतारी' च्या अनुकरणाने झाली हें खरें असले तरी १९१२ पासून १९१४ अखेरपर्यंत स्वैर कल्पनाविलासाने ओतप्रोत भरलेल्या कांही कविता त्यांनी लिहिल्या. 'राजहंस माझा निजला' (जुलै १९१२), 'प्रेमपाठ' (सप्टेंबर १९१२), 'चिमुकलीच कविता' (सप्टेंबर १९१३), 'अरुण' (सप्टेंबर १९१४) या प्रमुख कविता होत. 'प्रेमसंन्यास' नाटकांतील

स्वैर कल्पनाविलासाची व पराकाष्ठेच्या कृत्रिम अलंकारप्रचुर शैलीची छाप या दोन वर्षांच्या काळांत गडकन्यांच्या मनावर फार होती. अशा शैलीचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे 'राजहंस माझा निजला' ही कविता होय. या कवितेचा सारा भर रूपकांवर—खरें म्हणजे परंपरित रूपकांवर—आहे. पहिल्या कडव्यापासूनच कवीने रूपकांची पखरण केली आहे. पण सुरवातीचीं हीं रूपकें आशयाशी एकजीव झालेलीं असल्यामुळे आकर्षक झालीं आहेत. यानंतर मात्र 'राजहंस' या शब्दाच्या द्वारे सूचित झालेल्या कल्पना परंपरित रूपकांतून आविष्कृत झाल्या आहेत. आपला आशय आकर्षक रीतीने विशद करण्यापुरताच रूपकांचा उपयोग करून मग त्याचा मोह सोडणें कवीला जमलें नाही. 'राजहंस' हा शब्द आठवतांच प्रथम जें रूपक कवीच्या मनांत स्फुरलें त्याच्या मोहांत अधिकाधिक गुरफटून गेल्यामुळेच 'राजहंस' या शब्दाशीं निगडित झालेल्या साऱ्या कल्पनांचा आविष्कार करावा असा मोह कवीला झाला. राजहंस मानस सरोवरांत असतो; मानस या शब्दाचा मन हाहि अर्थ आहे; मानस (म्हणजे मन) हेंच कोणी मानससरोवर अशी कल्पना येतांच प्रेमरूपी जल, या जलाच्या लाटांवर पोहणारा राजहंस, मोत्यांचा चारा, शिपा, त्या शिपांतील अश्रु हेच कोणी मोती—इत्यादि रूपकांची बरसात झाली. पण एवढ्याने कवीचें समाधान झालें नाही. मौक्तिकसुमणि ही कल्पना स्फुरतांच अश्रूंची माळ ही दुसरी कल्पना स्फुरली, या अश्रुमालेची वैजयंतीमाळेशीं सांगड घातली गेली, वैजयंतीमुळे वैकुण्ठेश्वर विष्णूची कल्पना सुचली. यांतूनच वैजयंती माळेतील कौस्तुभ रत्नाची कल्पना, आणि त्या कौस्तुभरत्नाच्या कोंदणाची कल्पना; यांचा उदय झाला. राजहंस हा अश्रुरूपी वैजयंती माळेंतील कौस्तुभ ठरला, आणि मातेचें हृदय हें त्या कौस्तुभाचें कोंदण ठरलें. * रूपकांची स्वैर पखरण या कवितेंत झाली असल्यामुळे तिच्यांत हळुवार भावनांच्या आविष्काराला स्वाभाविकच पांयवंद बसला आहे. तरीसुद्धा चार ते सात या कडव्यांतील भावनाविष्कार परिणामकारक झाला आहे, परंपरित रूपकांचा मोह कवीने टाळला म्हणूनच हें शक्य झालें आहे.

* अधिक विवेचनासाठी 'साहित्यमीमांसा' या माझ्या ग्रंथांतील ३०१-३०३ हीं पृष्ठें पहावीं.

‘राजहंसा’नंतर चारच महिन्यांनी ‘प्रेमपाठ’ ही कविता प्रसिद्ध झाली. (सप्टेंबर, १९१२). याहि कवितेंत रूपकें आणि स्वैर कल्पनाविलास यांची विपुलता आहे. ‘बालकवी’च्या कांही प्रसिद्ध निसर्गगीतांतील कल्पनाविलासाची जात आणि गडकऱ्यांच्या ‘प्रेमपाठ’ या कवितेंतील कल्पनाविलासाची जात जवळजवळ एकच आहे. १९१३ च्या सप्टेंबरमध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ‘चिमुकलीच कविता’ या कवितेंत कांही सुंदर उत्प्रेक्षा आहेत. ‘अरुण’ ही कविता ‘बालकवी’च्या प्रसिद्ध ‘अरुण’ या कवितेचें अनुकरण करूनच लिहिली आहे हें खुद्द गडकऱ्यांनीच कबूल केलें आहे. खरें म्हणजे हें नुसतें अनुकरण नसून नीरस अंधानुकरण आहे. बालकवींच्या धाटणीवरच ‘अरुण’ याच नांवाची दुसरी एक कविता लिहिण्याची कल्पना गडकऱ्यांच्या मनांत पुन्हा केव्हा तरी (नक्की लेखनकाल उपलब्ध नाही.) जागृत झाली या दुसनय ‘अरुण’मध्ये भीषण व भयानक कल्पनांची अगदी असह्य बरसात झालेली आहे.

‘मुरली’ ही गाजलेली कविता १९१२ च्या सप्टेंबरमध्ये प्रसिद्ध झाली. प्रीति व भक्ति यांचा संगम कवीला दाखवावयाचा आहे. किंवाहना प्रीतीच्या प्रकर्षांतूनच भक्तीचा उदय होत असतो असेंहि कवीला म्हणावयाचें आहे. मानवी जीवनांत प्रेमसाफल्याचें अपार महत्त्व असून प्रिय व्यक्तीकडून वेळींच प्रत्युत्तर मिळालें नाही तर जीवन स्पृहणीय होणें शक्य नाही, असेंच या कवितेला जोडलेल्या प्रास्ताविक टीपेच्या द्वारें गडकऱ्यांना सूचित करावयाचें आहे असें मला वाटतें. ही सारीच कविता रूपकात्मक आहे. राधिका म्हणजे भक्त, आणि मुरली म्हणजे परमेश्वरी कृपेचें प्रत्युत्तर, हें स्वतः गडकऱ्यांनीच स्पष्ट केलें आहे. या रूपकांत एक व्यंजना गुरफटलेली आहे. राधिका म्हणजे प्रियकराची अथवा प्रेयसीची तन्मयता, आणि मुरली हें त्या तन्मयतेला मिळालेलें प्रत्युत्तर. या कवितेच्या कांही कडव्यांमध्ये रसरसलेल्या व उत्कंठापूर्ण प्रेमभावनेच्या प्रकर्षाच्याच विविध अवस्था प्रकट झाल्या आहेत. प्रेमभावनेतील उत्कटता परिसीमेला गेली म्हणजे विवेकाला तेथे मुळीच थारा उरत नाही; या तन्मयतेला तर्काच्या व विवेकाच्या कसोट्या लावणें योग्य नाही; या ठिकाणी भावनाच सर्वस्वी प्रमाण होत — असेंच भावपूर्ण हृदयाच्या प्रतीतीच्या उल्लेखाच्या द्वारें

गडकऱ्यांना सुचवावयाचें आहे. ही व्यंजना लक्षांत ठेवून कविता वाचली असतां प्रेमांतील उत्कटतेमुळे उत्पन्न होणारा वेभानपणा, प्रिय व्यक्तीच्या मीलनांसाठी अनिवार उत्कंठा, तिच्याशीं पूर्ण तादात्म्य पावण्याची लालसा, या तादात्म्यापोटीं होणारी उन्मनी अवस्था, आणि या अवस्थेंत प्राप्त होणारा दिव्य आनंद, इत्यादि अवस्थांचा साक्षात्कार झाल्यावाचून राहणार नाही. परमेश्वराच्या भक्तीमध्ये अंतर्भूत झालेल्या अवस्था, आणि उत्कट प्रेमभावनेच्या विविध अवस्था, यांची जात एकच असते असें तर गडकऱ्यांना सुचवावयाचें नसेल ना ? भक्ति ही प्रीतीचीच पुढची पायरी असते, उत्कट प्रीतीच्या प्रकर्षाचेंच भक्तीत पर्यवसान होत असतें; प्रीतीची किंवा भक्तीची शेवटची पायरी म्हणजेच आत्यंतिक तादात्म्य, स्वत्वाची पूर्ण विस्मृति. याच कल्पनांच्या आविष्करणासाठी गडकऱ्यांनी 'मुरली' ही कविता लिहिलेली आहे.



१९१२ च्या ऑगस्टमध्ये 'वेडा' ही कविता प्रसिद्ध झाली. "कुणाला कशाचें वेड लागेल आणि त्याचा शेवट कशांत होईल, हें कोणी सांगावें ?" अशी खुद्द गडकऱ्यांची या कवितेला प्रास्ताविक टीप आहे. भावनावश मनाच्या वेड्या आशेचें, आणि अलभ्य गोष्टींचा लाभ करून घेण्याच्या हव्यासाचें उत्कृष्ट आविष्करण या कवितेंत झालें आहे. अशीच आणखी एक कविता यानंतर दोन वर्षांनी १९१४ च्या नोव्हेंबरमध्ये प्रसिद्ध झाली. 'ओसाड आडांतील एकच फूल' हें या कवितेचें नांव. आपल्या चित्तांत प्रिय व्यक्तीविषयी ज्या भावना जागृत झाल्या आहेत, तशाच भावना त्या व्यक्तीच्या चित्तांतहि जागृत झाल्या असल्या पाहिजेत अशी गोड कल्पना करून घेऊन त्या कल्पनेच्या धुंदींत गुंग होऊन राहण्याची भावनाप्रधान माणसाची जी वृत्ति असते, तिचेंच मोठें हृद्य चित्र या कवितेंत रेखाटलेलें आहे. मानस-शास्त्रांत ज्याला 'प्रॉजेक्शन' म्हणतात तो प्रकार येथे झाला आहे. आपल्या मनांतील भावनांचा दुसऱ्यावर अध्यारोप करणें, आपल्या कल्पनासृष्टींतील चित्रें सत्यसृष्टींत साकार झालीं आहेत असा आभास निर्माण करून घेणें, व त्यांत समाधान मानणें, असा हा प्रकार आहे. आत्यंतिक वृत्तीच्या भावनाप्रधान माणसाच्या मनांतील आर्त भावना, उत्कंठा, वेड्या आशा, आणि अमर्याद

इच्छा, यांचेंच आविष्करण 'ओसाड आडांतील फुलं'च्या रूपकाच्या द्वारे गडकन्यांनी केले आहे.

१९१४ च्या जानेवारीत प्रसिद्ध झालेली 'फुलें वेंचिलीं पण—' ही कविता म्हणजे निष्प्रेम मनाचें केविलवाणें गाणें होय. मोहक रानफुलांचे झेले खुडून ध्यावेत, त्यांच्या मुसमुसणाऱ्या सौंदर्याने आणि सुगंधाने मन मारून जावें; पण इतक्या सुंदर फुलांचें करावयाचें काय ? तीं कोणाला अर्पण करावयाचीं ? जिला अर्पण करावी अशी प्रेयसी कोठे आहे ? इत्यादि भावनांनी व्याकुळ झालेल्या प्रेमविह्वल व्यक्तीच्या अंतर्मनाचें आविष्करण या कवितेत आढळेल. ही कविता लिहिल्यानंतर अगदी थोड्या दिवसांत गडकन्यांनी 'दिव्य प्रेमाची जाति' ही कविता लिहिली (फेब्रुवारी १९१४). स्त्रीपुरुषांमधील शुद्ध, निष्पाप, निरभिलाष प्रेमाची जी कल्पना गडकन्यांनी १९११ सालीं 'प्रेमसंन्यास' नाटकांत मांडलेली होती, तीच कल्पना अतिशय परिणामकारक रीतीने या कवितेत प्रकट झाली आहे. दिव्य प्रेमाची जात लोकविलक्षण असून सामान्य व्यावहारिक प्रेमापेक्षा ती अगदी निराळी असते; या दिव्य प्रेमाला स्थलकालांची मर्यादा नसते, किंवा शक्याशक्यतेची आडकाठी नसते. अनंत योजनें दूर असलेल्या आकाशांत चमकणाऱ्या तारकेवर प्रेम करणें, तिच्या प्राप्तीची कसलीहि आशा नसतां तिच्यांत सर्व चित्तवृत्ति केंद्रित करणें, ही खरी दिव्य प्रीति ! यांतून निरभिलाष प्रेमाच्या कल्पनेचा गडकन्यांनी विस्तार केला आहे. आकाशांतील तारकेवर प्रेम करणें म्हणजे जें दुष्प्राप्य आहे त्यावर प्रेम करणें होय. व्यावहारिक जागातील लौकिक प्रेमाला प्रेमविषय झालेल्या व्यक्तीकडून प्रत्युत्तराची अपेक्षा असते. परंतु कसलीहि अपेक्षाच जें करित नाही तें अलौकिक दिव्य प्रेम होय. दिव्य सौंदर्याच्या अवलोकनाने उद्भवणाऱ्या दिव्य प्रेमाला कसलीहि आशा नसते, तें जन्मापासून निराश असतें, त्याला मोत्रदल्याची तिळमात्र अभिलाषा नसते—ही 'निरभिलाष तन्मयता' असते. असें हें उदात्त, निरभिलाष प्रेमाचें तत्त्वज्ञान या कवितेत आविष्कृत झालें आहे. "उच्चपदीं विराजणाऱ्या सौंदर्याबद्दल दुर्लभतेमुळे अभिलाषबुद्धीऐवजीं आदरभाव उत्पन्न होतो...दिव्य सौंदर्याच्या सान्निध्याने मनोवृत्ति निवळतील, कीं गढूळ होतील ?" असे उद्गार 'पुण्यप्रभाव' नाटकांतील ईश्वराच्या तोंडीं आहेत (अंक १, प्र. १). याच उद्गारांतील आशय 'दिव्य प्रेमाची

ज्ञाति ' या कवितेंत आलेला आहे.

' जिच्या जिवाला, तिळ मोत्रदला, नकोच कसला, निराश जन्मापासुनि ती '—असें दिव्य प्रीतीचें स्वरूप सांगणारी कविता लिहिल्यानंतर सहा महिन्यांच्या आंतच ' ती कोण ? ' हें अप्रतिम सुनीत प्रसिद्ध झालें (ऑगस्ट १९१४). आशा अविनाशी आहे, अमर्याद आहे, हाच विचार अतिशय उत्कटतेने या सुनीतांत आविष्कृत झाला आहे. जिच्यावर प्रेमाची वृष्टि करतां येईल अशी कोणी तरी व्यक्ति जगांत असली, आणि तिच्या ठायीं वृत्ति तन्मय झाली, तरच मानवी जीवनाचें खरें साफल्य झालें असें म्हणतां येईल; साफल्याच्या आशेंतच जीवितसर्वस्व सामावलें आहे; ती आशा जोपर्यंत चित्तांत काहूर करीत नाही तोपर्यंत जीवनाला फुलोरा आला असें म्हणतां येणार नाही; आपल्या भावना कोठेरी केंद्रित करण्याची, कोणावर तरी भावनांची वृष्टि करण्याची, आणि ती व्यक्ति कधी तरी भेटेल या उत्कंठित आशेने तळमळण्याची लालसा मानवी मनाला नेहमीच सुखाची समृद्धि प्राप्त करून देत असते— हा उत्कटतेने ओतप्रोत भरलेल्या या कवितेचा आशय आहे. सागराची कधी तरी भेट होईल या आशेने सरिता रानोमाळ धावत असते. — या आशेवरच सारें जग चाललेलें आहे.

जीवाचें जगणें असेंच असतें सापेक्ष प्रेमावरी !

डोळेभेट दुरून, भाव अथवा आशाहि त्याला पुरे !

एकाकी व प्रणयशून्य जीवनाचा ओसाडपणा जाणवूं लागला म्हणजे कसल्या तरी अनिर्वचनीय आशेची लहर मनांत तरळू लागते, आणि जीव वेभानपणांत विरून जातो.

ओटांशी भिडतें रहस्य मनिचें— सांगूं कुणाला परी ?

अश्रू हे नयनींहि— माळ करुनी घालूं कुणाच्या गळां ?

आलें हें भरुनी रितें हृदयही— देऊं कुणाच्या करीं ?

आला दाटुनि कंठ— हाय ! रडुनी कोठें करूं मोकळा ?

या ओळींतील आर्तता विलक्षण आहे. प्रत्येक भावनावश माणसाच्या आकांक्षांचें प्रतिबिंब त्यांच्यांत पडलें आहे. या भावनेंतील धुंदीची उत्कटता या सुनीताच्या शेवटच्या दोन ओळींत प्रकट झाली आहे.

जी माझ्यास्तव, मी जिचें सकलही, आधार जी जीवनीं,
देवा ! भेटवि—दाखवी तरि ती कोण देवी जनीं ?

अगदी रसरसलेल्या भावनांचा इतका उत्कट व मनाला भारून टाकणारा आविष्कार मराठी भावगीतांमध्ये अभूतपूर्व असाच आहे. आत्यंतिक उत्कटते-मुळेच या सुनीताला अलौकिक सौंदर्य प्राप्त झालें आहे.

प्रेमसाफल्यासाठी आसुसलेल्या आणि त्याविना अहर्निश तळमळणाऱ्या जीवाच्या आर्त व्यथा १९१४ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'ती कोण?', 'फुलें वेंचिलीं पण,' 'ओसाड आडांतील एकच फूल,' 'पुनर्विकसन,' आणि 'हालत्या पिंपळपानास' या साऱ्याच कवितांमध्ये प्रकट झाल्या आहेत 'चिरनिराश' व 'जीवन्मृत' मानस उमलणार तरी कधी? असा प्रश्न 'पुनर्विकसन' या कवितेंत आहे. (डिसेंबर १९१४). 'हालत्या पिंपळपानास' (डिसेंबर १९१४) या कवितेंतील पुढील ओळी पाहान्या.

नववालाहृदयीं प्रीति नवी हलतांना
तच्छिरीं हलसि तूं तसाच पिंपळपाना !
जीं हृदयकंपनें सारीं मानसीं,
तीं आम्हांतें बाहेरी दाविशी !
निर्दोष मनाने भारी हालसी,
कुणि बाला जरि मज देईल असला मान,
तारे सुखेंच होइन मीही पिंपळपान !

'पानपतत्रा फटका,' 'कृष्णाकांठीं कुंडल' यांसारख्या दीर्घ कविता, किंवा 'फुटकी तपेली,' 'कलगीचें गाणें' यांसारख्या गूढवादी कविता सोडून दिल्या तर १९१५ पासून १९१८ पर्यंत गडकऱ्यांनी ज्या महत्त्वाच्या कविता लिहिल्या, त्या कवितांमधून एक तर नैराश्याची व औदासीन्याची भावना पुन्हा पुन्हा प्रकट झाली आहे; किंवा प्रेमभंगाच्या दारुण व्यथा तरी प्रकट झाल्या आहेत. कांही कवितांमध्ये औदासीन्याच्या अतिरेकाचे भीषणतेंत रूपांतर झालेलेंहि आढळून येईल.

'अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिलेस' या १९१४ सालीं लिहिलेल्या कवितेंत

निष्प्रेम जीवनाची व्यथा अतिशय उत्कटतेने प्रकट झाली आहे. सगळें जग सुखाने निद्रा घेत असतां मनांतील असह्य व्यथा एका क्षणाचाहि विसावा मिळू देत नाही या विचारानें विषण्ण झालेल्या दुर्दैवी जीवाच्या आर्त भावनांनी ही सारी कविता भारावलेली आहे.

उदासीनता छाया पसरी,
 सृष्टि दिसे जरी वरुनी हसरी—
 खिन्नताच जरि अंतरिं सारी,
 व्यर्थ वोलतो, व्यर्थ डोलतो, संसाराचा गोल !

परंतु जेथे उदासीनता
 व्याकुळ करिते विषण्ण चित्ता
 तेथे त्याला द्याया समता—

गाणें गावें, हेंच अलौकिक ईश्वरतेचें काम !

आपल्या हतभागी अंतःसृष्टींत आनंदाची आणि समाधानाची एखादी तरळती लहर चमकून जावी यासाठी कोकिळेच्या आलापाची या दुर्दैवी जीवाला तहान लागलेली आहे. कोकिळेचा आलाप कानावर पडावा म्हणून त्याचे पंचप्राण कानांत गोळा झाले आहेत. आणि रात्रीच्या खिन्न आणि भयाण एकान्तांत असह्य विषण्णतेने त्याच्या हृदयांत थैमान मांडलें आहे.

निद्रा कुठली परि त्या हृदया भविष्य नाही ज्यास ?

हार्तीं संसाराची माती,
 मर्निच्या आशा मर्नींच खाती
 भूतकाळाचीं भूतें रडतीं !

मिटल्या जाग्या डोळ्यांपुढतीं ग्रन्याचें मैदान !

निष्प्रेमाची शेज सोबती,
 भयाण दुनिया सारी भवती,
 विषण्ण येती विचार चित्तीं,

बाह्यांतर विश्वांत खेळते उदासीनता एक !

निष्प्रेम जीवनाची ही कहाणी ' फुलें वेचिलीं पण ' या कवितेंतहि (जानेवारी, १९१४) अशीच उत्कटतेने प्रकट झाली आहे.

हतभागी हा जीव एकला, प्रोतिदेवता नाही
 मोडुनि पडलें हृन्मय मंदिर शतधा आघातांहीं !
 निष्प्रेमाचें जीवन माझे रुक्ष चिंतनीं जावें,
 संकल्पचि हा वरला ठरला, कां तें दैवा ठावें !

विषण्ण मनाचा आणि उदास जीवनाचा उल्लेख अनेक कवितांत पुन्हा पुन्हा आलेला आहे. ' विषण्ण मानस, उदास जीवन, पीत निराशागरा ' (' पांखरांस '), ' महती आशा तीव्र निराशा, द्रंद्र हृदयिं करिती ' (' भयाण एकान्त '), ' मुक्याच इच्छा, आशा झाल्या कोणाच्या खाक ? ' (' अरुण दुसरा ') ऑगस्ट १९१५ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ' मनांतली दिवसरात्र या कवितेंतील पुढील ओळी पाहाव्या--

तशीच मनिं सारखी वरिवरीच आशा चढे;
 गमे क्षणच जाहली सफल, तोंच खालीं पडे
 विषण्ण हृदयीं तशी भयकरा निराशा जडे
 तमोमय रसा गिळी मन मनीं विचारें रडे !

आणि या असह्य यातना अनावर झाल्यावर पुढील आर्त उद्गार बाहेर पडणें अपरिहार्य आहे.

नको दिवसरात्र हीं न सरती कधीं जीं पहा,
 सरेल कधिं तो सरो हृदयिंचा लपंडाव हा !

आपल्या विषण्णतेत आणि औदासीन्यांत गुरफटून जाऊन त्यांतच कांही बिचित्र समाधान मानण्याची वृत्ति ज्याच्या ठायीं प्रबळ झालेली असते अशा व्यक्तीच्या मनांतील आर्त भावनांचा असा उत्कट आविष्कार अन्यत्र आढळणें कठिण आहे.

रोमॅंटिक कवीच्या ठायीं नेहमीं दिसून येणारें एक प्रकारचें विलक्षण औदासीन्य विफल प्रेमांमुळेच निर्माण झालेलें असतें असें नाही. प्रेमभंगाच्या व्यथेमुळे, किंवा प्रेमाचा वर्षाव जिच्यावर करावा, अशी प्रेयसी सत्य सृष्टींत नसल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या व्यथेमुळे, विलक्षण औदासीन्य निर्माण होणें अगदी अपरिहार्य असतें. तथापि हीं दोन्हीं कारणें नसतांहि अनेक कवींच्या कवनांवर औदासीन्याची व विषण्णतेची दाट छाया पडलेली दिसते. व्यावहारिक जगतांतील अनेक कटु अनुभव, भोवतालच्या लोकांची कृतघ्न व वेपर्वा

वृत्ति, ज्या प्रकारच्या लौकिक यशाची प्राप्ति व्हावी यासाठी मन नेहमी तळमळत असतें तें यश न मिळाल्यामुळे येणारी खिन्नता, जग सुधारारवें असें वाटत असतांही त्याच्यांतील वैगुण्यें नष्ट करण्याच्या बाबतींतील असमर्थता इत्यादि अनेक गोष्टींमुळेच औदासीन्य भावनावश मनाला ग्रासूं शकेल. बहुतेक रोमँटिक कवींच्या जीवनांत या गोष्टींचीं केव्हा ना केव्हा तरी उजळणी होऊन जात असते. इतरांच्या जीवनांत या गोष्टी घडत नाहीत, आणि केवळ रोमँटिक कवींच्या जीवनांत त्या घडतात असें मुळीच नाही. पण प्रतिभाशाली कवींना आपल्या व्यथांचा काव्यमय आविष्कार करतां येतो, व आपल्या भारावलेल्या मनाला विरंगुळा प्राप्त करून देतां येतो. अलौकिक प्रतिभेमुळे कवि दिव्य रुचिर दृश्यें निर्माण करूं शकतात. पण कल्पनेने निर्माण केलेलें सौंदर्यपूर्ण जीवन, आणि वास्तव जगांतील स्वतःचें दुत्रळें जीवन, यांच्यामधील तीव्र विरोधहि कवींना उत्कटतेने जाणवतो तो याच कल्पनाशक्तीमुळे ! आणि या जाणिवेंतून औदासीन्याचें आर्त आक्रंदन उंचवळून येतें.

कांही वेळां कोणतेंहि बाह्य कारण नसतांही भावनावश मनाला कसली तरी चमत्कारिक, अनिर्वचनीय हुरहूर लागते— इतकेंच नव्हे तर तें मन पराकाष्ठेचें उदासहि होतें. औदासीन्याचें कारणच जर कळलें नाहीं तर त्याचें निराकरण तरी कसें करावयाचें ? ज्या भावनावश माणसांना असल्या अकारण गूढः हुरहुरीचा अनुभव आयुष्यांत केव्हा ना केव्हा आलेला असेल त्यांनाच या भावनेचा काव्यांत झालेला आविष्कार समजेल आणि हृद्य वाटेल. गडकन्यांच्या कांही कवनांतील औदासीन्य असेंच अकारण निर्माण झालें असण्याचीहि शक्यता आहे. त्यांच्या मनाची घडण आपण समजावून घेतली तरच या भावनाविष्काराचें मर्म समजेल आणि सुखाने समृद्ध असलेल्या जीवनाची प्राप्ति होऊनहि कांही वेळां या गूढ भावनेची प्रतीति माणसांना येत नाही काय ? ' रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान् पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ' या ओळींत पर्युत्सुकत्वाची जी भावना कालिदासाने आविष्कृत केली आहे तिच्यांतील मर्महि हेंच आहे. कवि जर मुलखावेगळा भावनावश असेल, त्याच्या आकांक्षा जर अमर्याद असतील, आणि त्या व्यवहारांत उतरविण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत नसेल, तर अपेक्षाभंगाच्या व्यथांची मालिकाच त्याच्या नशिबीं येईल आणि कधीच नष्ट न होणाऱ्या औदासीन्याने त्याचें जीवन

झाकाळून जाईल. गडकऱ्यांच्या वावर्तीत असेंच कांही झालें असलें पाहिजे.

औदासीन्याच्या या अतिरेकांतूनच गडकऱ्यांच्या कांही कवनांतील भीषण प्रतिमानें निर्माण झालीं असण्याची शक्यता आहे. 'स्मशानांतील गाणें,' आणि 'घुबडास' या कविता यासाठी पहाव्या. 'स्मशानांतील गाणें' या कवितेंतील पुढील ओळी पाहा—

भयाण जागीं, भयाण काळीं
भयाण वृत्तीं होत निराळीं;
भयाण झाली ती आरोळी
शांतिची ही स्मशानकारी

'अरुण' (दुसरा) या नांवाची गडकऱ्यांची जी कविता आहे तिच्यांत या भीषणतेचा प्रकर्ष झालेला दिसेल.

किंवा कोमल वाला मेली तीव्र निराशांनी
हृदय फोडुनी तिच्या प्रीतिची लाट चढे गगनीं !
मुक्याच इच्छा, आशा झाल्या कोणाच्या खाक,
रागाने ही लाल जाहली का त्यांची राख ?



रविकिरणांचे भाले शिरले आकाशापोटी,
रक्ताचें शिंपणें करी का जखम अशी मोठी ?
मृतरात्रीची चिता उषा ही अरुणमया ज्वाला.

'रात्रीस ओरडणाऱ्या घुबडास—' या कवितेंत प्रकट झालेलें भीषणतेचें पुढील तांडव पाहा—

आधीच भीषण निशा, तम त्यांत घोर.

स्वैर कल्पनाविलास हेंच ज्यांचें वैशिष्ट्य आहे अशा कविता गडकऱ्यांनी १९१२ ते १९१४ या काळांत लिहिल्या. 'राजहंस माझा निजला' (जुलै १९१२), 'प्रेमपाठ' (सप्टेंबर १९१२), 'चिमुकलीच कविता' (सप्टेंबर १९१३), 'अरुण' (सप्टेंबर १९१४) या प्रमुख कविता होत. 'राजहंस माझा निजला' या कवितेचें विवेचन वर येऊन गेलें आहे. 'प्रेम-

पाठ ' या कवितेंतील कल्पनाविलासाची जात अगदी थेट बालकवींच्या कल्पनाविलासाची आहे, हें पुढील ओळींवरून दिसून येईल.

आकाशाच्या लग्नमंडपीं लता करवल्या या
वृक्षबालका लाजुनि पल्लव सांवरिता दमल्या !
फळ्या कोवळ्या, हलती कानीं झूल मजेदार,
उषा-वधूवरि सुमाक्षंतांही करिती भडिमार.
नवरदेव नाचरा निघाला, ती पाठोपाठ—
लाजुनि झाली उषा दूर, कुणि द्या पदरा गांठ.

' बालकवि ' यांच्याच धाटणीवर लिहिलेल्या पुढील ओळी पाहाव्या—

हृदयपटावरि निज लज्जेचा लाल रंग उधळ्या
प्रेमपल्लवीं लिहुनी कुंकुमपत्रें द्या सकलां
प्रीतिदेविचें आज निघालें लग्न निसर्गाशीं
वन्हाड जमलें, मुहूर्त भरला, धीर न कोणाशीं
वनदेवीच्या मुलिनो ! या ग, या लौकरच म्हणूनि,
पराग उधळित, सुवास पसरित, कोमल हातांनीं !
हिमवंतीच्या जळीं मिसळुनी मरंदमय तेला,
स्नान सुमंगल घाला कोणी प्रीतिदेवतेला !
शशिकिरणांचे तंतु भिजवूनी संध्यारंगांनी
अष्टपुत्रि द्या नव नवरीला कुणी तरी विणुनी.
हिमगिरिशिखरीं स्फटिकशिलांतरिं रविकिरणें शिरतीं,
प्रतिकिरणें पाझरती भरभर अतिकोमल असतीं.
मुग्ध अधरिंच्या गुलाबि रंगी रंगवुनि त्यांना
त्या सूत्रांची काचोळी कुणि नवरीला द्या ना.

या ओळींतील कल्पनाविलासाची जात बालकवींच्या कल्पनाविलासाचीच आहे हें खरें असलें तरी कांही कल्पनांतील प्रतिभेचा उन्मेष विचारांत घेण्यासारखा आहे. चंद्रकिरणांचे तंतु संध्यारंगांनी रंगवून त्यांची नववधूसाठीं अष्टी-पुत्री करण्याची कल्पना, किंवा हिमालयांतील स्फटिकांच्या शिलांमध्ये प्रवेश केल्याबरोबर पाझरणाच्या नाजूक सूर्यकिरणांना अधरोष्ठाच्या गुलाबी रंगाने रंगवून त्या तंतूंची नवरीसाठी काचोळी करण्याची कल्पना—हा स्वैर कल्पना-प्र. २

शक्तीचा मोठा मनोरम आविष्कार होय.

केवळ स्वैर कल्पनाविलासालाच वाहिलेल्या गडकऱ्यांच्या कवितांची संख्या अगदीच वेताची आहे. आणि या थोड्या कविताहि जुलै १९१२ ते सप्टेंबर १९१४ या दोन वर्षांच्या काळांतील आहेत.

‘ अरुण ’ ही १९१४ च्या सप्टेंबरमध्ये लिहिलेली कविता ‘ बालकवी ’-च्या याच नांवाच्या कवितेचें निर्मळ अनुकरण असून तिच्यांत कसलेंहि नावीन्य नाही.

बहुतेक सान्या जातिवंत रोमँटिक कवींना ऐतिहासिक काळांतील गूढरम्य घटनांचें विलक्षण आकर्षण असतें. विनायक, बालकवि, आणि तांबे यांच्या कांही रमणीय कवनांतून गूढरम्यतेच्या या आसक्तीचा उत्कृष्ट आविष्कार झालेला आहे. स्मृतिचित्रांत दंग होऊन राहणाऱ्या गडकऱ्यांसारख्या संवेदनशील कवीला या गूढरम्यतेने भुरळ घातली असल्यास त्यांत नवल नाही. गूढरम्यतेच्या आसक्ती-पोटीच ‘ कृष्णाकांठी कुंडल ’ ही नितान्तरमणीय कविता त्यांनी लिहिली. रोमँटिक कवितेचीं अनेक मोहक वैशिष्ट्ये या कवितेंत प्रभावी रीतीने प्रकट झालीं आहेत. ‘ सा रम्या नगरी ’ या भर्तृहरीच्या प्रसिद्ध श्लोकांत प्रतीत होणारी हुरहूर ‘ कृष्णाकांठी कुंडल आतां पहिलें उरलें नाही ’ या पहिल्याच सर्कांत थरारलेली दिसून येईल. हें ‘ जुन्या जिवाचें गाणें ’ कवीच्या मनांत ‘ नव्या भरानें ’ उचंचळून आलें आहे. या स्मृतिचित्रांतील रंग आता किंचित् मंद झाले असले तरी त्यांच्या मोहकपणांत कसलाहि उणेपणा आलेला नाही. विसाव्या शतकांत शरीराने वावरणाऱ्या गडकऱ्यांचें मन एकदम तीनशें वर्षांपूर्वी घडलेल्या घटनांच्या मंदिर सौंदर्यांत तल्लीन झालें; त्या दूरच्या घटना या क्षणीं आपल्या डोळ्या-समोर घडत आहेत, असा भास त्यांना झाला; आणि त्या रम्य चित्रांतील उन्मादक छटांनी स्तिमित झालेल्या व उचंचळून आलेल्या त्यांच्या मनांतील हळवे बोल कवनरूपाने बाहेर पडले—‘ शाहीराच्या रसवंतीला भावभेटिचें लेणें ’ प्राप्त झालें.

त्याच लकाकीमध्ये तळपत्या एका राईत

कृष्णाकांठी कुंडल शिकवी मायलेकरां प्रीत.

त्या राईतिल सगळ्या वेली एकच गाणें गाती,

त्या गाण्यांतिल प्रेमकहाणी वेड लावते म्हणती.

प्रीतीचें तें गाणें होतें; सहज लागल्या नादीं
कोणी येतां जातां त्यांसी तेंच सांगती आधीं.

ही प्रेमकहाणी ज्या मोहक वातावरणांत प्रथम घडून आली, त्यांतील गूढ-
रम्यतेचा हा नमुना पाहा—

झुळझुळत्या वाऱ्यावर त्यांचीं पानें हल्लांनाही
गुणगुणतीं तें गाणें; त्यांना छंदचि दुसरा नाही.
वाऱ्याची धुगधुगी हलवि, तरी वेली तें कुजवुजती
सोसाऱ्याचा सूर लागला तरी तेंच ओरडती.

हें प्रेमाचें मोहक गाणें त्या राईत कळ्याफुलांच्या वेलपत्तीने पानापानावर
लिहिलेलें आजहि भावनावश रसिकाला दिसून येईल, आणि त्यांतील गहिऱ्या
छटा पाहिल्याबरोबर—

कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाही !

असेच आर्त उद्गार नकळत त्याच्या तोंडून बाहेर पडतील ! गर्द वनराजींनी
गजब्रजलेल्या सख्याद्रीच्या सान्निध्यांत देण प्रणयी जीवांची ही प्रेमकहाणी घडून
आली. या प्रेमकहाणींत रुचिर सौंदर्य अगदी ओतप्रोत भरलेलें आहे. प्रेयसीने
प्रियकराला आपलें हृदय बहाल केल्यावर तें रमणीय दृश्य पाहून वेलींचीं
पानें व फुलें लाजेने अगदी चूर होऊन गेलीं. आपलें जीवन अनेक साहसांनी
अगदी गजब्रजलेलें आहे, आणि उलट तिचें जीवन सुखाच्या समृद्धीने भरलेलें
आहे या कल्पनेने, तिने आपल्याबरोबर येऊं नये असें त्याला वाटतें, व तिला
म्हणतो—

तुझ्या कपाळीं सुबक बसावी बघ मोत्यांची जाळी,
करवंदीची कांटेजाळी, परी आमुच्या भाळीं.

परंतु प्रीतीचा प्रभाव घोर संकटांच्या कल्पनेवरहि सौंदर्याचा साज चढविण्यास
समर्थ होता. ती त्याला लगेच म्हणते—

प्रीतीच्या पंखांनीं येइल टाकुनि मागे गगना
रायबागच्या राघूमागें ही मान्यांची मैना !

आणि त्या दोघांची मनमिळणी झाली, त्यांनी एकमेकाला प्रीतीचीं गोड
वचनें दिलीं पण कर्तव्याच्या पूर्तीसाठी त्याला स्वारीवर जाणें भाग होतें.
स्वारीवर निघतांना आपल्या प्रेयसीचा तो गोड निरोप घेत होता तेव्हा—

फुलाफुलांतुनि रंगत होतीं मधुर सुगंधीं स्वप्नें !

पण हीं रुचिर स्वप्नें थोड्याच वेळांत विरलीं, आशांचा चक्काचूर झाला. लढाईत त्याच्या जिव्हारीं घाव बसला आणि तो प्रेयसीला कायमचा सोडून गेला. या वार्तेने तिला अनावर शोक झाला, आणि तिचाहि प्राण कुडी सोडून आपल्या प्रियकराला भेटावयास गेला. आणि—

ज्योत ज्योतिला मिळुनी गेली, माती मातीलाही !

या ठिकाणीं ' वाग्वैजयंती ' तील प्रेमगीतांचा विचार थोडासा तपशीलवार कगवयाचा आहे.

' वाग्वैजयंती ' तील प्रेमगीतांमध्ये ज्या भावना प्रकट झाल्या आहेत, त्यांन खुद्द गडकऱ्यांच्या वैयक्तिक अनुभूतींचा कांही आधार आहे कीं नाही हाच वादाचा मुद्दा असून त्यांतून अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. स्त्रियांच्या बाबतींत गडकरी ' उदासीन ' होते असें कांहींचें म्हणणें आहे; तर ते ' स्त्रीविमुख ' होते असें आणखी कांही म्हणतात. ' वाग्वैजयंती ' तील प्रेमगीतें एकाच व्यक्तीला उद्देशून लिहिलेलीं नाहींत, कित्येक कवितांतील प्रेयसी पूर्ण काल्पनिक आहे, गडकऱ्यांच्या स्फुट कवितांत त्यांचें चरित्र शोधण्याचा प्रयत्न करणें युक्त नाही, प्रणयिनीवांचून गडकरी प्रणयी झाले होते— हीं या बाबतींतील माझ्या वाचनांत आलेल्या विधानांपैकी कांही महत्त्वाचीं विधाने आहेत.

गडकऱ्यांचीं हीं प्रेमगीतें म्हणजे त्यांच्या वैयक्तिक भावजीवनाची अगदी प्रामाणिकपणें सांगितलेली कहाणी होय. प्रणयाच्या क्षेत्रांत निरनिराळ्या काळीं गडकऱ्यांना जे अनुभव आले, अथवा ज्या भावना त्यांच्या ठायीं प्रवृत्त झाल्या, त्या अनुभवांचा व त्या भावनांचा इतिहास त्यांच्या प्रेमगीतांत आढळेल. वाङ्मयाच्या द्वारे आपल्या अतृप्त इच्छांची परिपूर्ति करून घेण्याचा प्रकार अनेक वेळां दिसून येतो. अगदी पूर्ण काल्पनिक प्रेयसीवर प्रेमाची वृष्टि करण्याचा प्रकारहि दिसून येतो. उदाहरणार्थ, खुद्द गडकऱ्यांच्याच बाबतींत हा प्रकार झालेला आहे. ' दिव्य प्रेमाची जाति ' या कवितेंत प्रेयसीशीं होणाऱ्या आत्यंतिक तादात्म्यावर फार भर दिलेला आहे. पण प्रेयसीशीं

प्रत्यक्ष झालेले हे तादात्म्य नसून प्रेयसीशीं आत्यंतिक तादात्म्य व्हावे या कल्पनेशीं गडकऱ्यांचे झालेले तादात्म्य होय ! आणि ज्या प्रेमाची वरील कवितेमध्ये इतकी विलक्षण महती त्यांनी गायिली आहे, तें प्रेमहि प्रत्यक्षांतील प्रेम नसून ती प्रेमाची नुसती कल्पना होय. थोडक्यांत हे अमूर्त (abstract) प्रेम आहे, आणि प्रेयसीशीं होणारें तादात्म्यहि काल्पनिकच आहे. ' हृदय-शारदेस ' या कवितेंत हे प्रत्यक्ष प्रेम नसून प्रेमाची केवळ कल्पना आहे, आणि जिच्यामध्ये आपण पूर्णपणें विरून जावे, जिच्याशीं तादात्म्य पावावे अशी उत्कट उच्छा ' हृदयशारदेस ' या कवितेंत गडकऱ्यांनी घोकून घोकून प्रकट केली आहे, ती प्रेयसीसुद्धा सत्य सृष्टींतील प्रेयसी नसून प्रेयसीची केवळ कल्पना आहे. प्रत्यक्षांत अशी एखादी प्रेयसी नेहमीच भेटते असे नाही. तथापि कल्पनासृष्टींतील प्रेयसी ही जणू खरीच प्रेयसी आहे अशी समजूत करून घेऊन सत्य सृष्टींतील उत्कटतेने तिच्यावर आपल्या भावनांचा वर्षाव करून कृत्रिम समाधान मिळविणें कलावंताला शक्य होते कवितेच्या क्षेत्रांत ' हृदयशारदा ' ही काल्पनिक प्रेयसी निर्माण करून गडकऱ्यांनी कृत्रिम समाधान मिळविलें. ' हृदयशारदेस ' व ' दिव्य प्रेमाची जाति ' या कवितांमध्ये काल्पनिक प्रेयसीभोवती गडकऱ्यांचें मन गुंगलेलें दिसतें हे अगदी स्पष्ट आहे. ' ओसाड आडांतील एकच फूल ' या १९१४ च्या नोव्हेंबर-मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या कवितेंत ' प्रॉजेक्शन ' चा प्रकार अगदी ठसठशीतपणें दिसतो. ' पुनर्विकसन ' (डिसेंबर, १९१४), आणि ' हालत्या पिंपळपानास ' (डिसेंबर, १९१४) या कवितांत निष्प्रेम जीवनाच्या जाणिवेंतून निर्माण होणारें तीव्र दुःख प्रकट झालें आहे.

१९१४ मध्ये लिहिलेल्या ज्या कवितांचा वर उल्लेख केला आहे, त्यांच्यां-तील भावनाविष्कार काल्पनिक प्रेयसीभोवती रुंजी घालीत आहे हे स्पष्ट दिसतें.

पण १९१५ च्या नोव्हेंबरपासून १९१८ च्या फेब्रुवारीपर्यंतच्या सुमारे दोन वर्षांच्या काळांत गडकऱ्यांनी जीं प्रेमगीतें लिहिलीं त्यांच्यापैकी बहुतेक प्रमुख गीतांमध्ये खुद्द त्यांच्या वैयक्तिक अनुभूतींचा आविष्कार असावा, आणि या गीतांमध्ये प्रकट झालेल्या कमालीच्या उत्कट

भावनाना सत्य सृष्टींतील घटनांचा बलवत्तर आधार असावा, असें आजहि मला वाटत आहे. भावगीतांमध्ये उल्लेखिलेला 'मी' म्हणजे नेहमीच खुद्द कवि असतो, असें म्हणतां येणार नाही, हें मी तावडतोब मान्य करतो. प्रथम पुरुषी निवेदनाच्या द्वारें भावगीतांत आविष्कृत झालेली भावना ही नेहमीच खुद्द कवीची भावना असते असें नव्हे, हेंहि मला मान्य आहे. तथापि आत्मलक्ष्यी भावगीतांतील अत्यंत उत्कट भावनांचा तितकाच उत्कट आविष्कार वैयक्तिक अनुभूतीचाचून बह्ंशीं अशक्य आहे असें मला वाटतें. प्रत्यक्ष व्यवहारांत घटना जशा घडल्या असतील, अथवा त्या घटना साक्षात् घडत असतां मनांत ज्या भावना तत्क्षणीं उद्भवल्या असतील, त्यांची अभिव्यक्ति यथातथ्यपणें कवितेमध्ये होणार नाही हें खरें आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारांत घडलेल्या घटनांचें कलेंत रूपांतर होतांना मूळ घटनांवर कांही संस्कार होणें अपरिहार्य असतें. तसेंच मनांत ज्या भावनांचा साक्षात् कळोळ झालेला असेल त्या भावनांचें कलाकृतींत संक्रमण होत असतां त्यांच्यावरहि कांही संस्कार होणें तितकेंच अपरिहार्य असतें. किंवाहुना सत्य-सृष्टींत क्षोभकारक घटना प्रत्यक्ष घडल्याबरोबर, व त्या घटनांमुळे मनाचा विलक्षण क्षोभ झालेला असतां, लगेच त्या भावना काव्यांत संक्रान्त होऊं शकणार नाहीत हेंहि खरें आहे. अशा या भावनांचा काव्यात्म आविष्कार मनाच्या प्रक्षुब्ध अवस्थेंत शक्य नसून त्यासाठी मनाला थोडी तरी स्थिरता यावयास पाहिजे. मूळच्या प्रक्षुब्ध मनाला ही स्थिरता प्राप्त होण्यासाठी जो कालावधि लागेल त्यामध्ये मूळ भावनेवर संस्कार होऊन कांही अंशीं तरी तिचें रूपांतर होतेंच होतें. यामुळे वस्तुस्थितींतील घटना व भावना यांच्या वास्तव रूपामध्ये कल्पिताचें थोडें तरी मिश्रण होतें. तात्पर्य, घटना जशा घडल्या असतील, अथवा जशा मूळच्या भावना असतील, तशाच नेमक्या त्या काव्यांत संक्रान्त होतात असें म्हणतां यावयाचें नाही. कलानिर्मितीच्या प्रक्रियेचें हें स्वरूप मान्य केल्यानंतरहि १९१६ मध्ये गडकऱ्यांनी लिहिलेल्या बहुतेक प्रमुख प्रेमगीतांतील उत्कट भावनाविष्काराला वस्तुस्थितींतील घटनांचा व अनुभूतींचा आधार असला पाहिजे असेंच मला आजहि वाटत आहे. यासाठी गडकऱ्यांच्या चरित्रांतील घटनांच्या इतिहासाचेंहि संशोधन करण्याचें कारण आहे, असें मला वाटत नाही. भावगीत हा प्रकार मुख्यत्वे आत्मनिष्ठ

आहे. अशा या प्रकारांत आत्मनिवेदनाच्या पद्धतीने जो भावनाविष्कार होतो तो सर्वस्वी दुसऱ्याच्या भावनांचा आविष्कार असतो, म्हणजेच तो काल्पनिक भावनांचा आविष्कार असतो— कल्पनेने निर्मिलेल्या एखाद्या प्रतीकाभोवती त्या भावनांची गुंफण केलेली असते, असें एखाद्या वेळीं फार तर घडेल. पण प्रतीकवादाचा असा आश्रय नेहमीच करतां येणें शक्य नाही. आणि आत्मनिवेदनाच्या पद्धतीने प्रथमपुरुषी भावना भावगीतांतून व्यक्त करणारा कवि प्रत्यक्ष आत्मानुभूतीचें वर्णन करित नसून केवळ एखाद्या काल्पनिक प्रतीकाच्या भोवती त्या भावनांचें जाळें विणित असतो, असें वादाकरिता मानलें तरीसुद्धा एकाच विशिष्ट प्रतीकाभोवतीं घुटमळत राहणाऱ्या कवीच्या मनांत त्या प्रतीकाने कायमचें घर केले असलें पाहिजे, त्या प्रतीकाची त्याच्या मनाला कांही विलक्षण आसक्ति वाटत असली पाहिजे, एवढें तरी कवूल करावेंच लागेल.

दुसरें असें की, स्वतःच्या भावनांचें आविष्करण न करितां इतरांच्याच भावनांचें आविष्करण करावें एवढाच हेतु या कविता लिहितांना गडकऱ्यांच्या मनांत असता, तर त्यासाठी नाटकाचें साधन त्यांना उपलब्ध होतेंच की ! मग आत्मनिवेदनाच्या पद्धतीने त्यांनी एकाच विशिष्ट प्रतीकाभोवतीं अनेक भावगीतें लिहिलींच कां ? ज्या कवितांचा येथे मला उल्लेख करावयाचा आहे त्या म्हणजे—‘निर्वाणीची विनवणी’ (२ मार्च १९१६), ‘हृदयास’ (९ मार्च १९१६), ‘एक शब्दासाठी विनंती (२४ मार्च १९१६) निर्दय बालेस’ (मे, १९१६), ‘शेवटचें प्रेमगीत’ (१ जून १९१६), ‘फणसाचें पान’ (१० फेब्रुवारी १९१८), ‘जुन्या कवितांची आठवण’ (१६ फेब्रुवारी १९१८). यांतील पहिल्या पांच कविता मार्च १९१६ ते जून १९१६ या अवध्या चार महिन्यांच्या काळांतील असून शेवटच्या दोन कविता १९१८ च्या फेब्रुवारी-तील आहेत. पहिल्या पांच कवितांतील भावनांची उत्कटता आणि तीव्र कटुता या गोष्टी विलक्षण आहेत. केवळ प्रतीकाच्या भोवतीं घुटमळत राहणाऱ्या कवीच्या भावनाविष्कारांत असली उत्कटता येणें फार कठीण—किंबहुना असंभाव्य—आहे. एखाद्या प्रभावी नाटकांतील भावनात्मक संघर्ष अत्यंत उत्कट झाला असतां त्या नाटकांतील व्यक्तींचा भावनाविष्कार ज्या उत्कटतेने प्रकट होईल, अगदी तसलीच नाट्यात्मक उत्कटता या पांचहि कवितांमध्ये शिगेला पोचलेली आहे. नाटकांतील व्यक्तींच्या भावना स्वतःच्या कल्पनेने निर्माण करून नाटककार प्रभावीपणें त्या

आविष्कृत करतो. यासाठी भावनांच्या उत्कट तीव्रतेला कारण होणारी घटना अथवा परिस्थिति त्याला अगोदर निर्माण करावी लागते. परिस्थितीच्या संघर्षा-तूनच भावनात्मक संघर्षाची निर्मिति होत असते. ज्या कवितांचा मीं आता उल्लेख केला आहे, त्यांतील भावनाविष्कार अतिशय प्रभावी व उत्कट नाट्याने ओतप्रोत भरलेला आहे. पण हा प्रभावी भावनाविष्कार नाटकांतील नाही—तो भावगीतां-मधील आहे. नाटकांतील व्यक्तीच्या उत्कट भावनाविष्काराला परिस्थितीची पार्श्वभूमि सिद्ध असते. भावगीतांत असली परिस्थितीची पार्श्वभूमि सांगोपांग कल्पनेने निर्माण करणें असंभवनीय असल्यामुळे ही परिस्थितीची पार्श्वभूमि कवीच्या वैयक्तिक अनुभूतीनेच प्राप्त करून दिली असली पाहिजे असें मानणें हेंच सयुक्तिक आहे असें मला वाटतें. सारांश, वर उल्लेखिलेल्या पांच कवितां-मधील कमालीच्या उत्कट भावनाविष्काराला वस्तुस्थितींतील घटनांचा व कवीच्या वैयक्तिक अनुभूतींचा आधार असलाच पाहिजे असें पुन्हा पुन्हा विचार करूनहि मला वाटत आहे. गडकरी 'स्त्रीविमुख' होते, स्त्रियांच्या वात्रतींत 'उदासीन' होते, असें कांही थोर लोकांनी आग्रहपूर्वक सांगितलें तरी माझें हें मत बदलण्याचें मला कांही कारण दिसत नाही.

या पांच कवितांमध्ये ज्या उत्कट भावना प्रकट झाल्या आहेत, त्या खुद्द कवीच्याच कल्पना असल्या पाहिजेत एवढेंच मीं म्हणत आहे. सत्य सृष्टींतील कोणत्या विशिष्ट व्यक्तीमुळे त्या भावना निर्माण झाल्या याचा निर्णय करणें ही गोष्ट काव्याच्या रसास्वादांत अप्रस्तुत आहे.

'निर्वाणीची विनवणी' ही कविता २ मार्च १९१६ रोजी लिहिलेली आहे. प्रेमनैराश्याची भीति दत्त म्हणून अगदी समोर उभी राहिली असतां हि पळत्या आशेच्या मागे धावणाऱ्या आणि मृगजळामागे सैरावैरा धावणाऱ्या हरिणाप्रमाणें खोटें समाधान मिळवूं पाहणाऱ्या भावनावश माणसाच्या मनःस्थितीचें चित्रण येथें आढळेल. 'निर्वाणीची विनवणी' या शब्दांतूनच कवितेंतील आशयाची स्पष्ट कल्पना येईल. प्रेयसीची ही शेवटची याचना आहे आणि शेवटच्या याचनेंतील आर्तपणा तिच्यांत ओतप्रोत भरलेला आहे. प्रेयसीच्या चरणांवर लीन झालेल्या दीनाची ही केविलवाणी आळवणी आहे. प्रेयसीचें सौंदर्य आणि तिच्या वृत्तींतील निष्ठुरता—यांतील विसंगति त्याच्या मनाला छळीत आहे.

सुन्दर वदनीं तव निर्दयता हृदय विदारित माझें,
पडूं दे श्रवणीं ती शुभ वाणी मौन न हें तुज साजे.
प्रत्युत्तर दे प्रश्ना कांही अंत वृथा न पहावा,
विनोदवचनीं थांबवि नच त्या, प्रश्नें परतवि नच वा.

या कवितेंत संशयाचें वातावरण आहे. पण संशय नष्ट होऊन नैराश्य हें सत्य ठरल्यावर वैतागाच्या ज्या तीव्र भावना हृदयांत निर्माण होतात, त्यांचें उत्कट आविष्करण 'हृदयास' या कवितेंत झालें आहे. ही कविता ९ मार्च १९१६ रोजी लिहिलेली आहे. जोंपर्यंत संशयग्रस्ततेची अवस्था असते व आशा करण्यास जागा असते, तोपर्यंतच प्रेयसीची निर्वाणीची विनवणी करण्यांत कांही सौरस्य असतें. पण शेवटच्या आशेची शेवटची तिरीपहि निराशेच्या भयाण अंधकारांत विलीन होऊन गेल्यावर विनवणी तरी कोणाची करावयाची आणि कशासाठी करावयाची? अनेक आघात सोसून अतिशय दुखावलेल्या आणि हळुवार बनलेल्या मनाच्या सोशिकपणाचा अंत ज्यायोगें होईल असलें जहरी नैराश्य किती विलक्षण परिणाम करूं शकतें, आणि त्यामुळे भावनांच्या कोमलपणाचा नाश होऊन केवढा कडवटपणा मनांत निर्माण होतो, हें 'हृदयास' या कवितेंत दिसून येईल. या कवितेंतील भावना-विष्कार जितका उत्कट आहे तितकाच प्रामाणिक आहे. 'निर्वाणीची विनवणी' या कवितेंत वेड्या आशेच्या अनावर ओढीमुळे उत्पन्न झालेली हळवी लीनता असली, तर 'हृदयास' या कवितेंत असह्य नैराश्यामुळे भ्रमिष्ठ व उद्विग्न बनलेल्या मनांतील कडवटपणाचा डंख आहे. या कवितेंत जो कडवटपणा आहे तसा कडवटपणा अन्यत्र क्वचितच आढळेल. इतके दिवस प्रेम प्रेम म्हणून ज्याच्या मागे आपण लागलों होतो तें खरें प्रेम नसून प्रेमाचें हिडीस सोंग होतें; आणि या नटव्या व ढोंगी प्रेमाने आपल्या उत्कट भावनांचे अक्षरशः धिंडवडे काढले अशी तक्रार करणारा प्रियकर या वेगडी प्रेमाचा मोह ताबडतोब सोडून देण्या-वांचून गत्यंतर नाही, असें आपल्या हृदयाला बजावीत आहे. निर्वाणीची विनवणी करणारें दीन मन या ठिकाणीं दगडाप्रमाणे कठोर बनलेलें दिसून येईल.

जिवलग हृदया ! मूढ वृत्ति ही धारण केली कां असली ?

लाथ मार त्या चंचल जगता, प्रेमाचीं सोंगें कसलीं !

चंचल, लहरी, रंग वेगडी सुंदरतेच्या मोहानें

कां वाटेवर पडसी, हृदया ! विकुनी कवडीमोलानें ?
 तुझ्या जिवाच्या बोलासाठी हपापले हे रसिक पहा
 स्वागत करि जा त्यांचें, त्यांना हर्ष किती होईल अहा !
 नटव्या सोंगा लागे जें, त्या सौंदर्यासाठी
 नवलाखाचें मोल देसि का ? कशास या आटाआटी ?
 जियें गुणाची चाड न कांहीं, कमअस्सल जें जातीचें
 सौंदर्याचि तें कसलें ? केवळ एक बाहुलें मातीचें !
 विद्यावैभव कुठें तुझें ? तो ज्ञानाचा गौरव कोठें ?
 आणि कुठें रंगीत खेळणें ? नवल खरोखरी हें मोठें !
 उदारता तव विशाल पाहुनी देवालाही मोह सुटे
 आणिक असलें खोटेंनाटें नकली नाणें सांग कुठें ?
 गर्वाचें घर खाली पडुनी खुशाल मिळुं दे मातीत
 रसिकांच्या मृदुहृदयमंदिरीं रहा निजयशा मिरवीत.
 चितारशी कां चित्र जिवाचें पाण्यावरच्या रेघांनी ?
 ' गोविंदाग्रज ' सांगे तुजला रहा त्याहुनी स्वस्थानी !

‘ एका शब्दासाठी विनंती ’ ही कविता २४ मार्च १९१६ रोजी लिहिलेली आहे. कटोर शब्द वापरून दुखावलेल्या प्रेयसीची क्षमायाचना करण्यासाठी ही कविता लिहिलेली आहे. आपण दोघे एकमेकांसाठीच असून एकमेकाला क्षमा करणें हें आपलें कर्तव्यच आहे असें प्रेयसीला उद्देशून प्रियकर म्हणत आहे. पुढील ओळी पाहा—

क्षणमात्राचा राग अनावर — स्वभाव दोघांचा
 समजुनि हें मग राग धरावा कोणी कोणाचा ?
 जीवाच्या बागंत खेळतो पक्षी प्रेमाचा
 पिसामागुनी पिसें काढणें मार्ग न सुजाचा.
 पश्चात्तापें हृदय हलवितां अश्रुंच्या धारा,
 वाहुनि त्याला लाभूं दे तो मोत्यांचा चारा
 जें झालें तें विसरुनि सखये ! टाकुनि इतराजी
 भला बुरा मी मान्य करुनिया होशिल ना माझी ?

‘ गोविंदाग्रज ’ आणुनि नयनीं जीवाचें तोय
विनवित; बाले ! लिही स्वहस्तें तूंच पुढे — !

‘ निर्दय बालेस ’ ही कविता १९१६ च्या मे महिन्यांतील आहे. ‘ हृदयास ’ या कवितेंत जो विलक्षण कडवटपणा आहे त्याचा लेशहि या कवितेंत दिसणार नाही. उलट, एक प्रकारचा दीनवाणेपणा आणि स्वतःच्या कंगाल नशिवा-विषयींची अनुकंपा याच गोष्टी येथे दिसतील. जिच्यामुळे नैराश्य निर्माण झालें तिला दूषणें देण्याऐवजी आपल्या दुर्दैवाचा व वेड्या प्रेमाचाच अधिक्षेप या ठिकाणीं प्रियकर करीत आहे. जिच्या चरणीं सर्वस्व अर्पण केलें तिनें वंचना केल्यामुळे व्यथित झालेल्या जीवाचें हें आर्त आक्रंदन पाहा —

रूप मनोहर असलें, बुद्धिहि तीव्र लाभली तुजला
खऱ्या गुणाची पारख कांहीं असेल तव हृदयाला—
वेडी आशा अशी धरुनिया घडा जिवाचा केला
भल्याबुऱ्याचा भेद न तुजला, अनुभव भलता आला !
केल्या ज्याच्या पायघड्या मी तुझ्या पावलांसाठीं
त्या हृदयाला तुडवुन गेलिस नटव्या थाटापाटीं.
जग सगळें हें डोळ्यांपुरतें, रूप जिवाला पुरतें
उदार हृदया परि निर्दय जग दगडाखालीं पुरतें !

‘ हृदयास ’ व ‘ निर्दय बालेस ’ या दोन कवितांत प्रणयनिराशेचाच आविष्कार असला तरी त्या आविष्काराच्या पद्धतींत मात्र फार फरक आहे. वंचना करणाऱ्या प्रेयसीची अत्यंत कटु शब्दांत केलेली निष्ठुर निर्भर्त्सना ‘ हृदयास ’ या कवितेंत आढळेल. ‘ निर्दय बालेस ’ या कवितेंत या निष्ठुर निर्भर्त्सनेचा लेशहि नाही. उलट, स्वतःविषयींचीच अनुकंपा सर्वत्र दिसून येत असून आपल्या ‘ भिकारी भाग्यदेवतेला ’ बोल लावण्याकडेच प्रियकराचा कल दिसून येत आहे. इतकेंच नव्हे तर ज्या प्रेमांमुळे हें दुःख सहन करण्याची पाळी आली त्या प्रेमाचाच त्याला तिरस्कार आलेला आहे, व इतःपर प्रेमाचें नांवसुद्धा घ्यावयाचें नाही असा निर्धार त्याने केलेला आहे.

दिला तिलांजलि अश्रूंचा हा त्या प्रेमाच्या नांवा
परतायाचें नाही आतां त्या प्रेमाच्या गांवा.

‘ शेवटचें प्रेमगीत ’ ही कविता १ जून १९१६ ची आहे. भावनांचा

तीव्र कडवटपणा व नैराश्याच्या पोटी निर्माण झालेला वैताग या गोष्टी लयाला जाऊन प्रेयसीचें प्रेम निदान पुढच्या जन्मीं तरी लाभेल, या वेड्या आशेंत थोडेसें समाधान मिळवण्याची धडपड प्रियकर करीत आहे. प्रेमनिराशेच्या तीव्र आवेगाच्या क्षणीं प्रेयसीविषयी जी तिरस्काराची व द्वेषाची भावना निर्माण झाली होती तीहि नष्ट झाली असून कारुण्याने तिची जागा घेतली आहे. पुढील ओळी पाहा—

यत्न केले, सखे । रत्न तुजसारखें । कर्षिं तरी व्हावया प्राप्त हातां ।
 अन्य घटना परी ना कळे कां करी । देव की दैव की तो विधाता ॥
 जन्म हा व्यर्थसा होत, होवो तसा । सर्वथा शिवपरा ईशसत्ता ।
 प्रेमयज्ञाप्रति प्रथम ही आहुती । अपरिहार्यांच जी जीवजाता ॥
 एक आशा उरे—(तीच मज पुरे) तिजसर्वें जीव करि एकमयता ।
 ' जन्मजन्मांतरीं एकदां क्षणभरी । प्रेम लाभो तुझें शोकघाता ॥ '

शेवटच्या ओळींतील आर्तता विलक्षण आहे. या सान्याच कवितेंत आर्तता व कारुण्य यांचा प्रकर्ष झालेला आहे.

१९१६ मधील या पांच कवितांतील भावनाविष्कार इतका उत्कट व नाट्यपूर्ण आहे की, त्यांना खुद्द कवीच्या वैयक्तिक अनुभूतीचा आधार असला पाहिजे असें वाटू लागतें. अवघ्या तीन महिन्यांच्या काळांत या कविता लिहिलेल्या आहेत हीहि गोष्ट महत्त्वाची आहे. या काळांत गडकरी मुंबईमध्ये क्लिंस्कर संगीत मंडळीच्या विन्हाडीं 'पुण्यप्रभाव' नाटकांतील पदें रचीत होते, आणि 'पुण्यप्रभावाच्या' तालमी जोराने चाललेल्या होत्या.

याच काळांत गडकऱ्यांची आणखी एक गाजलेली कविता प्रसिद्ध झाली. 'प्रेम आणि मरण' ही ती कविता होय. ही कविता 'मनोरंजना' च्या १९१६ च्या एप्रिलच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. संबंध कविता रूपकात्मक आहे. मानवी भावनांचीं कांहीं आंदोलनें अशीं विचित्र असतात की त्यांचा आविष्कार स्पष्टपणें वाच्यार्थानें करण्याऐवजी रूपकाच्या द्वारे करणें कवींना सुलभ व प्रशस्त वाटतें. 'वेडा' व 'ओसाड आडांतील एकच फूल' या उत्कृष्ट कविताहि अशाच रूपकात्मक आहेत. 'प्रेम आणि मरण' या कवितेंतील रूपक येथे स्पष्ट करतो. मैदानांतील एका वृक्षाला एकदा आकाशांत वीज चमकलेली दिसली. तत्क्षणीं वृक्षाला त्या विजलीचें वेड लागलें. तिच्या प्राप्तीचा त्याला ध्यास लागला.

हा विचित्र ध्यास त्याने सोडून द्यावा यासाठी साऱ्या देवांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. पण त्या वृक्षाचा हट्ट कमी होईना. अखेर एक दिवस त्याच्या आशेचें साफल्य झालें. वीज कडाडून खाली आली, आणि वृक्षाला अगदी कडकडून भेटली, त्या आलिंगनामुळे वृक्षाला प्रेमसाफल्याची समृद्धि प्राप्त झाली हें खरें; पण त्या क्षणांतच त्याचें मरण सामावलेलें होतें.

तथापि त्या वृक्षाला जळून जावें लागलें तरी प्रेमाचा दिव्य क्षण त्याला लाभल्यामुळे त्याचें जीवन सफल झालें. या कवितेंतील रूपकाचें हें अवगुंठन इतकें विरविरित आहे की, ही निराश प्रेमाची, व त्या प्रेमाच्या मरणाची कहाणी आहे, हें कविता वरवर वाचली तरी कोणाच्याहि लक्षांत येईल.

कांही ओळी येथे उद्धृत करतो—

परि कर्माचें विंदान

कांही तरि असतें आन । चहुंकडे ।

कोणत्या मुहूर्तावरती ।

मेघांत वीज लखलखती । नाचली ।

त्या क्षणीं । त्याचिया मनीं । तरंगति झणीं ।

गोड तरि जहरी । प्रीतीच्या लहरी । न कळतां

निष्प्रेम चिरंजीवन तें

जगिं दगडालाही मिळतें । धिक तया ।

क्षण एक पुरे प्रेमाचा

वर्षाव पडो मरणांचा । मग पुढे ।

अखेर 'प्रीतीची जळती ज्योत' त्या वृक्षाकडे धावत आली, असंख्य यातनांचा विनाश या एका क्षणाने केला. पण प्रेमसाफल्याच्या पूर्तीचे समाधान होतें न होतें तोंच त्या वृक्षाचा विनाश झाला. प्रेमसाफल्याच्या क्षणांतच विनाशाचा क्षण गुरफटलेला होता. प्रेमसाफल्य म्हणजेच मरण, हें त्या वृक्षाचें भवितव्य होतें. पण मरणांतच जीवनाचें अत्युत्कट साफल्य त्याला लाभलें. प्रेमसाफल्याच्या या क्षणाचें कवीने केलेले वर्णन नितान्तरमणीय आहे.

दूभंगून खालीं पडला
 परि पडतां पडतां हंसला । एकदां ।
 हर्षाच्या येउनि लहरी ।
 फडफडुनी पाने सारीं ! हांसलीं ।
 त्या कळ्या सर्वही फुलल्या
 खुलल्या त्या कायम खुलल्या । अजुनिही ।
 तो योग । खरा हठयोग । प्रीतिचा रोग ।
 लागला ज्याला । लाभतें मरणही त्याला । हें असें ।



या ठिकाणी गडकऱ्यांच्या नाटकांत व कवितांत असंख्य वेळा पुनरुक्त झालेल्या एका प्रतिमानाचा विचार करणें जरूर आहे. प्रतिमानांचा (images) मानसशास्त्रीय पद्धतीने सूक्ष्म अभ्यास करणाऱ्या कांही प्रसिद्ध पाश्चात्य लेखकांचे संशोधन विचारांत घेऊन सुरवातीला केवळ करमणूक म्हणून मी गडकऱ्यांच्या नाटकांतील व कवितांतील पुन्हा पुन्हा येणाऱ्या प्रतिमानांची नोंद केली. हें करित असतां एक विशिष्ट प्रतिमान अगदी डोळ्यांत भरेल इतकें पुनरुक्त झालेले दिसून आलें. 'तारका' हें तें प्रतिमान होय. नाटकांत व कवितांत हें प्रतिमान किती वेळां आलें आहे, त्याची गणतीच करतां यावयाची नाही. 'तारका' या प्रतिमानांत गडकऱ्यांचें चित्त केंद्रित झालें आहे, असाच पाश्चात्य संशोधकाच्या विवेचनाच्या बळावर मी याचा अर्थ केला. 'तारका' हें प्रतिमान ज्याअर्थी गडकऱ्यांना इतकें आवडतें त्या अर्थी 'त्यांना प्रिय असलेल्या एखाद्या मुलीचें तें नांव असावें अशी शंका माझ्या मनांत डोकावूं लागली. प्रत्यक्षांतील व्यक्तीचें 'तारा' हेंच नांव असावयास पाहिजे असें नाही. तें नांव सर्वस्वी काल्पनिकहि असू शकेल. सत्य सृष्टीतील व्यक्तीचें नांव अगदी वेगळेंहि असेल, आणि केवळ गडकऱ्यांच्या पुरतेंच 'तारा' हें नांव मर्यादित असेल—कोणी सांगावें ? जी व्यक्ति आपल्याला अत्यंत प्रिय असते, तिच्या स्मृतीशीं कायमची सांगड घालण्यासाठी आपण एखादें खास प्रतीक निवडून काढतो. असेंच तारेचें प्रतीक गडकऱ्यांनी निवडलें असण्याची शक्यता आहे. यामुळे 'तारा' याच नांवाची एखादी स्त्री प्रत्यक्षांत नसूनहि तिच्या स्मृतीशीं गडकऱ्यांनी हें प्रतीक

निगडित केलें असेल अशीहि शक्यता आहे. हें प्रतीक प्रतिमानाच्या रूपाने नाटकांत अथवा कवितांत पुन्हा पुन्हा वापरीत आहोंत, याची गडकऱ्यांना जाणीवहि नसेल. पण एका कवितेंत याच प्रतीकाचा साक्षात् उपयोग करण्याचा जेव्हा प्रसंग आला तेव्हा मात्र ते गोंधळून गेले, आणि या प्रतीकाचा स्पष्टपणें उल्लेख करतांना ते कचरले. १६ फेब्रुवारी १९१८ रोजी बोरिवली मुक्कामी बलवंत संगीत मंडळीच्या विन्हाडीं 'जुन्या कवितांची आठवण' या नांवाची कविता त्यांनी लिहिली. सोळा ओळींच्या या कवितेंत सहा ठिकाणीं त्यांनी मोकळी जागा जाणूनबुजून सोडली आहे. प्रत्येक मोकळ्या जागेंत दोनच अक्षरें बसू शकतील. हीं दोन्हीं अक्षरें गुरु आहेत. काळजीपूर्वक या कवितेचा अभ्यास केल्यावर मोकळ्या जागांपैकी पांच जागीं 'तारे !' हें संबोधन असावें आणि दुसऱ्या ओळींच्या सुरुवातीला 'तारा' हा प्रथमान्त शब्द असावा असें मला वाटूं लागलें. वर म्हटल्याप्रमाणें 'तारा' हें सत्य सृष्टींतील एखाद्या मुलीचें नांव नसून तें केवळ एक प्रतीकहि असण्याची पूर्ण शक्यता आहे. हें प्रतीक ज्या व्यक्तीशीं संबंध असेल त्या व्यक्तीचा व गडकऱ्यांचा संबंध ते कर्जतला असतांनाच (म्हणजे १९०५ च्या पूर्वी) आला असला पाहिजे हें 'उल्हास' या नदीच्या उल्लेखावरून स्पष्ट आहे. ज्या व्यक्तीला उद्देशून 'जुन्या कवितांची आठवण' ही कविता गडकऱ्यांनी लिहिली आहे त्याच व्यक्तीला उद्देशून 'फणसाचें पान' हीहि कविता त्यांनी लिहिली आहे. या कवितेचें लेखन सहाच दिवसांपूर्वी (१० फेब्रुवारी १९१८) त्यांनी केलें होतें.

'जुन्या कवितांची आठवण' या कवितेंत मोकळ्या जागीं जो शब्द असेल तो शोधून काढतां आला नाही तरी गडकऱ्यांच्या कवितांच्या रसग्रहणांत कांहीहि बाध येणार नाही. या माहितीच्या (म्हणजे कवीच्या चरित्रांतील घटनांच्या माहितीच्या) अभावींहि काव्याचें रसग्रहण उत्कृष्टपणें करतां येणें पूर्ण शक्य आहे.

पुनरुक्त प्रतिमानाचा अभ्यास करण्यामध्ये माझा जो हेतु होता तो समजावून न घेतल्यामुळेच या वावरींतील माझ्या विवेचनाचा विपर्यास कांहींनी केला आहे. 'गडकऱ्यांचें अंतरंग' या माझ्या पुस्तकांतील संबंध दहावें प्रकरण, आणि १६८-१७४ हीं पृष्ठें पुन्हा काळजीपूर्वक वाचावीं अशी त्यांना विनंती, करण्याशिवाय दुसरें मी काय करूं शकणार ?

गडकऱ्यांच्या काव्यांतील व नाटकांतील कल्पनाविलास कितीहि रमणीय व आकर्षक असला तरी भावनांचें अत्यंत आर्त व रसरसलेलें आविष्करण करणें हेंच त्यांच्या कवितेचें सर्वांत महत्वाचें कार्य होय. भावनांची आत्यंतिक उत्कटता हा गडकऱ्यांचा असाधारण विशेष आहे. रसरसलेल्या उत्कट—पराकाष्ठेच्या उत्कट—भावना हेंच त्यांच्या जीवनाचें सार आहे. असल्या आत्यंतिक भावनांच्या उद्रेकाने अंतर्बाह्य भारून गेलेला, ज्याचें सारें जीवनच भावनामय झालेलें आहे, असा दुसरा कवि महाराष्ट्रांत तरी आढळणार नाही. गडकऱ्यांची ही उत्कटता—ही 'इंटेन्सिटी'—मराठी काव्याच्या क्षेत्रांत तरी अपूर्व आहे, व तिचा आविष्कारहि तितकाच अपूर्व आहे. या उत्कटतेमुळेच गडकऱ्यांच्या कवनांतील असंख्य वैगुण्यें आपोआप धुक्याप्रमाणें वितळून जातात.

प्रेमगीतांतील भावना गडकऱ्यांनी सत्य सृष्टींतील व्यक्तीला उद्देशून प्रकट केल्या असोत, अथवा नसोत, एक गोष्ट त्रिवार सत्य आहे. उत्कट भावनांचा मनोरम आविष्कार ज्यांच्यामध्ये आहे अशीं कांही अद्वितीय गीतें गडकऱ्यांच्या प्रतिभेने निर्माण केलीं आहेत. 'उत्तररामचरितां'तील 'ते हि नो दिवसा गताः' या आर्त उद्गाराच्या आधाराने लिहिलेलें 'स्मृतिगीत,' 'ती कोण ?' हें सुनीत, 'त्याच तारकेस याचना,' 'गोफ,' 'कधी ?', 'जीवितास,' 'पुनर्जात प्रेमास,' 'वेडा,' 'ओसाड आडांतील एकच फूल', 'तीन तरी,' 'अवेळी ओरडणाऱ्या कोकिळेस,' 'फुलें वेंचिलीं पण' ही गीतें भावनोत्कटता व रचना या दोन्ही दृष्टींनी पहिल्या प्रतीचीं आहेत. या गीतांच्या जोडीला वर उल्लेखिलेलीं उत्कट प्रेमगीतें वाचलीं असतां गडकऱ्यांच्या भावनाविष्काराच्या पद्धतीचा यथार्थ परिचय होईल. 'काव्य कराया जित्या जिवाचें जातिवंत करणेंच हवें!' असें स्वतः गडकऱ्यांनी 'काव्याची व्याख्या' या कवितेंत म्हटलें आहे. 'जित्या जिवाचें जातिवंत करणें' म्हणजेच रसरसलेली उत्कट अनुभूति. आणि उत्कट अनुभूतीचा तितकाच उत्कट आविष्कार करणें हे त्यांच्या मते काव्याचें सर्वांत स्पृहणीय कार्य होय. आणि गडकऱ्यांच्या काव्याचें खरें यश यांतच सामावलेलें आहे. अनृप्त आकांक्षा, वेड्या आशा, इच्छाचित्रें, केवळ स्वप्नसृष्टींतच सफल होऊं शकतील असे ध्यास, निष्काम व उदात्त प्रेमांतील पावित्र्य, प्रेमभावनेचा पहिला तरळता साक्षात्कार, आशानिराशांच्या संदेहांतील गूढरम्य हुरहूर, प्रेमसाफल्याची सोनेरीं स्वप्ने, प्रेमपूर्तीच्या परमोच्च

क्षणांत साठविलेली उत्कट व अलौकिक सुखाची परिसीमा, आणि त्या क्षणांतच सुप्त असलेली नैराश्याची तीव्र दाहकता; प्रणयाची दारुण वंचना झाल्यामुळे होणाऱ्या तीव्र वेदना आणि या वेदना सहनशक्तीच्या पलीकडे गेल्यामुळे लागलेला मृत्यूचा ध्यास -- या सान्या विविध सूक्ष्म भावनांचा गडकऱ्यांच्या कवनांतून जसा सरस व उत्कट आविष्कार झालेला दृष्टीस पडतो, तसा तो अन्य कोणाहि मराठी कवीच्या कवनांत दिसत नाही, असें म्हटल्यास त्यांत अतिशयोक्ति होण्याचें भय नाही.

डॉ. रा. शं. वाळिंबे

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम..... वि:

काल..... नोंद वि:

अ नु क्र म णि का

अर्पण पत्रिका	१	हुकुमे हुकूम	४८
वाचकास विज्ञापन	३	अभिनंदनपर वर्धापेन	४९
तडजोड	३	शुंगुरवाळा	५२
माझी पहिली कविता ✓	४	चिमुकलीच कविता !	५३
नदीस पूर आलेला पाहून	४	दसरा	५८
मोगन्याचा हार	५	जगाचें गाणें	६३
काळ	६	ती कोण ?	६४
कोणी कोणास तरी	७	अरुण	६५
सगुण स्वरूप	८	निद्रागीत	६८
नट मित्रास पत्र	९	भीमकवाळा	६९
अल्लड प्रेमास	११	ओसाड आडांतील एकच फूल	७०
केशवसुत मेले ?	१३	फुलें वेंचिलीं पण—	७४
श्रीमत्...राज्यारोहणानिमित्त		दिव्य प्रेमाची जाति	७६
पदें	१५	पुनर्विकसन	७८
स्मृतिगीत ✓	१६	हाल्ल्या पिंपळपानास	७९
गुलाबी कोडें	१७	हा क्षण	८३
मनांतली पाल	१९	मागें पाहणें	८३
पहिलें चुंबन	२०	फुटकी तपेली	८४
आंधळ्यांची माळ	२२	मनांतली दिवसरात्र	८७
एखाद्याचें नशीब	२२	गीत-विरक्ति	८८
राजहंस माझा निजला !	२३	सुभाषित	८९
वेडा	२९	दुर्दर्शन	९०
मुरली	३१	त्याच तारकेस याचना	९०
हृदयशारदेस	३७	—स	९१
प्रेमपाठ	३९	एका जुन्या श्लोकाची आठवण	९१

निर्वाणीची विनवणी	९२	पुनर्जात प्रेमास	१३०
हृदयास	९३	प्रेमाचा प्रलयकाळ	१३२
एका शब्दासाठी विनंति	९४	लांडोर	१३५
प्रेम आणि मरण	९५	गोड निराशा !	१३६
परमाणूंचे कार्यमाहात्म्य	९९	स्मशानांतलें गाणें	१४०
कांहीं इंग्रजी कविता वाचून	१००	घुन्नडास !	१४८
निर्दय बालेस	१०१	कलगीचें गाणें	१५८
शेवटचें प्रेमगीत	१०२	श्रीमहाराष्ट्रगीत	१६६
कधी ?	१०३	अनामिकाचे अभंग	१७०
अंधाला दृष्टिलाभ	१०४	निजलेल्या बालकवीस—	१७३
प्रेमाची प्रामाणिकता	१०५	अरुण (दुसरा)	१७४
इच्छा, उपभोग व विषय	१०६	एका बाल-कवीस	१७७
तीन तरी	१०७	कवितेसाठी धडपड	१८०
चिन्तातुर जन्तु !	१०८	पांखरास—	१८१
फूल ना फुलाची पाकळी	१०९	हाय हाय !	१८३
एक समस्या	११०	कळ्यांचीं फुलें कशीं झालीं ?	१८५
दैवाची निर्दयता	१११	चेंडू	१८६
फणसाचें पान	११३	ये ये ये कविते !	१८८
जुन्या कवितांची आठवण	११४	‘वेषभूषा’कारास	
माझा मृत्युलेख	११५	सादरार्पित पद्यभूषा	१९०
गोफ	११५	एका तरुणीस...पाहून	१९१
एक शंका	११७	काय करावें ?	१९२
हुरहूर	११७	सत्सुम-दाम	१९२
स्मरणसृष्टी	११८	लोकमान्यांस भारतवर्षाचा	
एकच मागणें !	१२०	आशीर्वाद	१९४
सुखदुःख	१२१	पांच देवींचा पाळणा	१९६
अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिलेस	१२२	कारंजाचें चढतें पाणी	१९७
भयाण एकान्त	१२५	प्रेमशोधन	१९८
प्रेमाखातर	१२८	गाणें चांगलें कसें असावें ?	१९८

काव्याची व्याख्या	१९८	बागेंत बागडणाऱ्या लाडक्या	
समशेर दुधारी दिसतां—	१९९	लहानग्यास—	२३१
गुलावाच्या पाकळ्या	२००	कवि आणि कैदी	२३३
दिवाळी	२००	केशवसुतांची कविता वाचून—	२३५
लक्ष्मीपूजन	२०२	रात्रीस ओरडणाऱ्या घुबडास	२३६
पानपतचा फटका	२०२	जीवितास—	२३७
कृष्णाकाठी कुंडल	२१२	“समसमां संयोग कीं	
देवल	२२०	जाहला !”	२३८
घरांत बसलेल्या काजव्यास—	२२१	गरिवीचें गाणें	२३९
सांग कसे बसलों ?	२२३	प्रेमकाळ	२४०
कवीचा वधूवरांस आहेर	२२४	लीला	२४३
प्रासंगिक — किंवा अप्रासंगिकच	२२५	विश्वाची विजयादशमी	२४४
विचार	२२६	अपराध यांत कोणाचा !	२४५
घास	२२७	पुत्रशोक	२४६
मोरपिसावरचा डोळा	२२८	काळाला बजावणें	२४८
रांगोळी घातलेली पाहून	२२८	गेले गोपाळकृष्ण हा ! हाय !!	२४९
विराम-चिन्हें	२३०	वीणावती सुंदरीस	२५०
		जीवास बोध	२५१

पराधी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थलमत.

भद्रकर्म २०१६ वि: ६/१२/१६

क्रमांक १०३२ नों दि: १०/१२/१६

वा ग्वै ज यं ती

अर्पण पत्रिका

सत—

चित्-हृत्-महत्

आनंद-पदवी-प्रदान-वदान्या ॥ १ ॥

प्रीतीची पवित्रता, चिरंतनाची चरित्रता,

सृष्टीची सचित्रता,

विश्वाची विविधता, अनंताची अगाधता,

ईश्वराचें अस्तित्व

या सर्वांच्या

अचल ऐक्याची

प्रत्यक्ष निदर्शना ॥ २ ॥

भूतकालांतली भावजीवना, वर्तमानांतली वरतराशा,

भवितव्यांतली भाग्यदेवी ॥ ३ ॥

हृदयाची स्फूर्ति, इच्छेची पूर्ति,

मांगल्याची कीर्ति

श्री

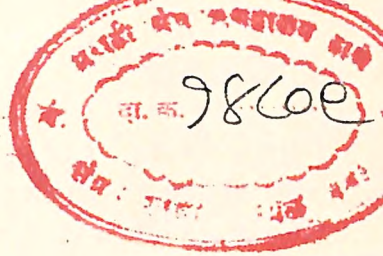
हृदयशारदा

ही

सर्वस्वानें अर्पिलेली

‘ वाग्वैजयंती ’ सदैव कंठांत धारण करो !

‘ गोविंदायज ’



वाचकांस विज्ञापन

शार्दूलविक्रीडित

जें जें या समयीं मनांत भरलें स्वच्छंद नानास्थळीं,
तें तें त्या समयीं जपून धरितां ही होय गंगाजळी !
मित्रा ! ही कविता - न गद्य - इजला निर्वंध कैचा वरें ?
सारें हें मनिं आणुनी मग धरीं ' वाग्वैजयंती ' करें ॥ १ ॥

वसंततिलका

प्रेमें, सख्या धरिं हिला हृदयीं सदाही,
दे टाकुनी; तुडविं ही अथवा पदांही !
मातें दशा समचि या गमतात दोन्ही
माझी मलाच लखलाभ सदा असो ही ॥ २ ॥

तडजोड *

एका एक कधीं जसें दिसतसे स्वांतीं विकारांतरें,
अन्या तें न दिसे तसेंच; असतें ज्याचें तयातें खरें;
चित्तैक्यास्तव सर्वथा फुकट कां हेका धरावा मग ?
एका शून्य जर्गीं दिसे, तरि दिसे शून्यांत अन्या जग ! ॥ ३ ॥

* ' गोविंदाग्रजा ' शीं ज्यांचा विचारभेद होईल त्यांना या तडजोडीनें समाधान
वाटावयालं काय हरकत आहे ?
— राम गणेश गडकरी.

माझी पहिली कविता

[आमचा एक वृद्ध गुजराथी शेजारी, रोज दुपारीं जेवण झाल्यावर आमच्या घरीं येऊन गप्पागोष्टी सांगत बसत असे, त्याचें पुढील आर्यंत वर्णन केलेलें आहे. माझे वडीलबंधु ती. विनायक गणेश गडकरी यांनीं या काव्याला थोडी मदत केली होती. मु. गणदेवी, प्रांत नवसारी, संस्थान गायकवाडी. १८९६ जून किंवा जुलै.]

आर्यां

चण्मा लावुनि डोळ्यां डोकिस पागोटि तांबडी घाली ।
काटी टेंकित टेंकित येऊनि बैसे पथारिच्या खालीं ॥ १ ॥



बदीस पर आलेला पाहून

[मुठा नदीस एकदां फार पूर येऊन श्रीओंकारेश्वराचे मंदिरांत पाणी शिरलें होतें.]

[चाल : नृपममता रामावरती]

विरहोत्सुक सागर झाला ।
प्रियसखीस भेटायाला ॥ मज गमे ॥
निजमित्र मेघ पाठविला ।
गिरिराज श्वशुर-सदनाला ॥ मज गमे ॥
सरिता ही सागरजाया ।
त्यासवें निघाली जाया ॥ मज गमे ॥
आकांत । करित अत्यंत । टेवितान् तात ।
तिजसि उतरोनि ।
भूवरती तटकटिवरुनि ॥ मज गमे ॥ १ ॥

तो प्रसंग जणुं बघवेना ।
 म्हणुनी रवि झांकी नयनां ॥ मज गमे ॥
 घन गाळिति अश्रूधारा ।
 दुःखें नच वाहे वारा ॥ मज गमे ॥
 शिवमंदिरिं भगिनी गिरिजा ।
 भेटे तिस सागरभाजा ॥ मज गमे ॥
 यापरी । सिंधुमंदिरीं । जात सुंदरी ।
 पूर्ण जलसरिता ।
 शिवगिरिजा दर्शनमुदिता ॥ मज गमे ॥

१९०१, पुणे.



मोगन्याचा हार

[चाल : नृपममता रामावरती]

मुलगा — हा हार शुभ्र किति आई ।
 किति कोमल सुंदर पाहीं ॥ क्षणभरी ॥
 किति वास मधुर या येई ।
 मम चित्त ओढुनी घेई ॥ बघ तरी ॥
 कशिं फुलें डंवरलीं असतीं ।
 किती अलंकार त्यापुढती ॥ बहुपरी ॥
 भूवरी । जन्म घे तरी । वास जनशिरीं ।
 कसा हा मिळवी ।
 जनमनें कशानें वळवी ॥ वद तरी ॥ १ ॥

आई — मधुवासें प्रिय हा सकलां ।
 स्वगुणांनीं तूं हो बाळा ॥ त्यापरी ॥

हा धवलत्वं सुंदरसा ।
 चारित्र्यं शोभे तैसा ॥ तूं तरी ॥
 हा दिपवि जसा नगभारा ।
 तेज तूं लोपाविं धीरां ॥ व्यापरी ॥
 यापरी । वागशिल जरी । सकल जन तरी ।
 तुजसि मम तनया ।
 शिरिं धरितिल हारासम या ॥ कधिं तरी ॥

१९०३, पुणे.



काळ

कोठें असे सकलपंडितमुख्य भोज ?
 कोठें शिकंदर जगद्विजयी सुराज ?
 कोठें स्वधर्मपरिपालक श्रीशिवाजी ?
 कोठें तदीय यशवर्धक वीर वाजी ? ॥ १ ॥
 ते राजकारणपटूत्तम धीट नाना
 कोठें न कां दिसति ओढित कोण त्यांना ?
 लोकैकवीर रणधीर मुरारबाजी
 कोठें लपोनि वसले कळतें न आजी ॥ २ ॥
 कोठें असे मयसभा स्पृहणीयशोभा ?
 निस्तेज कां मज कधीं पृथुची यशोभा ?
 धारा कुठें सकळ लोक ललामभूता ?
 तें हस्तिनापुर कुठें हरि ज्यास त्राता ? ॥ ३ ॥
 गेले कुठें सुकवि जे प्रिय शारदेसी ?
 नेलें कोणीं अखिल भारतसंपदेसी ?

गेलें कुठें बहुल वैभव पेशव्यांचें ?
 व्यापार-कौशल कुठें लपलें चिनाचें ? ॥ ४ ॥
 कां मृण्मया बनलि रोमकराजधानी ?
 कां ग्रीकराष्ट्रमहतीहि न येत कार्ती ?
 केलें कुणी परमदीन दमास्कसातें ?
 नेलें कुणी मिसरच्या सुयशोधनातें ? ॥ ५ ॥
 वाजीगजादि नवरत्नसुजातकोष,
 प्राचीन वैभव नितान्त तसें अशेष;
 स्तंभादि वीरजयसूचक वस्तुजात
 केलें कुणी सकल हें स्मृतिमात्र ज्ञात ? ॥ ६ ॥
 स्थित्यंतरा करित कोण असा विदेही ?
 कीं नामरूप गुणवर्णन त्यास नार्हीं ?
 छे; सर्व हें वितथ; नाम त्यास आहे—
 तो ' काल ' जो करितसे स्थितिभेद वा हे ॥ ७ ॥

१९०३, पुणे.

६६

कोणी कोणास तरी

[आपल्या रूपाचाच अभिमान धरणाऱ्या एका आचरटास उद्देशून.]

[चाल : श्रीहरीच्या वेणुनादें]

तुज बघुनी वाटतें कीं भ्रम पावे विधिमती
 पुरुषातें अर्पि कसा मधुरा ही स्वाकृति ।
 कोमलता, वर्णशोभा; तनु तनुला ही अति
 जरि असतीं स्त्रीप्रती सार्थकता पावतीं ॥ १ ॥

१९०५, पुणे.

६६

सगुण स्वरूप

[पंढरीस पांडुरंगाची पायभेटी झाली त्या वेळीं या चार पाकळ्या अर्पण केल्या होत्या.]

[चाल : नाहिं सुभद्रा या वार्तेतें]

धन्य पंढरी ! धन्य भीवरा ! धन्य चंद्रभागा !

भक्तांसाठीं वैकुंठींचा नाथ जिथें जागा ॥ ४० ॥

स्वानंदाचा गाभा, शोभा ब्रह्ममंडळाची ।

वैरागरिचें रत्न मनोहर, आशा पुण्यांची ॥

कैवल्याचें निधान केवळ, मात्ता संतांची ।

तो प्रभु झाला सगुण सांवळा गोकुळिंच्या रंगा ॥ धन्य० ॥ १ ॥

भक्तराज तो पुंडलीक या जर्गी एक जाणा ।

हांक जयाची ऐकुनि धांवे लक्ष्मीचा राणा ॥

करावयास्तव जगत्रयाच्या अखंड कल्याणा ।

कटिं कर, समपद, विदेवरी करि उभा पांडुरंगा ॥ धन्य० ॥ २ ॥

स्वच्छंदें सच्चिदानंदपद रमे वाळवंटीं ।

‘ जय जय विठ्ठल ’ नाद एक हा संत्नांच्या कंठीं ॥

पहावया स्वानंदसोहळा सुर करिती दाटी ।

‘ पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल ’ रंगवि दिग्भागा ॥ धन्य० ॥ ३ ॥

१९०८, महाद्वार पंढरी.

नट मित्रास पत्र *

दिंडी

ज्येष्ठ बंधो ! साष्टांग नमस्कार !
 बांधवाचा घे आधिं गुणाधार ।
 मान्य करुनी ही विनंती विशेष
 वृत्त ऐकें सप्रेम मम अशेष ॥ १ ॥

पत्र पूर्वीं तुज पाठविलें त्याचें
 त्वरें प्रत्युत्तर खास यावयाचें ।
 असें आधीं घेतलें मन्मनानें
 परी ठरलें भलतेंच अनुभवानें ॥ २ ॥

पाहुनियां परि गद्य पत्र याचें
 कठिण तुमचें मन, कठिण द्रवायाचें ।
 शब्दसुमनांचा म्हणुनि करुनि झेला
 पाठवीं मी; हा तरी वरिच झेला ॥ ३ ॥

जरा तुमच्या मी दृष्टिआड होतां
 सृष्टिआडहि झालोंच काय आतां ?
 वाढलें हें जरि अंतर स्थळाचें
 काय प्रेमांतहि तेंच व्हावयाचें ? ॥ ४ ॥

आळसानें कां हा प्रकार झाला ?
 पात्र किंवा मी नसें उत्तराला ?
 राग अथवा का अजुनि नाहिं गेला ?
 प्रेमसिंधुच कीं मुळीं शुष्क झाला ? ॥ ५ ॥

* कै. गोविंदाग्रजांनीं हें पत्र सुप्रसिद्ध नट रा. रा. गणेश गोविंद बोडस यांस पाठविलें होतें.

निकट असतां जो स्नेह दाखवीला
 भासला तो तें सत्य मन्मतीला ।
 आजि कळला परि खरा अर्थ त्याचा
 मासला कीं तो तुझ्या अभिनयाचा ! ॥ ६ ॥

खरा नट तूं, रे नटवरा, खराच
 तारतम्याचें ज्ञान परि न साच ।
 अभिनयाची तुज शक्ति तर असावी
 समय पाहुनि ती परी दाखवावी ॥ ७ ॥

रंगभूमी अभिनयें भूषवावी
 तीच वृत्ती सर्वत्र परि नसावी ।
 कालपट जरि दृष्टीस आड आला
 तरि न विसरावें कधीं मित्रतेला ॥ ८ ॥

एकव्यासचि तुज दोष देत नाहीं
 वृत्ति सर्वांची हीच दिसत पाहीं ।
 कांहीं काळें भेटतां तुम्हां कोटें
 ओळखीसहि विसराल असें वाटे ॥ ९ ॥

ओघ कवितेचा येथवरी चाले
 पत्र तुमचें इतक्यांत हेंच आलें ।
 खिन्न माझें मन सु-प्रसन्न होत
 प्रवाहाचा बदलुनी रोख जात ॥ १० ॥

पुढिल कार्यक्रम अजुनि ठाम नाहीं
 परस्वाधिन ही गोष्ट असे पाहीं ।
 छत्रपतिच्या पत्रांत परि तयाचा
 कांहीं केला उल्लेख तोच वाचा ॥ ११ ॥

लेखनाचें कौशल्य फार माझें
 तुझा उपहासच त्यास योग्य साजे ।

लिहित वसणें तुम्हांस नित्य पत्रें
लेखनाचें कौशल्य हेंच सारें ॥ १२ ॥

असें वरचेवर पत्र पाठवावें
आणि प्रकृतीतें नित्य जपत जावें ।
उण्या-अधिकाचा राग नच धरावा
भूतकालासह तोहि भूत व्हावा ॥ १३ ॥

वहुत लिहिणें वद काय याहुनीहि
विनति नित्याची लोभ असावा ही ।
काव्यदेवीतें द्यावया विराम
घेइ आज्ञा—

आपला—

मित्र,

‘ राम ’ ॥ १४ ॥

ओवी

मुक्काम-नागपूर शहर
वार-पवित्र गुरुवार ।
तारीख-एकोणीस नोव्हेंबर
एकोणीसशें आठची ॥ १ ॥

१९ नोव्हेंबर १९०८, नागपूर.

५५

अल्लड प्रेमास

क्षणभर वेड्या प्रेमा थांब !
अधिर मनासह जासी कोठें ?
चुकशिल—संकटिं पडशिल वाटे,

जग हें सारें वा रे खोटें !
 हृदया सोडुनि; गड्या म्हणोनी, जाईं न कोटें लांब !
 क्षणीं पांढरा, क्षणींच काळा,
 रंग आवडे असा जगाला,
 ठाव तयाचा कुणा न कळला !
 खुळ्या तुलाची, अशा जगाची, कळेल का कृति सांग ?
 जग सगळें हें देखाव्याचें !
 गुलाम केवळ रे स्वार्थाचें !
 स्मशान कीं हें शुद्धत्वाचें !
 शुद्ध भावडें, सरळ रोकडें, अशांत करिशिल काय ?
 प्रेमा येथें शपथ लागते !
 प्रासावांचुनि कविता अडते !
 कर्त्यावांचुनि कार्यहि घडतें !
 देव विचारा, तया न थारा, तुझी कथा मग काय ?
 तुझ्यासारखा तुला सोबती—
 मिळेल का या अफाट जगतीं ?
 —संकुचितहि हें अफाट जरि अति—
 आणी न मना, अशी कल्पना, अगदीं भोळा सांव !
 कोणी तुजला मानिल खोटें,
 तिरस्कारहि दिसेल कोटें,
 अपमानाचेंही भय मोटें,
 बाग जगाची, ही न फुलांची, कांटे जागोजाग !
 टाकिल कुणि तुज धिक्कारानें,
 रडविल किंवा उपहासानें,
 फसविल नकली कीं मालानें,
 कोणी भटकत, उगाच खडत, फिरविल मागोमाग !

म्हणुनि लाडक्या ! कुठें न जाई,
 या हृदयांतचि लपुनी राही,
 योग्य मित्र नच सुख तरि नाही !
 कुसंगतीहुनि, वेढ्या ! मानीं, फार बरा एकान्त !

१९०९

८८८

केशवसुत मेले ?

जगतास जागवायाला केशवसुत गाउनि गेले !
 इंग्लंड भूमि शेलेची माहेर जडाचें वनलें,
 सन्देश गूढ जे त्याचे तैसेच मानसीं जिरले,
 तपोवना मानवतेच्या या बघतां मानस हंसलें !

देवांचे हेतु न पुरले,
 अर्धेच कार्य जें उरलें,
 ते येथें करुनी गेले,

अवतरुनी फिरुनी शेले ! केशवसुत गाउनि गेले !
 एकेका शब्दें भरले काव्याचे अद्भुत पेले !
 ज्यांसाठीं मानव झटले, ते सुधाकुंभ भरलेले—
 वाग्देवी वरुनी टाकी केशवसुतहृदयीं झेले !

अनुभवुनि निजानंदानें
 मग त्यांचें केलें गाणें,
 श्वासाच्या कारंज्यानें

चहुंकडे उधळुनी दिधलें ! केशवसुत गाउनि गेले !
 हे तुषार पडतां अंगीं बिंदूंचे सिंधू झाले !
 निजलेल्या जागृति आली, हो ताजें जें थकलेलें !
 मरणासचि आलें मरणें, मग केलें त्यानें काळें !

तां शब्द मुक्याला सुचले !

गूढास रूप सांपडलें !

स्वच्छंद अचेतन हालें !

नश्वर तें ईश्वर केलें ! केशवसुत गाउनि गेले !

भेदभाव विलया गेला, सूक्ष्मांत स्थूल मिळालें !

गगनाचे फाटुनि पडदे दिसलें जें त्यापलिकडलें !

मरणाचें मूळच तुटलें, जन्माचें नातें सुटलें !

वस्तूंत वस्तुपण भरलें,

जीवंत जीवही झाले,

आत्म्यास आत्मपद आलें,

ब्रह्मही ब्रह्मसैं ठरलें ! केशवसुत गाउनि गेले !

कळलें कीं ' आम्ही कोण !, * हरपलें श्रेय ' सांपडलें;

आत्मा हो ' वेडापीर ', सृष्टींत ' भुंग 'सा रंगे;

मारुनियां ' गोंफण ' काळा निज ' निशाण ' नाभिं फडकविलें !

ऐकतांच विजयि ' तुतारी '

हो चिरंजीव ' म्हातारी '

मग वाजवितांच ' सतारी '

सर्वत्र ' झपूझा ' झालें ! केशवसुत गाउनि गेले !

या स्थितींत त्या ब्रह्माची ब्रह्माशीं मिळणी घडली,

जें चिरंतनाच्यासाठीं सांगता त्याची झाली.

परि जनता वेडी कुठली, " केशवसुत मेले " वदली !

परि जन्ममरण हें वारें

कल्पनाच नाचवि सारें !

मूर्खानो ! रडतां कां रे,

* हीं केशवसुतांच्या कवितांचीं नांवां आहेत. अरेरे ! हेंहि सांगावें लागतें !

कीं “ केशवसुत ते मेले ! ” केशवसुत गाउनि गेले !
 जे एकाठायीं होते, ते सर्वाठायीं भरले;
 सर्वांच्या हृदयीं भरले सर्वांच्या जीवीं भिनले;
 विश्व स्थिर ज्यांनीं केलें कां वदतां तेच निमाले ?

लीलेनें त्यांनीं गातां
 ही सजीव केली जडता,
 अणुरेणुंमधुनी आतां
 निघतील तयांचे चेले ! केशवसुत गाउनि गेले !
 सर्व ठायिं सर्वहि कार्ळीं सर्वांनीं ज्यास पहावें,
 पाहतां पाहतां वाटे डोळ्यांनीं ज्यास गिळावें,
 तो विषय होई मरणाचा जन बोले काय करावें ?

जे चकव्यावांचुनि चकले,
 जरि ते कुणि कांहीं भकले,
 तरि ‘ गोविंदाग्रज ’ बोले
 केशवसुत कसले मेले ? केशवसुत गातचि बसले !

लेखनकाल : १९ फेब्रुवारी १९११.

प्रसिद्धिकाल : ऑगस्ट १९१३.

श्रीमत् राजाधिराज पांचवे जॉर्ज हिंदुस्थानचे बादशहा
 यांच्या राज्यारोहणानिमित्त पदे

(अभिवादन करीत)

अभिनंदन करितों प्रांजलि । मंगल कार्ळीं ॥ ४० ॥

प्रजाजनांच्या मंगल वचनीं ॥ वाघें वाजति सकलहि भुवनीं ॥

शुभलक्ष्मीं सुमनोहरांनीं ॥ श्रीवसुंधरा तुज वरुनी ॥ पावन झाली ॥ १ ॥

पितामहीसम अमरसुखातें ॥ सेवि भूवरी त्रिभुवननृपते ॥
 जी शोमा दे तव जनकातें । शांत वृत्तिला त्या हातें ॥ बसवीं भार्ती ॥
 क्षमादयागण किरणीं रमवी । सदाहि भूपा वसुधा देवी ॥
 जन सारे सदया करि तेवीं । तव कृपाचंद्रिकाजालीं ॥ वैभवशाली ॥

(दावर दादार)

चिनति नाहिं इतर कांहीं, सदाहि स्वजनकसम तूहि पाहिं नाट्यकलानिरत
 जनां कृपेक्षणांहि ॥ ४० ॥ कुंठित गति होति न जरि नृपकरिं ॥ ललितकला
 सकला ॥ भूपाल तरि तयाला ॥ द्रुततर गति वितरुनि अति पसरवि यश
 दशदिशांहि ॥ १ ॥ चंद्रबिंब कांति पसरि जगभरि ॥ तिमिर जी निवारी ॥
 होई न तापकारी ॥ शमधन जनिं उधळि सतत तदमृतकण निजकरांहि ॥ २ ॥

ता. २२-६-१९११, पुणे.



स्मृतिगीत

[माझ्या 'प्रेमसंन्यास' नाटकांतील नायिकेच्या तोंडीं हें गाणें ठेविलें आहे. उत्तररामचरित्रांतील 'तेहि नो दिवसा गताः' एतदन्त सुप्रसिद्ध श्लोकाची लीलेच्या—नायिकेच्या—कोमल हृदयावर पडलेली ही विततच्छाया आहे अशी कल्पना करून तिनेंच हें गाणें जोडलें आहे असें दाखविलें आहे. एरवीं भाषांतर करण्याची माझी इच्छा नव्हती.]

(चाल : चंद्रकांत राजाची)

आठवतो का सांग, सखे ! तो काळ विवाहाचा
 बालपणाचा, मुग्धपणाचा, निर्मळ भावाचा ?
 संसाराचें चित्र चिमुकलें, चिमुकलेच जीव
 फुललें नव्हतें हृदयांचेंही राजस राजीव !
 पाहत होते तात तदा त्या लीला बालांच्या,

जणुं आठवती त्यांसहि लीला त्याच सुकालाच्या ।
जपति परोपरी प्रसन्नहृदया पुण्यमया माता ।
गेले ते दिन, सीते, यापरि, हा ! वघतां वघतां ॥
बाळपणींचे प्रसंग जणुं ते घडति आज फिरुनी ।
चित्रपटा या अश्रुजलानें चल टाकूं धुवुनी ।
तूं सीता ती; राम तोच मी; त्याच आज माता ।
परि जे गेले दिन ते आतां येतिल का हाता ?
कशास आशा नसती आतां—झालें तें गेलें !
सुकलें फूल न देत वास जरि अश्रूनीं भिजलें !

१९११

६५५

गुलाबी कोडें

[संध्याकाळीं सूर्य पश्चिम दिशेस असतांना पश्चिम तर तांबडी होतेच; पण पूर्व दिशेवरहि त्याच रंगाची छटा दिसते, हें पुष्कळांनीं पाहिलेंच असेल.]

रंग गुलाबी संध्या पसरी पश्चिम दिग्भागीं,
समोर पूर्वा स्वमुख रंगवी त्याच रम्य रंगीं.
परी पश्चिमाहृदयिं तांबडें सूर्यबिंब विलसे,
कशी रंगली पूर्वा याचें कारण कांहिं नसे.
विनोदचतुरा मुग्धा बाला विचारि निज नाथा,
“ शास्त्रज्ञा, पंडिता, उलगडा हें कोडें आतां !
अपरा वदनीं रमते लाली रविसहवासानें,
रवि नसतां परि कां रंगावें प्राचीच्या वदनें ?
रंग इकडचा तिकडे वठला, छटा कुठुनि गेली ?
ही जादूची नजरबंदि कुणिं कधीं कशी केली ? ”

विनोदपंडित पति कौतुकला, हंसे तसा थोडें;
 ओठ गुलाबी, गाल गुलाबी, गुलाबीच कोडें !
 वदे तिला, “ हें रहस्य असलें कथीन कानांत ! ”
 करि कंठीं कर एक, दुज्यानें धरि दुसरा हात !
 ओढुनि जवळी, ऐकविला तिस मुकाच कानांत,
 —गालावरचें गीत कसें तें वठवूं गानांत !
 दूर सरकतां लज्जित बाला, प्राणनाथ बोले
 “ वघ हृदयाच्या आरशांत जें चित्र तुज्जें डोले !
 रविबिंबासम चुंबन-विंबचि विलसत या गालीं !
 सहज तयाची छटा गुलाबी पसरे भंवतालीं.
 चुंबनचित्र न परी उमटतां या दुसऱ्या गालीं,
 सांग वल्लभे ! नाचतसे कां व्यावरिं ही लाली !
 रंग इकडचा तिकडे वठला, छटा कुठुनि गेली ?
 ही जादूची नजरवंदि कुणि कधीं कशी केली ? ”
 “ कांठ्यानें काढावा कांटा ”, शास्त्रज्ञा ठावें,
 गुलाब टाकुनि गुलाबास मग कां नच उडवावें ?
 हीं हृदयाचीं कोडीं सोडवि हृदयांचा मेळ,
 शाखांना हा कसा कळावा हृदयाचा खेळ !
 ओठगोष्ट मग कशीं बोललीं तीं मिटलीं तोंडें,
 ‘ गोविंदाग्रज ’ रसिकां टाकी गुलाबीच कोडें !

सप्टेंबर, १९११.



मनांतली पाल

[कांहीं विचार मनांत आला आणि तितक्यांत पाल चुकचुकली म्हणजे मनाला धक्का वसतो; तसेंच कांहींहि अलौकिक करावयास जा, आधींच कसेसें वाटते !]

(चाल : कसें मीं मारूं ? माझे नवलाचे पांखरूं०)

करितां कार्या । चुकचुके पाल ही वायां ॥ ४० ॥

क्षणैक भरते भलते वारे । संभ्रामिं बुडते जग हें सारें ।
कारागृहिंचीं उघडति दारें । समधिं अशा या ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ १ ॥

सजीवतेची उकळी फुटते । बेडी पायांमधली तुटते ।
नसती लाज जनाची सुटते । तोंच भिववाया ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ २ ॥

ओळख निजरूपाची पटते । क्षणभर भेकड वृत्तिहि हटते ।
शक्तिहि सर्वस्वानें नटते । जीव तों ध्याया ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ३ ॥

दृष्टिहि अनंत ठायीं शिरते । वघतां वघतां उलटी फिरते ।
चहूंकडे वा ठायिंच जिरते । विरते माया ।

चुकचुके पाल तों वायां ॥ ४ ॥

मर्यादेच्या सीमा सरती । अणूंत सर्वस्वाची वसती ।
' मी तूं ' शून्यामार्जीं रमती । वायुमय काया ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ५ ॥

जडतां पारदर्शि जों होई । स्फूर्तिस पद अवकाशहि देई ।
कल्पकता जडरूपा घेई । ब्रह्ममय माया ।

चुकचुके पाल तों वायां ॥ ६ ॥

अंधुक जें जें तें लखलखतें । ' असतें ' सहजचि हातीं वसतें ।
नसतें तेंहि मग दिसतें । ठाव ना शून्या ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ७ ॥

होतों सुखी सदा ज्या गांवीं । पुन्हां आठवण त्याची व्हावी ।
नसती व्याद टाकुनी द्यावी । निघावें जाया ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ८ ॥

न दिसे कोठें अंतःकरणीं । नाहीं तैशी वातावरणीं ।
नाहीं कधीं पाहिली कोणीं । ज्या त्या ठायां ।

चुकचुके पाल परि वायां ॥ ९ ॥

न कळे चांडाळिण ही कुठली । निशिदिनिं भडवायातें उठली ।
कर्तव्याची चालच खुटली । मार रे मार ।

पाल ही प्रभो अनिवार ! ॥ १० ॥

माचं, १९१२.



पहिलें चुंबन

[पहिलें फूल, पहिलें मूल— सर्व कांहीं पहिलें म्हणजे पहिलेंच ! तसेंच
पहिलें चुंबन ! पहिल्याची अजब जादू दुसऱ्यांत नाहीं !]

(चाल : श्रवणांत पेरिण केली इ०)

जें मनास शिवलें नाहीं । ठावें न कल्पनेलाही । सुख असें ।
जें दिसे न कवण्या जागीं । जें अवर्ण्य वाणीलागी । सुख असें ।
कविताही प्रतिभाशाली । कल्पितां जयातें थकली । सुख असें ।

एकदां— । कष्टतां सदा । पुढतिं नच कदा— ।

अनुभवा येई । तें पहिलें चुंबन देई । सुख असें ॥ १ ॥

चित्रासम रमणी बसली । नवयौवनशोभा ठसली । तन्मुखीं ।
करिं ठेवुनि कोमल गाला । करि विचार न कळे कसला । सारखी ।
डोले ना अथवा हाले । मग कुठलें बोले चाले । चित्र तें ।

रंजना । मुग्धयौवना । करित कल्पना ।

भावि कालाची । (तुज ठावें) त्या दिवसाची । दिवस तो ॥२॥

चित्र हें पाहुनी असलें । नेत्रांचें सार्थक झालें । वाटलें ।
परि तरंग अद्भुत उठले । अनुभवा न पूर्वीं आले । जे कधीं ।
जाउनी चोरख्या चालीं । झांकिले नयन करजालीं । न कळतां ।
संभ्रमें । दचकली गमे । त्वरित विभ्रमें ।

श्रमवि कर दोन्ही । काढाया नयनांवरुनी । मम करां ॥ ३ ॥

तों बघुनी उघड्या गाला । उन्माद मानसीं भरला । स्वैरसा ।
संमोह पडे नयनांला । मज विसर जगाचा पडला । क्षणभरी ।
ठेवुनि मुख सखिच्या गालीं । आणिली गुलाबी लाली । त्यावरी ।
हांसली । फार लाजली । दूर जाहली ।

एक निमिषांत । झिडकारुनि माझा हात । हंसतची ॥ ४ ॥

हा खेळ एक निमिषाचा । एकदांच अनुभव त्याचा । नच पुन्हां ।
तें वारें आलें गेलें । जन्माचें सार्थक झालें । परि गमे ।
तें निमिष, स्थिति ती, सुख तें । चित्ताच्या दृष्टिस दिसतें ॥ सारखें ! ॥

स्वानंद— । कमलमकरंद । सुधानिस्यंद ।

भूवरी आणी । जें वर्णावें तें कोणी । सुख तसें ॥ ५ ॥

एकदांच अनुभव त्याचा । आरंभ अंत सौख्याचा । एकदां ।
आयुष्य न त्याला क्षणही । जन्मही पुन्हां त्या नाहीं । एकदां ।
मनिं चटका लावायासी । पाठवी दैव जणुं त्यासी । एकदां ।
निशिदिनीं । वाटतें मनीं । नित्य जन्मुनी ।

मरण सोसावें । परि पहिलें चुंबन घ्यावें । फिरुनिही ॥ ६ ॥

आंधळ्यांची माळ *

रानोमाळ । *आंधळ्यांची चाले माळ ॥ ४० ॥
 दृष्टि न यांतिल एकालाही । एकामागें दुसरा जाई ।
 अर्धा डोळस रस्ता दावी । करी संभाळ । आंधळ्यांची...॥ १ ॥
 तुकड्यासाठीं करिती ओरड । पैशासाठीं सारी धडपड ।
 तोंडीं हरिनामाची बडबड । हातीं टाळ । आंधळ्यांची...॥ २ ॥
 यांना साजे नांव भिकारी । थोड्यासाठीं लोंचट भारी ।
 धरुनी धरणं बसती दारीं । उठवि कपाळ । आंधळ्यांची...॥ ३ ॥
 यांना दिसतें केवळ ' आज ' । नाहीं कांहीं ' उद्यां 'ची लाज ।
 मिळेल कैशी अगदीं वांझ । सायंकाळ । आंधळ्यांची...॥ ४ ॥
 येइल ' उद्यां ' जरी एखादी । ठेवूं दृष्टि मिळवुनी आधीं ।
 न तरी येइल ही कर्मांमधिं । पुन्हां जंजाळ । आंधळ्यांची ॥ ५ ॥
 अशा विचारें देवापाशीं । मागति कधीं ही दृष्टि न खाशी ।
 काय म्हणावें या मूर्खांशीं । प्रभो संभाळ । तूंच ही आंधळी माळ ॥ ६ ॥

मे, १९१२.

ॐ

एखाद्याचें नशीब

कांहीं गोड फुलें सदा विहरती स्वगागनांच्या शिरीं,
 कांहीं टेवितसे कुणी रसिकही स्वच्छंद हृन्मंदिरिं;
 कांहीं जाउनी बैसती प्रभुपदीं पापापदा वारि तें,
 एकादें फुटकें नशीब म्हणुनी प्रेतास शृंगारितें !

* मात्रादोष येथें अगदीं अपरिहार्य आहे.

कोणी पर्वत आपुल्या शिरिं धरी हैमप्रभा शीतला,
कोणाच्या उदरामधून निघती मोळ्या नद्या निर्मला;
कोणाला वनदेवता वरितसे मोदांत जी नाहते,
एकाद्यामधुनी परंतु जळती ज्वालानदी वाहते !

झाडें जोडुनी पत्रयुग्म फुटले मेघांप्रती याचती,
स्वच्छंदें जलबिंदु तोंच सगळ्या पानांवरी नाचती;
सारी पालवती, फुलें विहरती, शोभा वरी लोळते,
एखाद्यावर मात्र बीज पडुनी त्या जाळते पोळते !

चाले खेळ असा जगांत; बहुधा सौख्यांत सारे जरी,
एखादा पडतो तसाच चुकुनी दुःखार्णवीं यापरी
पाही कोण अशा हताश हृदया ? जो तो असे आपला,
देवा ! तूं तरि टाकिं अश्रु वरुनी, त्यासाठीं तो तापला !

जून, १९१२.



राजहंस माझा निजला !

[पतिनिधनानंतर अल्पावधीतच बापडीवर एकुलत्या एक मुलाचें निधन
पाहण्याचा प्रसंग आल्यावर असा भ्रम होणार नाही ?]

(चाल : उद्धवा शांतवन...)

हें कोण बोललें बोला ?

‘ राजहंस माझा निजला ! ’

दुर्दैवनगाच्या शिखरीं । नवविधवा दुःखी आई !
तें हृदय कसें आईचें । मी उगाच सांगत नाही !
जें आनंदेंही रडतें । दुःखांत कसें तें होई—

हैं कुगी कुणां सांगावें !
 आईच्या बाळा ठावें !
 प्रेमाच्या गांवा जावें—

मग ऐकावें या बोला । ‘ राजहंस माझा निजला ! ’

मांडीवर मेलें मूल । तो हृदया धक्का बसला ।
 होउनी कळस शोकाचा । भ्रम तिच्या मानसीं बसला ।
 मग हृदय बधिरची झालें । अति दुःख थिजवि चित्ताला ।

तें तिच्या जिवाचें फूल !
 मांडीवर होत मलूल !
 तरि शोकें पडुनी भूल—

वाटतची होतें तिजला । ‘ राजहंस माझा निजला ! ’

जन चार भोंवतीं जमले । मृत बाळा उचलायाला ।
 तो काळ नाथनिधनाचा । हतभागि मना आठवला ।
 तो प्रसंग पहिला तसला । हा दुसरा आतां असला !

तें चित्र दिसे चित्ताला !
 हें चित्र दिसे डोळ्यांला !
 निज चित्र चित्तनयनांला,

मग रडुनि वदे ली सकलां । ‘ राजहंस माझा निजला ! ’

करूं नका गलवला अगदीं । लागली झोंप मम बाळा !
 आधींच झोंप त्या नाहीं । खेळाचा एकच चाळा !
 जागतांच वाऱ्यासरसा । खेळाचा घेइल आळा !

वाजवूं नका पाऊल !
 लागेल तया चाहूल !
 झोंपेचा हलका फूल !

मग झोंपायाचा कुठला ! राजहंस माझा निजला !

हैं दूध जरासा थ्याला । आतांसा कोटें निजला !
 डोळयाला लागे डोळा । कां तोंच भोंवतीं जमलां ?
 जा ! नका उठ्युं वेल्हाळा । मी ओळखतें हो सकलां !
 तो हिराच तेव्हां नेला !
 हिरकणीस आतां टपलां !
 परि जिवापलिकडे याला—

लपवीन ! एकची मजला ! राजहंस माझा निजला !
 कां असलें भलतें सलतें । बोलतां अमंगळ याला ?
 छबकड्यावरुनि माझ्या या । ओंवाळुनि टाकिन सकलां !
 घेतें मी पदराखालीं । पाहूंच नका लडिवाळा !
 मी गरीब कितिही असलें ।
 जरि कपाळ माझें फुटलें ।
 बोलणें तरी हें असलें—

खपणार नाहिं हो मजला ! राजहंस माझा निजला !
 हें असेंच सांगुनि मागें । नेलात जिवाचा राजा ।
 दाखविलाहि फिरुनी नाहीं । नाहित का तुम्हां लाजा ?
 न्यावयास आतां आलां । राजहंस राजस माझा !
 हा असा कसा दुष्टावा ?
 कोणत्या जन्मिंचा दावा ?
 कां उगिच गळा कापावा—

पाहुनी गरिब कोणाला । राजहंस माझा निजला !
 हे काळे कुरळे केश । खेळतात डोक्यावरतीं ।
 ही दृष्टि पहा मम वदनीं । नेहमीं अशी ही असती ।
 हें तेज अशा रत्नांचें । झालें का आहे कमती ?
 कानांत नाचती झूल,
 तोंडावर हंसरें फूल,
 जीवाची घालुनि झूल—

मी असाच झांकिन याला । राजहंस माझा निजला !

या अर्ध्या उघड्या नयनीं । बाळ काय पाहत नाहीं ?

या अर्ध्या उघड्या तोंडीं । बाळ काय बोलत नाहीं ?

अर्थ या अशा हंसण्याचा । मज माझा कळतो बाई !

हैं हंसें मुखावर नाचें !

जणुं बोल दुग्धपानाचे !

कीं मुक्या समाधानाचे !

इतुकेंहि कळे न कुणाला— । राजहंस माझा निजला !

या माझ्या मानससरसीं । सारखें प्रेमजल वाही ।

त्या तरंगलहरींवरतीं । राजहंस पोहत राही ।

सारखा पोहुनी दमला । मग मला भुकेला बाही !

नयनांच्या शिंपांमधुनी,

अश्रूंचे मौक्तिकसुमणी,

मी दिले तया काढोनी,

मोत्यांचा चारा असला । राजहंस खाउनि निजला !

ते वैकुण्ठेश्वर गेले । पादिं त्यांच्या अर्पायाला ।

ही अखंड या अश्रूंची । वैजयंति मोहनमाळा !

मी करित असे केव्हांची । धरुनिया उराशीं बाळा ।

कौस्तुभ हा मालेमधला !

हृदयाचें कोदण याला !

तो चोराया कां आला ?

दैत्याहुनि दैत्यचि झाला ! राजहंस माझा निजला !

हैं असें जाहलें म्हणतां । तरि देवचि निजला कां हो ?

जरि निर्देय होउनि निजला । आळवीन फोडुनि टाहो ।

कीं असा पोटचा गोळा । पोटांतचि देवा राहो !

ही कुन्हाड आकाशाची,
मजवरती पाडायची,
नाहींच कल्पना त्याची,
हा तुमचा कावा सगळा ! राजहंस माझा निजला !

जरि दूत यमाचे आले । लाडक्यास या न्यायाला ।
ते निष्ठुर असले तरिही । भुलतील पाहुनी याला ।
हृदयाचें होउनि पाणी । लागतील चुंबायाला ।

मी मुका असा घेतांना—
हा पहा—पुन्हां हंसलाना !
कां अशा फिरवितां माना ?
सुख खुपे काय डोळ्यांला ? राजहंस माझा निजला !

हें सर्वस्वाचें फूल । त्या भंवतीं झाला गोळा ।
मी बघतें— कधिंचा आहे । त्यावरतीं तुमचा डोळा !
एकदां करावा त्याचा । वादानें चोळामोळा !

सर्वांच्या मनिंचा लाहो,
हाच ना ? स्पष्ट बोला हो,
मी इतकी वेडी का हो—
कीं हेंहि कळेना मजला । राजहंस माझा निजला !

जरि होउं नये तें झालें । तरि सोडणार या नाहीं !
पाळणाहि रूततो ज्याला । प्रेमें जरि निजवी आई !
तो देह खांच दगडांत-छेः । नको नको ग बाई !

हृदयाची खणुनी खांच,
झांकिन मी बाळ असांच,
दुःखांचे फत्तर साच !
जा ! जाउनि सांगा काळा । ' राजहंस माझा निजला ! '

जरि काळाचाही काळ । बाळाला न्याया आला !
तरि नाही मी घायाची । या जीवाच्या जीवाला !
सारखीं गाउनी गाणीं । निजवीन कल्पवर याला !

जा ! करा आपुलें काळें !

माझेही दमले डोळे !

प्राणांचें पसरुनि जाळें—

मी निजतें घेउनि याला ! राजहंस माझा निजला !

*

*

*

सांगुनी असें सकलांशीं । मृत बाळ उराशीं धरुनी ।
तन्मुखीं स्वमुख टेवोनी । चुंबिलें एकदां फिरुनी ।
पाहिलें नीट निरखोनी । झणिं तीही गेली निजुनी !

मग पुन्हां कधीं ती उठली,

जाणीव कुणा ही कुठली ?

परि मति या प्रश्नें हटली—

“ बोलेल कोण या बोला । राजहंस माझा निजला ! ”

मग मातापुत्रांवरि त्या । तरु गाळिति कोमल पानें ।
ढाळिति लता निज सुमनें । पशुपक्षिहि रडती गानें ।
दशदिशा दगडही कढती । मन दुभंगुनी शोकानें ।

दुमदुमतें स्थळ तें अजुनी,

त्या एकच करुणागानीं,

जा जाउनि ऐका कानीं !

ऐकाल याच बोशाला - ‘ राजहंस माझा निजला ! ’

जुलै, १९१२



वेडा

[कुणाला कशाचें वेड लागेल आणि त्याचा शेवट कशांत होईल, हें कोणी सांगावें ?]

वेडा कोणि जगास सोडुनि पळे बाहेर गांवाच्या,
 मैदानांत भयाण जाउनि उभा राही; न कांहीं वधे
 संध्यारंग नभःपटांत रमती गांवीं न ते त्याच्या
 वेडाचे नवरंग चित्तफलका रंगाविती; तेच घे.
 त्याचें वेड कशांतुनी उपजलें कोणास हें नाकळें —
 त्याचें त्यासहि नाकळे, मज गमे देवाहि ना ठाउकें !
 त्याची ती विमनस्कता नच वदे कांहीं जरी आगळें,
 वेड्याच्या हृदयास आपण तरी कैसें म्हणावें मुकें ?
 व्हावें काय तयास हें समजण्या रस्ता न कांहीं उरे,
 शून्या दृष्टि गमे तिच्यांत दिसलें कोणांविशीं प्रेम न !
 तोंडाचा पडदा विकार विसरे; बेरंग सारा स्फुरे;
 होतें का मग भावशून्य नुसतें ओसाड त्याचें मन ?
 छे ! मैदान उजाड तें; तरि तिथें हा वायु आहेच ना ?
 वारें कांहं तरी तसें घुमवितें ओसाड वेड्या मना !

[२]

तारा एक तशांत पश्चिमदिशा फोडून बाहेरली.
 संध्या कुंकुमिं दिग्बधूच टिकली लावी रुपेरी जणूं !
 वेड्यानें तिजला भकास नयनीं येतांक्षणीं हेरली;
 हांसे भेसुर तो; सवेंच अपुलें हृद्गान लागे म्हणूं !
 वाटे कीं पटली तिला बघुनियां त्या खूण कांहीं तरी,
 तोंडाच्या पडद्यावरी उमटले चित्तांतले खेळ ते !
 कांहीं वेळ तसाच पाहि तिजला; एकाग्रता ती खरी

आशा प्रीति तसेंच वेड असलें, यांनाच ती साधते !
 तारा आड ढगां—जरा क्षणभरीं झांकून राहे जर
 वेड्याच्याहि तरी विषण्ण वदनीं काळीच छाया दिसे !
 केला कांहिं विचार — निश्चय; वटे तच्चित्र तोंडावर,
 भासे दीपसम स्मशानतिमिरीं तें निश्चयाचें पिसें !
 नैराश्यादि विकार तीव्र करिती हा खेळ ऐसा पहा—
 आश्रयें वघती तयास थिजले डोळे दिशांचे दहा !

[३]

किंचित् मस्तक हालवी; पुटपुटे तोंडांतची कांहिसें
 तारास्थानपर्यें सवेग मग तो चालावया लागला;
 हातीं तीस धरीन— निश्चय दिसे; धावें पुढें तें पिसें !
 टाक्री सारखिं पावलें झपझपां; नाहीं मुळीं भागला !
 काळी घोर निशा; उदास हृदयीं तैशी निराशा जडे—
 तारा तारक त्या तमीं; मनिं जसा तो एक आशाकण,
 पायांखालुनि जाति डोंगर नद्या— पाही न मागें पुढें;
 वर्षें कैक असाच चालत तरी लाभे न तारांगण !
 वेडा यापरि जातजात पुढतीं झाला कुठें नाहिंसा !
 तारा ती दिसते अजून ! परि हो पत्ता तयाचा कसा !
 काळाच्या उदरीं कधीं भटकतां कोणा कुठेंही कसा
 वेडा सांपडतां, कथा मज— पुढें झालें तयाचें कसें ?
 त्याचें वेड तरी कुणास मिळतां द्या तें मला आणुनी;
 माझ्या जी मनिं चांदणी चमकते, जाईन तीमागुनी !

ऑगस्ट, १९१२.

मुरली

[प्रीति, भक्ति आणि मुक्ति या भावयोगाच्या तीन पायऱ्या आहेत. प्रीतीच्या परमोच्च स्थितीवरच भक्तीचें पहिलें पाऊल उमटून भक्तीच्या मोकळ्या भरारींत भक्त-भगवंतांचें पूर्णैक्य होत असतें, हें दाखविण्यासाठीं स्त्रीहृदयाचें प्रेमळ रहस्य ओळखून भागवत कवींनीं 'राधा गौळण' कृष्ण-परमात्म्यासमोर उभी केलेली आहे. जगाच्या भूतकाळांत मोळ्या भावड्या भक्तिप्रीतीच्या संयोगाचें इतकें ढळक चित्र याव्यतिरिक्त इतरत्र सांपडणार नाही. म्हणून या गीतांत राधारूपानें भक्तजीवात्मा दाखवून प्रीतिभक्तीच्या बदलत्या सीमारेषेवर त्याची स्थापना केली आहे. मनुष्याच्या आयुष्यांत असा एक काळ एकदां तरी येतोच कीं, ज्या वेळीं ईश्वराचें अस्तित्व भावपूर्ण हृदयाला पटतें. आणि तेव्हां मात्र, बुद्धिप्रधान मस्तकाचें समाधान करण्यासाठीं तळमळणारा जीवात्मा ईश्वरी साक्षात्काराची-प्रत्युत्तराची-याचना करीत असतो. हें दैवी प्रत्युत्तर त्या योग्य वेळीं मिळालें नाही म्हणजे मात्र मनुष्य पुन्हां भोंवऱ्यांत गुरफटतो. या गाण्यांत अशा ईश्वरी उत्तराला 'मुरलीध्वनि' कल्पून त्यासाठीं झुरणाऱ्या राधेच्या पांच चढत्या स्थिति (कडवीं १४।१८।२१।२२। ३७) दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे—]

‘ गोविंदाग्रज ’

ही एक आस मानिं उरलि ॥

कन्हया ! बजाव बजाव मुरली ! ॥ ४० ॥

जरि फुटले दोन्ही कान ॥ नच राही भूक तहान ॥

तिळभरही नुरलें भान ॥

बध वृत्ति वृत्तिमाधिं मुरली ॥ कन्हया ! बजाव० ॥ १ ॥

कां गाणें मजला व्हावें ॥ चित्तासहि नाहीं ठावें ॥

दृष्टीला कंवि दिसावें ॥

मम आस नसे परि पुरलि ॥ कन्हया ! बजाव० ॥ २ ॥

- मी अगदीं भोळी राधा ॥ तूं माधवजी ! नच साधा ॥
मोहिनी करी सुखबाधा ॥
- तुज दासी विनवुनि झुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३ ॥
चांदणें चहूंकडे खुललें ॥ फत्तरही सारे फुलले ॥
आनंदें विश्वहि झुललें ॥
- स्फूर्तीच त्यांत तव शिरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४ ॥
तीनेंच शब्द मम निघती ॥ जग फिरुनि, फिरुनि मनिं रिघती ॥
मज आतां दुसरी न गति ॥
- जगतींच सारी जणुं जिरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ५ ॥
अणुरेणुहि देहीं स्वैर ॥ भिन्नता विसरली वैर ॥
अव नंदलाल ! कर खैर ॥
- प्रेमाची दुनिया उरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ६ ॥
बुद्धीचा तुटला धीर ॥ आशामय होय शरीर ॥
जलिं बुडे जलधिचें तीर ॥
- बघवघतां दृष्टिहि विरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ७ ॥
कथुं काय काय मज वाटे ॥ आनंद मात्र मनिं दाटे ॥
तरुशिरीं मूळ उफराटें ॥
- शून्यांत पराधें भरलिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ८ ॥
जन्माचें झालें चीज ॥ कायमची मेली नीज ॥
विश्वांचें गवसे बीज ॥
- चिद्वृत्ति त्यांत अवतरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ९ ॥
मायेची मेली विजली ॥ बरि खऱ्या जलीं ती विझली ॥
तीव्रता तियेची थिजली ॥
- सुकलेलीं विश्वें भिजलिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १० ॥
कोसळति सरींवर सरी ॥ लहरींवर उठती लहरी ॥
अश्रूंची गरदी भारी ॥
- अवकाशें तुडुंब सगळिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ११ ॥

पुष्पाविण येई वास ॥ वाज्याविण चाले श्वास ! ॥
नों दि:

हर्षविण आतां हास ॥

मरणाविण सुटका झाली ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १२ ॥

ब्रह्मगोल त्वन्मय झाला । चहुंकडेच मुरलीवाला ॥
त्वद्रूप गोपिकावाला ॥

मी मला शून्य या कालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १३ ॥

सांवळ्या यशोदाबाळा ! बंधाला पडला आळा ॥
स्वैराचा वाढे चाळा ॥

वावरी राधिका बनलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १४ ॥

क्रिति करूं कन्हय्या ! धावा ॥ गा, नाच, वाजवि पांवा ॥
त्यांतच हा जीव विरावा ॥

यावांचुनि इच्छा नुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १५ ॥

एकेका ऐकुनि सूर ॥ दुःखाचा हो जरि चूर ॥
सारखी तरी हुरहूर ॥

न कळे ही लागे कसलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १६ ॥

तूं मनांतला चंडोल ॥ मग माझ्या मनिंचे बोल ॥
जरि हृदयीं लपले खोल ॥

तरि खोल हृदय या कालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १७ ॥

बोल, बोल तव विनमोल ॥ जीवाचें देइन मोल ॥
परि बोल एकदां बोल ॥

नातरी राधिका मुकलि ॥ कन्हय्या बजाव० ॥ १८ ॥

फिर विश्वाचा हा गोल ॥ सांभालुनि माझा तोल ॥
प्रेमाचा धरुनी सोल ॥

बव मागुन राधा आलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ १९ ॥

मुरलीची प्यालें भांग ॥ घडिघडी थरारे अंग ॥

या लहरि उठति कां सांग ॥

आनंदवृत्ति पाझरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २० ॥

उलगडति पीळ हृदयाचे ॥ जणुं सुटति बंध देहाचे ॥

कीं जीव देहभर नाचे ॥

कुणिकडे राधिका भकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २१ ॥

ही लहर अशा देहाची ॥ हालचाल आनंदाची ॥

चेतनाच कीं जीवाची ॥

तुज भेटाया जणुं आलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २२ ॥

तिजमुळें होउनि दंग ॥ वाऱ्यांत तरंगे अंग ॥

अणुअणुही होति दुमंग ॥

त्यांमाजि नादवी मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २३ ॥

हृदयाचे ठोके पडती ॥ अवकाश त्यांत जे उरती ॥

करि मुरलिरवाची भरती ॥

मग एकच धडकी सगळि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २४ ॥

मुरलीचा मंजुळ नाद ॥ हृदयांत खुलवि पडसाद ॥

मम जीवाची ही साद ॥

तुज हांका मारित सुटली ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २५ ॥

सारखा मुरलि वाजीव ॥ अणुअणुसि देहिं दे जीव ॥

त्यांमाजि नाद गाजीव ॥

हृदयाचे पडदे उकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २६ ॥

जीवाच्या कमळा भुलवी ॥ निजगुंजारविं त्या डुलवी ॥

पाकळी पाकळी खुलवी ॥

झुलवी त्या पाडुनि भुरळिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २७ ॥

- कृष्णजी ! त्यांत तूं भृंग ॥ त्यांतच रे होई गुंग ॥
गुंजारव करि उत्तुंग ॥
- ही मोहरात्र ओसरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २८ ॥
- चांदणें खुले दिलरंगी ॥ हो एक नादरसरंगीं ॥
पोहत मी स्वैर तरंगीं ॥
- बघ शुद्धबुद्ध मम हरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ २९ ॥
- या रसीं देहकण न्हाले ॥ जो तो निजनादीं डोले ॥
क्षणभरांत सारे फुलले ॥
- बघ फुलें तयांचीं झालिं ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३० ॥
- करुनि त्या फुलांचा झेला ॥ जीवाचा छेलछेला ॥
नटवीन कधीं अलबेला ॥
- झेला मज, आलें जवळि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३१ ॥
- शृंगाररसानें नटली ॥ तुज राधा रमवूं झटली ॥
जन्मांची ओळख पटली ॥
- कृष्णांत राधिका रमलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३२ ॥
- वांकड्या अधरिं हा पावा ॥ वाकडाच डोळा डावा ॥
किती वेळ असाच पहावा ?
- अब खेल करो वनमालि ! कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३३ ॥
- श्वासें मज हृदयीं भरवीं ॥ नादें कीं ओढुनि नेई ॥
चुंबनें च कीं मज बनवी ॥
- तव ओंठावरली लालि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३४ ॥
- दृढ आलिंगन दे अथवा ॥ अवकाश न त्यांत असावा ॥
एकरूप जीवाभावां ॥
- तव देहिं देह मम जिरवि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३५ ॥

- बघ आतां घटका भरली ॥ बोलाची बोली सरली ॥
जीवाची भाषा हरली ॥
- ठायींच वृत्तिही हरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३६ ॥
- जीवाचा पंची प्यारा ॥ मज आतां दिससी न्यारा ॥
मुरलीचा पिउनी वारा ॥
- चहुंकडेच राधा झुकलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३७ ॥
उरलें न शीत वा उष्ण ॥ कांहीं न शुभ्र वा कृष्ण ॥
एकरूप राधाकृष्ण ॥
- जयनाद गात ही मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३८ ॥
चहुंकडेच आतां शांत ॥ विश्व शांत, आत्मा शांत ॥
कृष्ण शांत, राधा शांत ॥
- मुरलींत शांतता भरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ३९ ॥
भोगुनी तापमय उष्णा ॥ मुरलिची लागतां तृष्णा ॥
जग गाइल राधाकृष्णां ॥
- ही साक्ष मनोमन मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४० ॥
ही अखंड मुरली वाजे ॥ सर्वांच्या हृदयीं गाजे ॥
मग कोण वदाया लाजे ?— ॥
- ‘ कीं धन्य धन्य ही मुरलि ’ ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४१ ॥
त्या नादरसाचे प्याले ॥ मनिं ‘ गोविंदाग्रज ’ प्याले ॥
शाहीर मुरलिचे बनले ॥
- मग गानिं वाजविति मुरलि ॥ कन्हय्या ! बजाव० ॥ ४२ ॥

सप्टेंबर, १९१२.

हृदयशारदेस

[कोणी कवीनें आपल्या कवितेस ' शब्दशारदा ' व प्रणयिनीस ' हृदय-शारदा ' अशीं नांवे देऊन हें म्हटलें आहे.]

हृदयशारदे ! या कवनाचे बोल ऐक माझे !
 सरस्वती शब्दाची माझी तुजला जरि लाजे.
 तुझ्या मनाचा, तुझ्या जिवाचा एक एक बोल,
 मम कवितेच्या जादूलागीं ठरवीलच फोल !
 नवशब्दांचे घुंगुर बांधुनि रसवंती माझी,
 नाचत डोलत करि शिणलेलीं मनें पुन्हां तार्जीं.
 तिच्या गुणांवर कुणा कुणाचे जीव गुंग कांहीं,
 तरि जादूनें जादूगारच काय फसुनि जाई ?
 जरी शिरावर कुणीं बांधिला अमोल शिरपेंच,
 दिसतो का तो ज्याचा त्याला ? स्तुतिचेंही हेंच !
 शब्दांचा वाजार बदलतां जीवाची वेठ;
 नको नको हें; उघड आपुल्या प्रेमाची पेठ !
 प्रेमाच्या जिवलगे ! जिव्हाळा करितां रसभरती
 भिन्नरंगिं हृत्तरंग रंगति उचंबळुनि निघती !
 शब्दचिन्न परि काढूं जातां त्यांचें उल्लासें,
 रंग तयांचे उडुनी जाती निःश्वासासरसे.
 जानिं जें दिसतें, मनिं जें वसतें, हृदयीं जें सलतें,
 तें बोलावें— तंव हें वडतें भलत्याचें सलतें !
 रस तारांचा नभीं पाझरे, भूवर नच येई;
 शुष्क होउनी खालीं येतां शीतलता राही.
 मूर्तरसाच्या कैक अप्सरा गगनगीत गाती;
 नाद विरे परि नभींच; उतरे वारा भूवर्तीं.

हा मोत्यांचा सडा घातला वरतीं आकाशीं,
 चमक तेवढी येते त्याची या भूमीपाशीं !
 आशीर्वचनीं शब्द तेवढे धांवुनि येतात;
 स्फूर्तिदायिनी इच्छा उरते तशीच हृदयांत.
 तीच दशा मम होते तुजला जावें जों गाया,
 हृदयभावना मूर्तिमती तूं ! कविता तव छाया !
 सुकला चुकला जीव आजवर तुजवांचुनि फिरतां
 हृदयशारदे ! शब्द-शारदा नको मला आतां !
 धरी सांवरुनि कविता पडल्या हृदयाचा तोल !
 मरत्या जीवा परी वांचवी तुझा प्रणयगोल !
 प्रीतीचीं पाउलें उमटलीं जीं या हृदयांत,
 जीवस्वामिनि ! किती दिवस वद वसूं तींच गात ?
 प्रणयतटिनि ! तूं दूर न राहीं— करपलाच जीव;
 हृदयसाक्षिणी ! प्राणरक्षिणी ! न कां येत कीं व ?
 तव वसतीच्या दिशेवरी जी तारा लखलखते,
 नेत्रयुग्म हें तीवर खिळतें; नच कधिही हलतें !
 तव हास्याचा नाद नाचला ज्या वाऱ्यावरतीं,
 जीव कोंडला वांचविण्याचें वळ त्याच्या हातीं.
 अनंत तारा, अखंड वारा, नच माझ्या कार्मीं !
 माझी तारा, माझा वारा, तुझ्या प्रेमधार्मीं !
 वस्तुवस्तुवर नेत्र वठविती तव मूर्तिच एक !
 जग ताराया जणूं प्रीतिचा त्वन्मय अभिषेक !
 नामाचा जप तुझ्या सारखा; अश्रूंची स्मरणी—
 प्रतिक्षणीं प्रतिनामें वाढे तिच्यांत एक मणी !
 ध्यास मांडिला तुझा असा हा असह्य विरहानें,
 कधिं येशिल, कधिं घेशिल मजला हृदयीं प्रेमानें ?

प्रीतीनें रंगलीं पावलें हृत्पटिं नाचीव;
 प्रेमामृत पाजुनी, देवते ! भक्ता वांचीव !
 प्रेमदृष्टिनें, प्रिये ! मिळवितां डोळ्याला डोळा,
 पंचप्राणहि होतिल माझे नयनीं क्षणिं गोळा !
 हृदयीं जडवीं; चरणीं तुडवीं, मग त्यां ओढुनियां,
 सोक्षमोक्ष करि, तार मार वा, प्रेमाची दुनिया !
 हृदयशारदे ! दर्शन परि दे, हृदयीं दे स्थान,
 वक्षःस्थालिं तव पडतां पडतां येऊं दे मरण !
 या प्रेमाचीं, तुझ्या यशाचीं गाणीं या नादीं
 गाइन; जाइन गात गात तीं तुजसह ईशपदीं.
 प्रीतिदेविच्या पायांमधला कवि धुंगुरवाळा !
 प्रीतिदेवता जरा हालतां कवि करि गानाला !
 त्या प्रीतीला कविनें पुसतां, “ गाऊं काय गडे ? ”
 प्रीति म्हणे, “ जा तिलाच गाई जी तव हृदयिं जडे ! ”
 हृदया, नयनां, ध्याना, गाना, जिनें जिंकिलेंस,
 ‘ गोविंदाग्रज ’ गाइल त्या तुज हृदयशारदेस !

ऑक्टोबर, १९१२.



प्रेमपाठ

चित्तकोकिला ! प्रेमा गाया जगद्गायनाला
 पंचप्राणांचा पंचम तव लावि याच काला.
 हृदयवसंतहि भुलला, भुलला जीव तुझ्या गानें,
 वृत्तिलता बहारल्या, फुलांनीं विसरविलीं भानें.
 प्रेमाश्रूंच्या मधुविंदूंच्या करूं सेचनातें,
 संतोषाच्या श्वासाच्या या मंदमंद वातें.

प्रेमरसाच्या या वर्षां भूदेवी हृदयीं,
तृणांकुरांच्या रोमांचांची पेरणीहि व्हावी

चला मनाच्या मळ्यांत पेरू प्रीतीचीं बीजें;
चित्तगीत पुष्पें मग उधळूं; कोण उगिच लाजे ?
आज जगाची लाज सोडुनि होऊं या वेडे !
प्रीतिपटाच्या खालीं दडवूं जें जें मनिं तेढें.

पहा नदीच्या जलांत संध्यारंग उड्या घाली !
हृदयनदाच्या जलीं पडूं द्या प्रीतीची लाली.
दीप तटींचे जलीं करविती किरणांचा नाच,
नयनदीपकिरणांस नाचवा हृदयजलीं साच.

काळ्या काळ्या ढगांढगांवरि संध्येची लाली,
काळीं हृदयें तशीं रंगतिल प्रेमें जरि धुतलीं.
उषा-संगमीं तस-करांचा रवि होई गार,
तद्विरहें तापतां जगावरि गाजवि अधिकार !

त्या मंगल संगमीं रंगले सृष्टीचे गवई,
मंजुळ गुंजारवें प्रीतिच्या गुणगुणती कांहीं !
आकाशाच्या लग्नमंडपीं लता करवल्या या,
वृक्षवालकां लाजुनि पल्लव सांवरितां दमल्या !

कळ्या कोंवळ्या, हलती कानीं झूल मजेदार;
उषा-वधूवरि सुमाक्षतांही करिती भडिमार,
नवरदेव नाचरा निघाला, ती पाठोपाठ—
लाजुनि झाली उषा दूर; कुणि द्या पदरा गांठ.

नव तेजाची साखर वांटित कोठें तीं लपलीं ?
स्त्रीपुरुषांची जोडी किंवा एकरूप झाली ?
श्रीमंतांच्या घरीं चालती खेळ असे फार,
परी गरीबां, प्रीतिदेवते ! तुझाच आधार !

क्षयी कलंकी चंद्रासाठीं, प्रेमा ! ऊठ तरी,
 वसुंधरेशीं लग्न त्याचें लावी शीघ्र करीं.
 दिशेदिशेच्या दिक्पालानो ! सावधान सगळे !
 संध्यापट-पीतांबर काढा; ताराबल जमलें.

प्रेममंगलाष्टकें सारखीं जगीं गाजवा हो;
 मेघांचा चौघडा गगनिंचा जगीं वाजवा हो.
 नक्षत्रांच्या करा अक्षता, शुभ मंगल बोला;
 सप्तपदीची चाल चालवा सप्तभुवनिं सकलां.

दुग्धचंद्रिका जिकडे तिकडे नवरदेव ओती,
 पुष्परेणु-शर्कराकणांची पृथ्वी करि भरती !

त्रिभुवनीं साऱ्या दुग्धशर्करा वांटा ही असली.

म्हणेल जग मग ' दुधांत कीं या साखर ही पडली ' !

हृदयदीपिके ! प्रीतिदेवते ! मार्ग असा दावी,
 जिकडे तिकडे शुभलग्नें हीं सारखींच लावीं !
 चराचरांनो केवळ खेळा प्रेमाचे खेळ !

दुसरें तिसरें नकोच कांहीं करा हृदय-मेळ !

दिनरजनींची जोडी एकच, चांदणें न तिसरें—

त्या दोघांचें संमीलन हें जमलें एकसरें !

एकएकळ्या फिरतां कां ग, तारांनो ! गगनीं ?

जमवा जोड्या प्रेमाच्या मग गा फिरतीं गाणीं !

निळ्या नभाला द्या ग उजळा शुभ्र चांदण्याचा,

प्रेमासाठीं प्रेमसागरीं खुशाल मग नाचा !

महासागरा ! उगाच लाटा उधळतोस कां रे ?

विझवी वडवानलासि पिउनी प्रेमाचें वारें !

नदीमुखाचें चुंवन घेतां ज्या लाटा उठती,

त्याच तेवढ्या नाचूं दे; त्या प्रेमपाठ गाती !

हृदय सळसळे, फेंस उसळला, टाकुं नको खालीं,
त्या फेंसाचे गेंद रुपेरी नदीपदीं घालीं !

नदीनदीच्या पदीं बांधुनी प्रेमाचे चाळ,
नाचूं दे तुजभंवतीं त्यांना या रानोमाळ !
वनांत लपलेल्या वेळींनो ! या ग बाहेर !
वृक्षांचे कर धरुनी व्या मग प्रेमाचे घेर
गवताचा गालिचा कोंवळा हळू हळू चाला,
पायघड्या पसरल्या— फुलांचा सडा वरतिं घाला,
वाऱ्यावरतीं वरात काढा जीवाभावांनीं,
वनदेवींच्या मुलिंनो ! या ग, या लौकर नटुनी !
कुणी गुलाबी पातळ नेसा, शालू कुणि हिरवा,
कुणि मोत्यांची जाळी लेउनि हव्या तशा मिरवा !
चला चला ग फुलाफुलाला देऊं या नांव !
जसा जयाचा येइल दिसुनी प्रेमाचा भाव !
शोभापुष्पें कमलें; नुसती शोभा त्यां ठावी !
काव्यपुष्पपदवीही दे त्यां सरस्वती देवी !
सूर्यकमल दिनपुष्प साजिरें दिवसभरीच फुले,
निशापुष्प तव बालक कुमुदिनि चंद्रा वधुनि खुले !
उषा-पुष्प जास्वंदीवरतीं तसा रंग त्याचा,
प्रथमपुष्प दिवसाचें भावहि अस्फुट वासाचा !
फुलें गुलवशीवरतिं विहरती तांबुस अंगाचीं
संध्यापुष्पें संध्यासमयीं संध्यारंगाचीं.

तीन रंग दिवसांतुनि दावित फूल तेरड्याचें,
बालपुष्प तें; बालवृत्तिचे भडक रंग त्याचे !
यौवनपुष्पाचा निशिंगंधा दिधला अधिकार;
हृदय खळवळे, वास दरवळे जों अपरंपार !

सुरकुतलें कोरांटीवरि जें कांठ्यांतिल फूल,
जरठपुष्प तें रजःकणांची वृथा उठवि धूळ !
एकलकोंडा नीरस भावहिं या धत्तूराचा,
स्मशानस्थ शिव सदा हावरा स्मशानपुष्पाचा !

धड न पांढरें, लालहि नाहीं, वासहि उग्र तसा,
गर्धपुष्प हें कण्हेर दावी, गर्वाचाच ठसा !
व्यर्थ पसारा वासावांचुनि या मखमालीचा,
दंभ-पुष्प परि नको, पथ न हा प्रेमळ चालीचा !

उगाच नांविं अशीं कशाला कुणास ठेवावीं !
मंगलकालीं मंगलवदनीं मंगलताच हवी,
लीला-पुष्पें खुल्या दिलीचीं या शेवंतीचीं,
सुग्धा-पुष्पें हीं जाईचीं कोमळ वृत्तीचीं;

शुभ्र मोगरा दंतनिदर्शक हंसण्या तोंडाचा,
हास्य-पुष्प तें; शुभ्र रंग हा दावित हास्याचा.
लालि गुलाबी जी लज्जेची रमणीच्या वदनीं;
गुलाब दावी लज्जापुष्पापरि ती निज सुमनीं.

मदपुष्पें हीं आम्रावरचीं मत्त मना करितीं,
पुण्य-पुष्प तुलसीदलें साधी पुण्य मंजरी ती.
श्वासानें जें सुमन करपतें पारिजातकाचें,
हृदयपुष्प अतिकोमळ तें अतिकोमळ वासाचें.

सुकलें तरिही सुवास राखी; दृढतेचा भाव;
प्रेमपुष्प बकुलाचें वसवी प्रेमाचा गांव !

त्या गांवाचा, त्या नांवाचा कायमदायमचा
रहिवाशी हा जीव गातसे प्रेमपाठ तुमचा !

वनदेवींनो ! तुम्हांसाठिं हा थाट बारशाचा !
फुलाफुलांचें नांव दाखवी भाव आरशाचा !

फुलें तुम्ही घ्या, फुलें मला द्या, प्रेमाची टेव,
कृष्ण घ्या कुणी, कृष्ण द्या कुणी, हीच देवघेव !
चला लतांनो ! मुलें बरुवुनी कटिखांद्यावरतीं,
लग्न निसर्गासह लावी कविहृदयस्था प्रीति !

सृष्टिदेवता माता तुमची, कार्य तिच्या घरचें,
लग्न निघे माहेरघरीं मग आळस काय रुचे ?
हृदयपटावरि निजलज्जेचा लाल रंग उधळा,
प्रेमपल्लवीं लिहुनी कुंकुमपत्रें द्या सकलां.

प्रीतिदेविचें आज निघालें लग्न निसर्गाशीं;
वन्हाड जमलें, मुहूर्त भरला, श्रीर न कोणाशीं,
वनदेवींच्या मुलिनो ! या ग, या लौकर म्हणुनी,
पराग उधळित, सुवास पसरित, कोमल हातांनीं !

हिमवंतींच्या जलीं मिसळुनी मरंदमय तेला,
स्नान सुमंगल घाला कोणी प्रीतिदेवतेला !
शशिकिरणांचे तंतु भिजवुनी संध्यारंगांनीं,
अष्टपुत्रि द्या नव नवरीला कुणीतरी विणुनी.

हिमगिरिशिखरीं स्फटिकशिलांतरिं रविकिरणें शिरतीं,
प्रतिकिरणें पाझरती भराभर, अति कोमल असती.
मुग्ध अधरिंच्या गुलाबि रंगीं रंगवुनी त्यांना
त्या सूत्रांची काचोळी कुणि नवरीला द्याना !

पराग कोळुनि करुनि हरिद्रा उटी तिला लावा,
इंद्रधनुष्यें वळवुनि हातीं वज्रचुडा भरवा.
शुभ्र फुलांचें तेज आटवुनि घडवा कुणि त्याचीं
वेढिविरोदीं; सौभाग्याचीं लेणीं पायांचीं
रात्रीचें तम, उषा-रक्तिमा, कांहीं नका टाकूं;
प्रीतिदेविच्या सौभाग्याचें हें काजळकुंकूं !

मणिमंगलसूत्रांत चांदण्या चंद्र चटकदार,
तिला तिच्या भाग्याचा भगवान् निसर्ग देणार !
संध्याकालीं संध्यापटिं जो असे सूर्य गगनीं,
भरा प्रीतिची ओठी असल्या खणांनारळांनीं.

मयासुराची माया शिकुनी कविकल्पकतेनें,
मंगलभूषणरचना मग ही करा शीघ्रतेनें
मुक्या मनाचीं म्हणा मंगलाष्टकें, जीं न सरतीं
हृदयाश्रूंच्या दिव्य अक्षता वधूवरांवरतीं !

खुल्या दिलांचा मिलाफ घडवा मुहूर्त हा सरतां,
अंतरंगिचा अंतःपटही दूर करा आतां !

शुभमंगल वच तूंच वोल श्रीमहन्मंगला रे !
हृदयाचा चौघडा वाजवुनि विश्व भरा सारें !

पाउल त्यांचें एक एक मग जन्माजन्माचें,
सात पावलें सात जन्मभर सप्तपदी नाचे !
पतिव्रतांनो ! मंगल विश्वचि तुमचें माहेर,
वधूवरांना मांगल्याचा कराच आहेर !

सकल वेलिनो ! वरात त्यांची चला चला पाहूं,
ही सोन्याची संधी ! मागें नका कुणी राहूं !

लाजाळू लाजते कुणाला ? नका तिला रुसवूं !
चला चिमुकल्या करवलीस त्या जाउनिया हंसवूं.

वशतरुवरा ! असाच गा रे प्रेमाचे सूर !

हृदयस्था हृदयाशिं धरा कुणि; नका राहूं दूर !

जनिं कीं रानीं, जलीं स्थलीं, वा गगनीं पाताळीं,
जिवाजिवाला बांधा पसरुनि प्रेमाचीं जाळीं !

जलदेवींनो ! स्थलदेवींनो ! गगनदेवतांनो !

सकलां शिकवा प्रेमपाठ; गा हाच अप्सरांनो !

हृदयशारदे ! हृदयिं राहुनी करि मज प्रेमकवी !
 तुझ्या प्रीतिची स्फूर्तिच मज हा प्रेमपाठ शिकवी !
 पशूस करशिल मानव ! मानव नेशिल देवपदा !
 देवपणा स्थिर देवांचाही राखिसि तूंच सदा !

प्रेमतरंगें चित्त तरंगे, आत्माही रंगे !
 जगत् रंगलें, विश्व रंगलें एक प्रेमरंगें !
 चराचरांनो ! स्थिरास्थिरांनो ! नश्वर ईश्वर वा,
 प्रेमें जिंका ईशा; साक्षात् कीं परमेश्वर व्हा !

हृदयसंपुटीं स्नेहिं पाजळुनि जीवाच्या ज्योती,
 प्रीतीच्या गंगेंत सोडुनी गा मंगल अरती !
 हृदयाचीं राउळें उघडुनी हृदयदेवतेला,
 पंचेन्द्रियकृत प्रभावळीमधिं वरच्यावर झेला !

इतर वृत्तिंचा देवीभवतीं चालूं द्या नाच;
 जीवेंभावं तिच्या पुढें गा प्रेमपाठ हाच !
 चित्ताच्या ताटामधिं अर्पा निजपंचप्राणां;
 त्या नैवेद्यें हृदयदेवता तृप्त होय जाणा !

प्रेम नसे तर जीव नको हा ! प्रेमें जग चाले !
 प्रेमावांचुनि धिग् जीवन हें असे आज झालें !
 प्रेमरसावर हृदय तरंगत प्रेमपाठ बोले,
 मनांतलें हें गाणें माझें जनांतलें झालें !

प्रियमित्रांनो ! प्रेमरंगणीं प्रेमानें नाचा !
 मुक्या मनाला फुटली आतां प्रेमाची वाचा !
 प्रेमपाठ हा रुदैव गा रे प्रेमानें ताज्या,
 आण घालितों अशी तुम्हांला गळ्याचीच माझ्या !

चला गड्यांनो ! या प्रेमाचीं ऋणें आधिं फेडा,
 हेंच मागतों हात जोडुनी प्रेमाचा वेडा !

प्रेमपाठ हा सरता झाला, मन हो वेताल !
 प्रेमरसें गुंगलें यावरी फुकट शब्दजाल !
 त्या गुंगीच्या भरांत गातों पडुनि मना भूल !
 क्षमा करा हो गातांना जरि होइ चूकभूल.
 प्रेमपाठ हा रुचे कुणाला, न रुचे कवणाला,
 एक नसे; जगिं आवडनावड तों ज्याची त्याला !
 तशांत हें तर बोलुनिचालुनि मन वेडें झालें !
 बंधन कसलें मग त्या ? गाई जें सुचलें रुचलें !
 परवा न तया; हंसा रुसा, वा निंदा, कीं वंदा,
 मी प्रेमाचा बंदा ! माझा हाच असे धंदा !
 स्तुतिनिंदेचा भेदचि अवघा प्रेमजलीं जिरला,
 भेदाभेदचि, न परि जीवही प्रेमांतचि विरला !
 हृदयशारदा हृदयमंदिरीं चित्तरंग तारा,
 छेडित बसली त्या गीताचा वाहे प्रेमझरा !
 देहभरी त्या निर्झरलहरी थरथरुनी भिनल्या,
 वृत्तिवृत्ति त्या गायननादें प्रेममयी बनल्या !
 भाव बहिरला, जीव बहिरला, बहिरलाच आत्मा !
 प्रेमरूपची, प्रेमलभ्यची, रमला परमात्मा !
 त्या दोघांच्या या ऐक्याचा गाया जयवाद,
 घुमत सारखा बधिरवृत्तितुनि प्रेमगीतनाद !
 कायावाचामनसा होउनि प्रेमाचा भाट
 ' गोविंदाग्रज ' आळवीत मग सदा ' प्रेमपाठ ' !

नोव्हेंबर, १९१२-

हुकूम हुकूम

करमत नव्हतें म्हणुनि एकदा असाच गेलों रानीं ॥
 वसंत का- परि ऋतु दुसरा कवि कुणीं पाहिला कवनीं ? ॥
 समोर होता झाडावरतीं एक चिमुकला पक्षी ॥
 बोलुनि चालुनि कवि पडलों मी— सहजचि त्याला लक्षीं ॥
 वसंत ऋतु तो; रम्य वनहि तें; पक्षि आणि कविराय ॥
 तुम्हीच सांगा रसिका, आतां हवें आणखी काय ? ॥
 सत्वर कविच्या रसिकपणानें सांगितलें त्या गाया ॥
 नवल वाटतें सांगण्या परि-कीं तें गेलें वायां ॥
 “ वृक्षावरच्या माझ्या मित्रा, कांहीं गाणें गाच ॥
 गमतीखातर आणि जरासा इकडे तिकडे नाच ॥
 बंधु तुझा मी— माझ्यासाठीं गड्या लाग तूं गाया ॥
 हें वध देतों कण धान्याचे कांहीं तुजला खाया ॥
 स्तुति गाण्याची तुझ्या बहुपरी करिन चारचौघांत ॥
 चित्रहि आणिन तुझें कशाच्या तरी खास अंकांत ॥
 गाण्याची या तुझ्या शिफारस करूं अशी भरपूर ॥
 कीं शाळाखातेंही वेड्या करील तें मंजूर. ” ॥
 अशा प्रकारें फार विनविलें जीव तोडुनी साच ॥
 भिकारडें तें कांहीं केल्या परंतु ऐकेनाच ॥
 गा म्हटल्या जो गात नसे त्या सृष्टीचा कवि म्हणती ॥
 मस्तक फिरलें हातपायही रागानें थरथरती ॥ *
 “ एक मारितों दगड असा कीं पडेल वासुनी चोंच ॥ ”
 म्हणुनि वाकलों तसाच खालीं आवेगानें तोंच—
 लगवग दिसले स्नेही माझे- संपादक त्या -ह्याचे ॥
 म्हणूं लागले, “ भले ! तुम्हांला कुटें कुटें पाह्याचें ? ॥

या अंकाचा चालू, तक्ता (फर्मा) होत नाहिं भरपूर ॥
 कामाचा खोळंबा झाला, द्या कांहीं ' मजकूर ' ॥
 वसंत-अंकीं वसंतवर्णनपर कविता चालेल ॥
 परंतु झटदिशिं करा; नातरी काम उगिच लांबेल ॥
 सरासरी द्या खरडुनि ओळी अठरापासुनि वीस " ॥
 ऐकिलें न हें तों कवनाची झाली स्फूर्ति कवीस ॥
 झाडावरचा पिसाट कवि तो तसाच टाकुनि रानीं ॥
 चला रसिकहो लांबी रंदी नीट ठेवुनी ध्यानीं ॥
 वसंतकाळीं त्या वर्णाया वनांतुनी माघारी ॥
 ' गोविंदाग्रज ' कवीश्वराची घरीं परतली स्वारी ॥

१०-१२-१९१२, पुणे.



अभिनंदनपर वर्धापन

[श्रीयुत चिन्तामणि द्वारकानाथ देशमुख, I. C. S., मुंबई विश्व-
 विद्यालयाच्या सन १९१२ च्या प्रवेशपरीक्षेत पहिले आले. त्या प्रसंगावर
 खालील ' शब्दपुष्पहार ' कै. गोविंदाग्रज यांनीं गुंफिला होता.]

धन्य ! धन्य ! बा, तव सुयशाची होतां जाणीव,
 सहर्ष वर्षत आशीर्वच कवि " वत्स, चिरं जीव. "
 परिचय नसतां करित अतिक्रम कविमानस माझे,
 राग नसावा त्याचा, बाळा ! क्षमा इथें साजे.
 आनंदाचे भरांत नाचे मन्मानस, बाळ !
 कशास त्याला उगीच सांगूं " शिष्टनियम पाळ " ?
 हर्षदर्शना नियम न कांहीं; हृदयहि अनिवार;
 गुण आकर्षणकारण; परिचय केवळ उपचार !

अथवा कविला बंध न कोठें मनिं आणुनि हेंची—
 क्षमा करावी, बाळ ! माझिया पुरोभागितेची.
 विद्येच्या दरवारीं मिळतां तुज पहिला मान,
 तुझ्या कुळाला, जातीलाही त्याचा अभिमान.
 पारितोषिकें त्रिविध गौरवी श्रीविद्या तुजला,
 स्वानंदानें उधळूं आम्ही सहजचि अश्रुजला !
 स्वज्ञातीचें नांव उजळिलें आज, महाभागा !
 भरुनी जाइल दुथडी म्हणुनी तुझी जातगंगा !
 समाधानमय निःश्वासाच्या वातें तुजवरती
 उत्कटाश्रुजललहरी उडवुनि सुखविल शतधा ती !
 गरीब माझी रसवंती; परि होतां अतिहृष्ट
 शब्दमौक्तिकें ओवाळुनि तुजवरुनि, काढि दृष्ट.
 ममत्वमय दोषाचें लावुनि तुला गालबोट,
 सदा सदिच्छासदनीं तुजला जपूं कडेकोट.
 धरिलें आम्हीं शिरिं तुज पाहुनि तुझा गुणासार,
 परी तुझ्याही शिरिं भार नव तसाच देणार.
 वंश, जाति तव, समाज, त्यापरि महाराष्ट्रभाषा,
 आजपासुनी सर्वांनाही तुझी फार आशा.
 दिव्य अलौकिक जें जें दिसलें ईशें मनुजाला,
 ईश्वरांश तें सदा लावणें ईश्वरकार्याला.
 ईश्वररूपा जर्गीं रमे श्री मानवता देवी,
 निजदिव्यांशा जीवेंभावें तिच्या पदीं ठेवी !
 गुढी पाडवा आज तुझ्या हा यशोजीवनाचा,
 वर्षौवर्षीं असाच उगवो चढत्या मानाचा.
 दंभ, गर्व, अभिमान दडपुनी पायांनीं अरतीं
 निजपुण्यबळें असा सारखा जा वरतीं वरतीं.

प्रतिक्षणीं वर जातां दृष्टी व्यापकतर होई,
क्षितिजवर्तुलासह वाहूं दे स्वार्थ-वर्तुलाही !

“ मी, माझे कुळ, माझी जाती, समाज माझा हा,
श्री मानवता देवी माझी, ईश्वर मीच अहा ! ”

अशा भावना मनिं ठेवुनियां जा वरतीं वरतीं,
हृदयसागरा सदा येउं दे अमर्याद भरती !

उंच भराच्या गगनीं तुजला पाहुनि घेताना,
परस्परांना दावूं इथुनी डोलवून माना.

धन्य धन्य तूं त्रिवार धन्यचिः धन्य पिता-माता !

हर्षाश्रूनीं न्हाणित असतिल ते तुजला आतां !

फुला उमलल्या ! वास यशाचा नित्य नवा पसरी,

दरवळुनी मोहुनी गुंगवी ही दुनिया सारी !

“ विजयी भव, महदायुष्मान् भव, चढवि यशोनाद ! ”

खेळतील तुजभंवति आमुचे हे आशीर्वाद !

पाप, अमंगल, अनिष्ट किंवा अभद्र जें कांहीं,
स्पर्श त्याचा कधीं न होवो तव छायेलाही.

जें जें मंगल, दिव्य तसें जें, पुण्यहि जें जगतीं,
वृष्टि त्याची होवो, बाळा, सदैव तुजवरती !

नभीं चकाके सकल कलांची तारामय सृष्टि,
करो तुझ्यावर निजतेजोयुत दिव्यपुष्पवृष्टि !

श्रीपरमात्मन् ! मागतसों हें तुजपाशीं एक,
करिं बाळावर कृपादृष्टिचा अखंड अभिषेक.

असो; असों दे ओळख बाळा, लोभहि राहूं दे.

नित्य नवा उत्कर्ष तुझा या नयनां पाहूं दे.

बालमित्र तव जमले असतिल सर्व तुझ्याभंवतीं,

अथवा चिमणीं भावंडेही असतिल आवडतीं.

किंवा कौतुक करीत असतिल तात गोड वचनीं,
असेल जननी तुज कुरवाळित सजल अशा नयनीं.

अशा सुखाच्या काळीं आलों घटकाभर आड,
क्षमा तयाची करि; कविता ही अशीच रे द्वाड !

हृदयदर्शना कसाबसा हा शब्दपुष्पहार—

‘ गोविंदाग्रज ’ धाडी प्रेमें, बाळा, स्वीकार.

१९-१२-१९१२.

५५

घुंगुरवाळा

[जगाच्या संगीतांत शब्दमय काव्यापेक्षां निःशब्द— किंबहुना, नादशून्यसुद्धां—काव्यांचाच भरणा विशेष आहे. अल्लड मातेला सातआठ महिन्यांच्या चिमुकल्यानें उत्कट आनंदानें वाळा वाजविला म्हणजे एकाग्रतेनें ऐकत राहावेसे वाटते, तें याच कारणामुळे.]

वाजिवरे बाळा ! वेल्हाळा ! रूम्रुम् घुंगुरवाळा ! ॥ ४० ॥

अस्फुट विश्वाचें । प्रेमाचें । गाणें आनंदाचें—

वदलों जें नादीं । संवादीं । तुझिया जन्माआधीं—

पहिल्या प्रीतीचे । गमतीचे । कांहींसे भीतीचे,

बाळा ! ते बोल । तू बोल । आज मनीं जे खोल.

रात्रीच्या काळीं । जो बसली । ब्रह्मानंदीं टाळी,

मानं तेव्हां वाणे । जें गाणें । अस्फुट मंजुळवाणें,

धीर न परि हृदया । उघडाया । उघडपणें तें गाया !

वदलों मग पाहीं । दोघेंही । लाजूनी कांहीं कांहीं !

हृदयीं खळवळलें । दरवळलें । विना ऐकिल्या कळलें !

गाणें मंजुळ तें । झुळझुळतें । तुझिया वाळ्याभंवतें !
वाळा हालूं दे । बोलूं दे । आनंदे डोलूं दे.

एकच हा चाळा । वेल्हाळा । घे रे तान्ह्या बाळा !
एकच पायाचा । वाळ्याचा । नाच गोड बाळाचा—
ऐकुनि आनंदें । त्या छंदें । घर सगळें नाचूं दे !
'गोविंदाग्रज' ही । कवनांहीं । त्या छंदावर गाई !

फेब्रुवारी, १९१३.

५५

चिमुकलीच कविता !

नाजूक सुंदर गोंडस चिमणी बाला दशवर्षा,
कोण कुणाची कुटें चालली उधळित ही हर्षा ?
हात चिमुकले, पाय चिमुकले, चिमुकलाच बांधा,
भूदेवी—स्वदेवी यांतिल हाच काय सांधा ?
धवल वर्ण हा देहावरती फुलत्या पुष्पाचा,
लाल छटा वर, जणू पसरला रसचि गुलाबाचा !
त्याच फुलांच्या वळुनि पाकळ्या पोकळशीच घडी
झालि तीच वाऱ्यावर हलत्या ओठांची जोडी !
सडा पसरला आंत कोंवळ्या बारिक मोठ्यांचा,
ओंठाआडचि अर्धा पडला खेळ पहा त्यांचा !
इवलीशी हनुवटी गोजिरी, खळी तिच्यावरि ही,
निजहृदयिंच उतराया वर्तुळ मुख जणुं लांबवि ही !
सरळ नासिका चांफेकळिचा जणुं अंतर्भाग,
दळांआड दडला परागमय अवकाशांग.

कपाळपट्टी विशालतेचें बालरूप पहिलें,
कुणा भाग्यवंताचें भावी भाग्य त्यांत लिहिलें ?

किंचित् खुलल्या भिवया-चिमणीं धनुष्येंच साचीं
चित्रपटांतिल काय चिमुकल्या रामलक्ष्मणांचीं ?

नखाएवढ्या दोन हिरकण्या हंसती, त्याखालीं,
तेजोरूपा श्रीकमला जणुं निजकमलीं रमली !

फुलें वसविलीं वेलीवरतीं, गगनीं तारांना,
त्याच मुहूर्तीं त्याच करें का विधि करि या नयनां !

किरणां किरणां टाकुनी भंवतीं या नेत्रांमधुनी
पापस्पृष्टा वसुंधरेला बाला का न्हाणी !

अभ्यासास्तव सोडित उघडुनि नयनांची खाण
बालमदन निर्दोष किरणमय हे बोथट बाण !

कंस कोंवळे सरळचि काळे, कुरळेही कांहीं,
तुळतुळीत मोकळे, मनासम नच बंधन त्यांही !

गालिं लोळती कांहीं, कांहीं कानांवर पळती,
पवनीं खेळति कांहीं किंवा मानेवर डळती;

पाशरूप पुष्कळसे परि ते पाठीवर रळती,
चकचकीत जणुं लहरि जलाच्या पवनें झुळझुळती !

बालसर्प जणुं, अथवा उपमा कुणीं अशी द्यावी ?
तच्छिरिं बसवुनि साप निजशिरीं पाप कोण बसवी ?

तळपति जललहरी रविकिरणीं जणू जागजागीं,
उंच सखलशा सुटल्या वेणीच्या बंधनभागीं.

झुळझुळ मंजुळ वाहे चिमणा ओघ जसा कांहीं,
गमते रमते उगमस्थानीं ही कृष्णाबाई !

गाल कोवळ्या गुलाबकळिचीं रूपें विधिमानिंचीं,
पदार्थसंसर्गविण नुसत्या चिंतनमय खनिचीं !
लज्जा निर्मायाची स्फूर्तिच विधिनयनीं चमके,
त्या नयनांनीं बघतां गालीं लाली ही फडके !

चुंबन घेतां येतिल गालचि हे श्वासासरसे
वाज्यावर वाहुनीच चुंबन ओठांसह खासे
सहज मुखावर हंसें खेळतां गालीं गोड खळ्या,
फुटती मुग्धचि आनंदाच्या तयांतुनी उकळ्या !

ओठ कशाचे -देंठचि फुलत्या पारिजातकांचे;
हास्यरसाचे करी मोगरा सांचे कलिकांचे !
कां हंसते सारखी अशी ही ? नेत्रहि हंसती कां ?
फुलें झेलि चालती बोलती ललितदला लतिका !

कीं भावी प्रणयाचें अन्तर हृदयपुष्प पिळुनी—
बालमदन करि; उडे हास्यमय सुवास दरवळुनी.
किंवा कांहीं क्रियाच इजला येत नसे दुसरी
निष्कारण म्हणुनीच सदाची मुद्रा ही हंसरी ?

नखें पदतलीं, कीं वर्खाच्या टिकल्या चकचकल्या !
कापुनि कच्चीं पोंवळींच मृदु केल्या का चकल्या !
करांगुलीमधिं बालमुद्रिका विराजते भद्रा,
पवित्रतेच्या सम्राटाची हीच राजमुद्रा !

तिलक गोजिरे गोंदवणाचे हिरव्या रंगाचे,
शुभ्र मुखावर तुषार कुठल्या दिव्य तरंगाचे ?
निळ्या नभीं कर शुभ्र तारका जमवितात मेळ,
शुभ्रमुखनभीं इथें निळ्याशा तारांचा खेळ !

इचा उद्यांचा धनी कोण, हें ठरवावें म्हणुनी,
पुण्याईचें गणित करित विधि दशांशचिन्हांनीं !

लाल छटा वदनिंची नर्भीच्या शुभ्र मौक्तिकांत
कोर बालचंद्राची विलसे संध्याहृदयांत !

रक्त कपालीं दिला रक्ततर कुंकुमतिलक बरा,
अरुणपटांवर मांगल्याचा नव मंगलतारा !

चिमण्या देहा शोभविणारी चिमणीशी साडी
नीटनेटकी नेसवुनी हिस कोण कुठें धाडी ?

घालित बाला चित्रिंचेच का चित्र अलंकार ?
स्वमांतिल संसार कुणाच्या घे कीं अवतार ?
केला विधिनें स्त्रीत्वाचा हा टीचभरचि नमुना,
नवतीर्थांस्तव हिंडति संगततनु गंगायमुना ?

गर्भजन्म या उपाधि भोगी कीं ही तदतीता
कीं भूमींतुनि अशीच वर ये ही दुसरी सीता ?
उषा-चंद्रिका जणू भेटल्या; त्या संगमकालीं
तांबुस धवलहि रस पाझरतां काय त्यांत न्हाली !

किंवा स्वर्गांतुनि ही सुदुनी आली आतांच,
नंदनवनिंचा मंद वात तरि करि भंवतीं नाच !
महाकवींच्या कल्पनेंतली भावमूर्ति का ही
बलवत् भावें स्फुटतर होउनि वस्तुरूप वाही ?

पहा थांबली विभ्रमललिता सलीलगति बाला,
बालभाव मनिं विमल, जोडि करथुग परमेशाला,
अहा ! कोणता भाव असे हा पापमना न कळे !
द्रवुनि भक्तिनें आत्मा सारा देहीं कीं खेळे !

देवमनीं निजभक्ताविषयीं वसे भावना जी
भावरूप ती काय खेळते या हृदयामार्जीं ?
शुद्ध भाव हा तिच्याच मनिंच्या पुण्याचा वारा,
हाच भाव, भगवंता ! आतां जगत्त्रयीं पसरा.

हात जोडुनी विमले वाले ! मागितलें काय ?
स्फूर्तिनेच कीं पावित्र्याच्या नत झाला काय !
जें पावन, जें विशुद्ध, त्याची तूं मंगलमूर्ति,
देव कोणती करील आतां तव आशापूर्ति ?

तुझ्या मनींचा विमल भाव हा कळतां त्या क्षणीं
दगडाचा देवही वांकविल देह तुझ्या चरणीं !
स्वर्गहि तुजवर धरिल सारखी दिव्याची गळती !
त्वद्दर्शनपुण्याला मुकले गतमुनि हळहळती !

तीर्थें, पुण्यें, देवदेवता ज्यां पाहुनि पळतीं,
तसलीं पापें नेत्रकिरण तव पडतां क्षणिं जळतीं !
टाक नजर एकदां तरी ती या पाण्यावरती—
स्वर्गिं सहज तरि जाण्याइतकी पुण्याची भरती.

शुद्धभाव-परिपूर्ण मनीं क्षण मजला जाऊं दे,
कवित्व पावन करून घ्याया जराच राहूं दे.
ओघ एकदां त्या कवितेचा जगांत वाहूं दे.
नांव तरी पापाचें उरतें का मग पाहूं दे.

मम हृदयाच्या हिंदोळ्यावर चल ये घे झोले,
त्यांतुनि निघत्या कवनश्वासें विश्व सहज डोले !
कवनस्फूर्ती, मंगलमूर्ति, जराच धांव गडे !
दिव्य सुधारस वर्षू जगतीं ये जिकडेतिकडे !

अहा ! चालली बाला टाकुनि मज संशयवादीं
रंगत गुंगत दंग सदा ती आपल्याच नादीं !
नवल न तिजसह नेत्र जरी मन हे भिरभिर फिरती,
भुलतें, खुलतें, डुलतें विश्वचि तिजभवतीं !

पावित्र्याची उषा काय, कीं कळी पूर्णतेची ?
आशीः कीं ही जगास पुढच्या प्रभुतन्मयतेची !

किंवा कांहीं तरल कल्पना कुणास आठवली,
 नटवावी कशि कवनीं ती या विचारिं मति रमली.
 तोंच चुकवुनी डोळा धांवे कल्पनाच बाल
 स्वच्छंदानें पांघरल्याविण शब्दाची शाल !
 पवन पिउनि मग तिची होत का अशी बालमूर्ति ?
 बाला कसली ?—खास तीच ही नवकवनस्फूर्ति !
 भरभर फिरते नग वाऱ्यावर ताराया जगता
 कुण्या कवीची चुकलीमुकली चिमुकलीच कविता !
 मूर्तिमती कविताच यापरी हृदया हालवितां
 ' गोविंदाग्रज ' ही गाई मग चिमुकलीच कविता !

सप्टेंबर, १९१३.



दसरा

[रूढीचें सीमोल्लंघन हाच समाजाचा दसरा.]

चला आज हा आला दसरा !
 पाउल पुढतें टाकायाला,
 सीमोल्लंघन करावयाला,
 आनंदानें नाचायाला,
 सणांमध्ये सण हाच खरा !

चौमासांला आतां विसरा !
 मुसळधार तो पाऊस वरला,
 तुडवित पायांखालीं चिखला,
 शेत पेरिलें येत पिकाला,
 येतां आनंदाचा दसरा !

पहिल्या दुभत्या गाई विसरा !
 उन्हाळ्यांत त्या उडाल्याच ना ?
 त्या गाईच्या खिलारांना
 नव्या दमानें सोडा राना,
 चला खाऊं द्या पहांटचारा !

करा जरासा मुखडा हंसरा !
 आतां कां हीं तोंडें रडवीं ?
 कडवीं बीजे करी गोडवीं,
 फुटलें तुटलें पुन्हांहि जडवी,
 आला ना तो तुमचा दसरा !

चला रूढिवर आतां घसरा !
 टाकुनि सीमा मृत धर्माच्या,
 दंभाच्या या अंधपणाच्या,
 जुनेपणाच्या, अहंपणाच्या
 सीमोल्लंघनकालचि दसरा !

जुन्या मतांचा जाळा कचरा
 नव्या मतांचे जे राऊत,
 खरेखुरे मायेचे पूत,
 येऊं द्या धैर्याला ऊत,
 नका हातचा दवडूं दसरा !

नका हातचा दवडूं दसरा !
 जुन्या ऋषींना सलाम ठोकुनि
 करा तयारी छाती ठोकुनि
 आजकालच्या ऋषींमागुनी
 जा तिकडे नेइल हा दसरा !

श्रुतिस्मृतींना आतां विसरा !

अंधभक्तिचा पांगुळगाडा

मोडुनि तोडुनि उपडा पाडा !

पाताळीं तो नेउनि गाडा !

करा साजरा यापरि दसरा !

नेट धरा धीराचा जबरा !

खुल्या मनाचा अवलख घोडा

जीन नको उप्लाणी सोडा !

जेरवंद वा लगाम तोडा !

सीमोल्लंघनकालचि दसरा !

जुन्यापुराण्या चिंध्या विसरा;

जरि पटका ध्या सुधारणेचा !

भगवा शेंडा नव्या मताचा !

नव्या दमानें फडकविण्याचा

मानवधर्माचा हा दसरा !

नव आशेच्या तृणांकुरांचा

तुरा शिरावर; चढवा साज,

मढवा न्यायाचें शिरताज,

समचित्ताचे बरकंदाज,

चला जमूं द्या जमाव तुमचा.

काळाचें मैदान अफाट,

दिसतां कोटें खंदक खांचा

द्या घोड्याला अमीन टांचा

वाज्यावरच्या करवा नाचा

काषा रस्ता आटोकाट !

चला निघूं द्या असली स्वारी;
जुनाट पोकळ नगारखाना
उंटावरला कुणी शहाणा
वाजवितां, त्या आधीं हाणा !

ध्या कृष्णाची करीं ' तुतारी ' *

रूढीच्या किल्ल्यावर स्वारी,
' अगरकरां 'ची झडवा नौबत !
' भागवतां 'ची धराच हिंमत !
' केशवचंद्रां 'चें ध्या चिलखत !

फुका ' कृष्णा 'चीच ' तुतारी. '

रूढीचा गड खालीं उतरा,
पाकोळ्या घुबडांना उडवा,
जिवंत सोनें अखंड लुटवा,
कृपण मनाचा रस्ता खुटवा.

असा साजरा कराच दुसरा !

कसले पूर्वज घेउनि बसलां ?
होते मोठे सोन्या भरले
त्यांचें आतां काय राहिलें ?
त्यांचें त्यांच्या मागुनि गेलें.

शिक्षा कायमचा तो कसला !

उगाच खाउनि बसतां हाय !
पूर्वज आले चार पावलें,
एकसारखे पुढें सरकले,
म्हणुनिच ना ते इतके आले !

त्यांना पूर्वज नऱ्हेते काय ?

* या गाण्यांत ' केशवसुतां 'च्या ' तुतारी ' या सुधारणाप्रेरक जोदार गीताचा उल्लेख ' कृष्णाची तुतारी ' या नांवानें केलेला आहे.

कुंभारासारखेच लोटे,
 खोटें ठरतें तत्त्व आज तें,
 पूर्वज संतत पुढें चालते
 घायकृत ही नसती धरिते
 बडे बापके तुम्ही वेटे !

रडत वैसले महारमांग.
 दीनपणाला गर्वे छळतें,
 अज्ञानाला भिउनी पळतें,
 त्यां वर घ्याया नच जें वळतें
 उच्चत्वा त्या लावा आग !

थांबा, ऐका देउनि कान—
 सुकल्या हातीं वाला कोमल,
 तशाच विधवा करिती तळमळ;
 फत्तर फुटतिल येउनि कळकळ.
 कुठला पोकळ गताभिमान ?

चला उठारे बांधा कंबर !
 तुमच्या पुरती ही घी-शकर
 टाकुनि, रूढीशीं द्या टकर !
 युद्ध माजवा रे घनचकर !
 फोडा कुजकें हें अवडंबर !

गेल्या धर्माचें हें भूत
 पाहुनि बसलां कारे भीत ?
 नव्या मतांचे भालाईत
 घोडे अपुले या उडवीत,
 नातरि रडते व्हा राऊत !

अनंतकाळाचें मैदान,
हिम्मतवाले चाबुकस्वार,
उत्साहाची करि तलवार,
चित्साक्षीची ढाल तयार,
घोडा फिरवा रानोरान !

सरतां काळाचें मैदान
घोडा उडवा मग आकाशी,
भिडवा नेउनि स्वर्गापाशीं
पूर्णपणाशीं ईशपदाशीं,
तरीच होईल दसरा छान !

कुणी मनाचा असेल कच्चा
करील त्यालाही मनशूर
या गाण्यांचे गाउनि सूर
'केशवपुत्रा'चा महशूर
'गोविंदाग्रज' चेला सच्चा !

ऑक्टोबर, १९१३.

८५

जगाचें गाणें

[केव्हांहि पहा, जग उगवत्या सूर्याला अर्घ्य देत असतें.]
नमोऽस्तु ते ! धन्य एक सकल जगीं तूंच ! उगवत्या रवे !
भावगुणीं जी अतुला । भक्तीनें अर्घ्य तुला,
स्वीकारी या ऋतुला । पुण्य ज्यांत सांठवें.
गगनिं सदा जरि अससी । तरि अमुच्या नयनांसी
काल न तूं दिसलासी ! आज तुझे कर नवे ।

थोर हृदय परि तव हें । अपराधा नच पाहे,
 गतवृत्त न मनि राहे । फिरनि कधिं न आठवे !
 मावळले काल रवि । वार्ताही ती न हवी !
 तेज तुझे त्यां लपवी । स्वकर पसरि नवनवे !
 जो प्रकाश काल रमे । आतां तो तिमिर गमे !
 हा प्रकाश कधिं न शमे । तव करिं जो संभवे.
 थोर तूंच ! धन्य तूंच ! तेजोनिधि दिव्य तूंच !
 नयनिं मनीं एक तूंच । इतर कांहीं नाठवे !
 झालें मनिं हेंच ठाम । कीं रवि तुजलाच नाम !
 तेजाचें तूंच धाम । सांगावया का हवें ?
 स्तुति आतां इतरांची । कधिं नाहीं व्हायाची !
 वंदन हें तुजलाची । सतत, उगवत्या रवे !

जुलै, १९१४.



ती कोण ?

दूरस्था जलधीकडे स्वहृदया नेते नदी वाहुनी,
 शोधाया रसिकास नित्य कविता हिंडे, न आशा तुटे;
 भूलोकावर राहते कुमुदिनी चंद्राकडे पाहुनी,
 रात्रीमागुनि धांवतो दिवसही, कीं भेट व्हावी कुठें ?
 जीवाचें जगणें असेंच असतें सापेक्ष प्रमावरी !
 डोळेभेट दुरून; भाव अथवा आशाहि त्याला पुरे !
 मी हें पाहुनि जीवबंधन असें शोकाते होतां परी,
 कांकीं या मम लक्ष्यशून्य हृदयीं कांहीं न आशा स्फुरे !

ओठांशीं भिडतें रहस्य मनिचें— सांगूं कृणाला परी,
 अश्रू हे नयनींहि— माळ करुनी घालूं, कुणाच्या गळां ?
 आलें हें भरुनि रितें हृदयही— देऊं कुणाच्या करीं ?
 आला दाटुनि कंठ— हाय ! रडुनी कोठें करूं मोकळा ?
 जी माझ्यास्तव, मी जिचें सकलही; आधार जी जीवनीं
 देवा ! भेटवि — दाखवी तरि मला ती कोण देवी जनीं ?

ऑगस्ट, १९१४.



अरुण

अहा ! उगवला पहा अरुण हा उधळित तेजाला.
 जगा जागवी, तसा जागवी कविच्या चित्ताला,
 जसा उडवि हा अरुण चहुंकडे गगनीं रंगाला !
 तसा पहा कवि उडवी अपुल्या चित्त-तरंगाला !
 विश्वसूत्रधर सारुनिया करिं पडदा रजनीचा
 जगद्रंगभूवरि का उडवित गुलाल गगनींचा ?
 करी मंगलाचरणा मंजुल द्विज गुंजारव हा,
 येत्या संसाराची नांदी चाले काय अहा !
 पूर्वदिशेवर लाल रंग हा कोण कुठुनि उधळी ?
 किंवा फुटली तिच्याच हृदयीं प्रेमाची उकळी ?
 रविसदनाच्या गवाक्षास ही काय लाल कांच ?
 पल्याड लपलें तोंड तयाचें, दिसेल आतांच !
 प्रातःकाळीं गगनपुष्प कीं सूर्याचें फुललें ?
 सुगंधमकरंदांचे रस हे चहुंकडे झुकले ?

सदा सर्वदा जगदुद्धारा धरिती ज्या घेर
 त्या मंगल सरितांचें आहे का हें माहेर ?
 कुणी महात्मा विश्वोद्धारास्तव तप आचरितां
 उचंबळुनि का वाहत त्याच्या हृदयाची सरिता ?
 गत पुण्याच्या पुष्करिणींतुनि तेज काढण्याला
 उडी रवीनें घालितांच कां फेस उचंबळला ?
 अखंड सौभाग्याची सरिता माझी भूमाता
 काय लाविते कपाळभर ती हा मळवट आतां ?
 कीं सोडुनि जी अम्हां चालली कष्टे निस्तूळ
 महाराष्ट्र-लक्ष्मीची त्या ही दिसे पायधूळ ?
 भरतें स्वर्गां ये पितरांच्या करुणारसरंगा,
 अम्हां आळशांवर मग ये कीं पूर्वपुण्यगंगा !
 कल्पलतांवर फुलें वहरता सडा परागाचा
 काय तरंगे स्वर्गगाजलिं तांबुस रंगाचा ?
 दिनरजनींच्या फटींनू न या फार दूर ओंड
 दिसते कीं हें कालगर्भिच्या स्वर्गांचें तोंड ?
 हा रजनीच्या उदरीं दिसतो गर्भचि दिवसाचा,
 कीं काळाचा बाळ नवा हा नव्याच नवसाचा !
 दिनरजनींचा, शुभाशुभांचा, पापापुण्यांचा,
 मंगल संगम रंगपटचि हा दावित गगनाचा !
 काय निघाला मानसपुत्रचि विराट पुरुषाचा
 विश्वैक्यास्तव मिरवित हा ध्वज विश्वसमत्वाचा ?
 विश्वहितास्तव रोज सोडि जो रविला गगनांत;
 पुराणपुरुषाचा कीं उघडा पळता तळहात ?
 विश्वहितपरा ही ख्रिस्ताची रक्तमया माया,
 महंमदाच्या पैगामाची किंवा ही काया ?

शांत रसा या अभंग वाणी प्रसवे तुक्याची,
 दया परतली कीं बुद्धाच्या उदार हृदयाची ?
 दिव्य भावना भक्तमनीं ज्या त्यांची ही मूर्ति,
 भावि कवींच्या रसवंतीची कीं अस्फूट स्फूर्ति ?
 आज निपजल्या प्रीतीचा हा मंगल अभिपेक,
 जगदिशाच्या कृपावृष्टि ची कीं पहिली फेक ?
 पतिव्रता गतसती ज्यांचें अग्निशयनिं निजणें
 अखंड सौभाग्याचें त्यांचें किंवा हें लेणें ?
 यज्ञकाळची ही रामाची सोन्याची सीता,
 येत्या अवताराची छाया, कीं रक्तस्फीता ?
 कीं, भवितव्या या देवीच्या या विमल दुग्धधारा
 धांवत सुटल्या, परितोषाया विश्व शुद्ध सारा ?
 उद्धाराया पुन्हां धांवली किंवा भवभीतां
 श्रीकृष्णाच्या मनिं उरलेली श्रीभगवद्गीता ?
 भावि कालचें हें स्वर्गाचें स्वप्न असे काय ?
 ब्रह्मस्वाचा भावि सगुण कीं तेजोमय काय ?
 विश्व रची जी आधीं, करि मग वृद्धि पुढें त्याची,
 ' आज ' रचाया आली का ती इच्छा ईशाची ?
 ब्रह्मपदाच्या किल्ल्यावर कीं फडके जरिपटका ?
 चिरंतनाची सनद मानावां, तिचा तान्नपट का ?
 अंत न पाही भगवंताला आली काय दया ?
 चिन्मंगल मग उभें नभीं हें भूवरिं उतराया ?
 अहा ! तयाच्या स्पर्श होई शुद्ध हृत्तरंग,
 दिव्य दृष्टिला पुरता कळला अरुणाचा रंग !
 मना ! कल्पना पुरे ! प्रभूची हीच असे जाण
 सौंदर्याची, मांगल्याची, प्रेमाची खाण !

प्रीतिरसाच्या, सौंदर्याच्या, देवींच्या मूर्ति
 नित्य निर्मि ही परमेशाची अरुणमया स्फूर्ति !
 आज उद्यांच्या महाकवींनो ! हृदयिं नीट ठेवा
 प्रेमरसाचा, मांगल्याचा हा अद्भुत ठेवा !
 अरुण-रसानें याच रंगवा मनिंचीं परि चित्रें !
 रंगवीत जा तशीं उद्यांच्या देवींचीं चित्रें !
 या रंगानें रंगवितों मी माझ्या हृदयाला,
 पडद्यापडद्यावरी काढिलें चित्राचित्राला !
 एका पडद्यावरि परि रंगे प्रेमचित्र एक;
 हृदयाच्या हृदयांतिल माझ्या तोच शिलालेख !
 त्या चित्राचा, त्या पडद्याचा, मम गाना धीर;
 त्या चित्रांतिल देवीचा मी विकला शाहीर !
 मरतां मी, तो जपाच माझ्या हृदयाचा पडदा;
 त्या देवीचा झालों अगणित जन्मांचा बंदा !
 तिच्या गालिंचा अरुण सारखा, लजे ! वाहूं दे !
 ' गोविंदाग्रज ' कविच्या ' अरुणा ' त्यांतच राहूं दे !

सप्टेंबर, १९१४.



निद्राणीत

नीज गुणी बाळ झणीं शान्त, यावरी—
 गाउं किती ? कुंठितमति, नीज झडकरी !
 विश्वाच्या स्नेहरसीं मग्न जाहलें,
 प्रेमाच्या अश्रुजलें बाळ नाहलें,
 मायेची तीट गालिं, चित्र जणुं हले,

सुयशाचें दुग्धपान गोड त्यावरी !

हृदयाचा केला हा पाळणा नवा,

बांधाया ममतेचा पाश मग हवा,

हृत्तरंग हलवि तया करुनि मृदु रवा,

ब्रह्मा सगुण बाळरूप रमत अंतरीं !

माता करि मंगलमय गायना अहा !

प्रेमभरें विश्व त्यांत रंगलें पहा;

सोड गड्या ! हट्ट तुला शोभतो न हा,

अजुनि तुजसि नीज न ये--सांग कां तरी ?

नोव्हेंबर, १९१४.



भीमकबाळा

[माझ्या 'वेड्यांच्या बाजारांत ' एका उपवर मुलीच्या तोंडीं हें साधें गाणें तिचीच स्थिति वर्णन करण्यासाठीं घातलें आहे. गाणें त्या मुलीनेंच केले आहे, अशी कल्पना आहे. माझी स्वतःची एवढीच कविता मला आवडते.]

(चाल : यादवराया भाई याहो)

भीमकबाळा ती वेव्हाळा टाकुनि गोपाळा ।

निश्चय केला बंधुवरानें द्यावी शिशुपाळा ॥

विवाहकाळीं खळ तो आला तंव राजसबाळा ।

शोकभरानें विव्हळ झाली, दोष देइ भाळा ॥

“ अजुनि तरी या दासीसाठीं या हो गोपाळा ।

काळवेळ ही जवळी आलीं, संकट हें टाळा ॥

ऐन समयिं का निघुर झालां ? काय असें केलें ?
 दीनांवरिचें प्रेम सदाचें आज कुठें लपलें ?
 कधिं पाहिनसें झालें मजला सांवळि ती काया ।
 कधिं वाहिन ही काया माझी देवा तव पायां ?
 कधीं सांठविन रूप मनोहर या नयनीं देवा ?
 मिळेल केव्हां अभागिनीला प्रेमाचा ठेवा ?
 नका करूं छळ याहुनि माझा अजुनी घननीळा ।
 वाट वधू किति घेउनि हातीं अश्रूची माळा ?
 किती आळवूं परोपरीनें ? कंठ किं हो सुकला ।
 तरी यावया अजुनी माझा माधव कां चुकला ?
 सर्वसाक्षि भगवंता ! आतां अंत नका पाहूं ।
 — कीं विषपानें प्राण तरी हा पदकमला वाहूं ।
 मीच अभागी; म्हणुनी आपण अजुनी नच आलां ।
 ब्रह्म सगुण जें दुर्लभ सकळां; मिळे कसें मजला ?
 रडतां यापरि अश्रुजलानें पदर भिजुनि जाई ।
 उर भरुनि ये - शब्द न चाले - कवन विरुनि जाई ॥ १ ॥

१९१४.

ओसाड आडांतील एकच फूल

होता एक जुनाट आड पडका, ओसाडसा जो असे,
 कोटेंसा, कधिंचा, विशेष नव्हता कोणास तो माहित;
 होतें काय तयांत हें नच कधीं कोणी पहाया वसे,
 नाहीं जात कधीं तिथें कुणि जिथें नाहीं स्वतांचें हित !

होता आड खरोखरीच अगदीं तैसा दिसायास तो,
 जो जैसा दिसतो जगास दुरुनी, तैसाच तो भासतो;
 घेतो कोण उगाच कष्ट इतके लोकीं खऱ्याखातर !
 'आहे भूत तयांत खास !' वदती ऐसेंहि कोणी तर
 बोले वाइट त्यास कोणि, नसती होती वदंता जरी,
 लोटी सृष्टिहि त्याप्रती जरि तशा त्या आडमार्गावर,
 टाकीना नुसती जरी नजरही कोणी विचान्यावर,
 देवानेंहि दिलें असेंच नव्हतें टाकून त्याला तरी !
 देवाला करणें—विचित्रच तरी आहे किती गोष्ट ही,
 होतें नाचत एक फूल तसल्या ओसाड आडांतहि !

[२]

पानांची गरदी लता करिति त्या आडाच्या भोंवतीं,
 वाटे अंथरलें जणूं कफन तें जीवंत तोंडावरी;
 काळीभोर कभिन्न गर्द विलसे छया मधें खोल ती,
 आडांतील जलांतही मिसळुनी त्यालाहि काळें करी !
 आडाच्या असल्या भकास उदरीं होतें तसें फूल तें;
 प्रेमाचा मृत अश्रु जेविं गिळिला जीवन्मृताच्या मनीं;
 केव्हांही नच लागला सुमनसा वाराहि बाहेरुनी;
 काळोखांतिल तेवढेंच जग तें होसं तयाभोंवतें.
 पुष्पाचें वळलें असे मुख सदा पाण्याकडे खालती,
 श्वासानें जणुं त्याच्या चिमुकल्या लाटा जलीं हालती;
 केव्हां तन्मकरंदबिंदु पडतां जीं वर्तुलें चालतीं,
 घालाया रमणीकरांत बघतां तेव्हांच मागाल तीं !
 येई एक कसाबसा तरि सदा तेथें रवीचा कर,
 पुष्पाचें प्रतिबिंब तो जलिं करी त्यालागिं दृग्गोचर.

[३]

त्या चित्राप्रति भावबद्धनयनें आशादृशा पाहणें—
 हा नित्यक्रम भावड्या सरळ त्या माझ्या फुलाचा असे;
 त्याला सर्वहि वाहणें, विरुनिया त्याच्यामधें राहणें,
 आशा एकच एवढी मनिं सदा वेड्या फुलाच्या वसे.
 त्याचा वास असे मनोहर सदा, शंका नसे याविशीं,
 या भावें परि गंध जो दरवळे न्यारीच त्याची मजा !
 केव्हांही हलतांच फूल पवनें खेदास देते रजा,
 प्रेमानें डुलतां परी करितसे वृत्तीस वेडीपिशी !
 हांसे फूल जलांतल्या बघुनियां त्या स्वीय चित्राकडे,
 हांसे तेंहि तसेंच तों अधिक हें हांसें तसें वापडें;
 नाचे हें पवनांत, तेंहि तिकडे पाण्यामधें वागडें,
 ' माझा भाव तयाप्रती कळतसे ' मानीत हें वापडें;
 जोडीचा महिमा असा चहुंकडे; धिक् सर्व जोडीविणें !
 लाभे जोड तरी कुणास न रुचे शून्यांतलेंही जिणें ?

[४]

खालीं तोंड करून चंचल जलीं पाहून वेड्यापरी
 भावाचे अपुल्याच रंग वठवी त्या प्रेमचित्रावरी;
 घेई यापरि बांधुनी उगिच तें जीवास आशागुणीं,
 हांसूं मात्र नका म्हणून कधिंही माझ्या फुलाला कुणी !
 त्या आशेंत रहस्य काय लपलें जाणावयाला जरा—
 वाण्यानें करपून जातिल अशीं व्हावीं फुलांचीं मनें;
 चित्रें चंचल जीं अदृश्य उघड्या डोळ्यांस भावाविणें
 पाहायास त्यांस नीट तुमचे डोळे फुलांचे करा !

भावाचे अपुऱ्याच रंग वघणें वाटेल तेथें मना,
त्या वेड्यावगड्या फुलांतच असे का तेवड्या दोष हा ?

मोठे पंडित काय लाविति दिवे, ते एकदांचे पहा,
कोणीं काय कधीं कुठें वधितलें जें ये विकारांत ना ?

जो तो या जगतावरी पसरतो छाया मनाची सदा
निःश्वासें तुमच्याच सृष्टि करपे, तेव्हांच ती तापदा !

[५]

कांहीं काळ असाच फूल गमवी, आशा पुढें वाढली;
चुंवावें जलिंग्या फुलास म्हणुनी तें मान खालीं करी;

वाऱ्यानें मुख लागतांच उदका छाया विराली जलीं,
पाणी मात्र पडे मुखीं सहज तों, तैसेंच आशेवरी !

त्या धक्क्यासरसेंच फूल मग जें कोमेजलें एकदां,
नाहीं तें हंसलें पुन्हां ! विकसलें नाहीं पुन्हां तें कदा !

आशेनें दुसऱ्या दिनीं फिरुनि तो आला रवीचा कर,
गेला खिन्न मनें, परी न चमके त्या प्रेतमात्रावर.

पाण्यामाजि पुढें गळून पडलें तें फूल वेडें पिसें,
पाताळांत कुठें असेल दडलें का प्रेमनिर्माल्य तें ?

छेः छेः ! प्रेममय स्वरूप धरुनि भूतापरी हिंडतें,
कोठें आज उजाड जें, अजुनिही तेथें कधीं तें दिसे !

तें मेलें म्हणुनी उणें न ठरतें; मच्चित्त त्याला भुले;
मेलेंल्या हृदया मदीय असलीं वाहीन मेलीं फुलें !

नोव्हेंबर, १९१४.

फुलें वेंचिलीं पण—

[प्रेमस्थान नाही अशा मनुष्याला चांगल्यानेसुद्धां खेद होतो.]

पन्हाळगडचा पठार सगळा घालुनि पायांखालीं ।
 फुलें जमविलीं तन्हेतन्हेचीं जीं जीं हातीं आलीं ॥
 शेवतींचा गेंद हांसरा, शुभ्र मोगरा फुलला ।
 मदनबाण हा पाहुनि असला पुष्पबाणही भुलला ॥
 नाजुक जाईचीं हीं वाळें; गुलाब ताजा छान ।
 हीं इचलालीं रानफुलेंही रंगें हरितीं भान ॥
 ही तुळशीची मंजुळ, तैसा सबजा महंमदाचा ।
 भू-कमळें हीं, अनंत फुलतां औरच वास त्यांचा ॥
 किती आणखी सांगूं नांविं—आणि कशाला नुसतीं ?
 हेंच पुरें कीं सगळीं होतीं जीं वासें मुसमुसतीं ॥
 फुलवंतीनें ओंजळ माझी भरुनी लागे शीग ।
 सुगंधि सौंदर्याचा नाचे हातावरतीं ढीग ॥
 काव्यभरानें तरुण नयन हे नवतेजानें न्हाले ।
 प्रणयरसानें हृदयहि माझें उचंबळुनि वर आलें ॥
 “ फुलें वेंचिलीं— पण—आतां हीं द्यावीं कोणालागीं ? ”
 राक्षसवृत्ति स्मरणदेवता क्षणांत झाली जागी ॥
 “ हतभागी हा जीव एकला; प्रीतिदेवता नाही ।
 मोडुनि पडलें हन्मयमंदिर शतधां आघातांही ॥
 निःप्रेमाचें जीवन माझें रक्ष चिंतनीं जावें ।
 संकल्पचि हा वरला ठरला; कां तें दैवा ठावे ।
 कांठ्यांवरि या भोमल हृदया टाकुनि देवा क्रूर ।
 कुटें फुलांची धनीन माझी दिली दवडुनी दूर ?

कृतकर्माचीं फुलें भोगणें अवश्य जीवा जागिं या ।
गुदस्त तें गुल्दस्त; नको तें पुनःपुन्हां मनिं याया ” ॥

अभंग निश्चय अशा प्रकारें कितीकदां जरि केला ।
या पुष्पांसम मृदुहि कारणें दुभंगती परि त्याला ॥

वृत्ति वावरी झालि, आंतल्या आंत विचारी रडली ।
जीवाचीं नयनांतुनि पुष्पें त्या पुष्पांवरि पडलीं ॥

जीव जाहला जड; तीं हातीं पुष्पेंहि जड झालीं ।
“ फुलें वेंचिलीं पण-पण-आतां देतों टाकूनि खालीं ॥

चिरंमृताला हवा कशाला हा कसला हव्यास ?
जिवंत फुलवंतीचा असला दुःखप्रद सहवास !

डोळे असुनि अंध असा कुणि तुडविल यांना पायीं ।
रसिक कुणी प्रेमांध उचलुनी अर्पिल रमणीहृदयीं ॥

ज्या देवानें असे मांडिला असला निष्ठुर खेळ ।
असेल त्याला बसवायाचा तसाच कांहीं मेळ ॥

त्याचीं त्याला फेंकुनि देतो; हें ब्रह्मार्पणमस्तु ।
कुठेंहि पडतां पावतील त्या विश्वचि त्याचें वास्तु ॥

नाजुक असलीं फुलें अशा या माझ्या हृदयासाठीं ।
देवाजवळी दाद मागतिल लागुनि त्याच्यापाठीं ”

देत उधळुनि फुलें अर्पितां देवा चहूंकडेही ।
‘ गोविंदाग्रज ’ तशीं फुलें हीं रसिकां तुम्हां देई ॥

जानेवारी १९१४, अथणीः

‘ दिव्य प्रेमाची जाति ’

संध्यापट गगनीं पसरी ।
 तारांची राणी हंसरी ॥
 कधीं गालिचा अरुणाचा ।
 करि ती तेजस्वी नाचा ॥
 शुक्रतारका अशी नभा ।
 नवी नवी देई शोभा ॥

तारा गगनीं
 परि भूवरुनी;
 बघतां नयनीं
 जी संचरते हृदयीं, ती ।
 दिव्य प्रेमाची जाति ॥ ४० ॥ १ ॥

न मिळे अवसर अभिलाषा ।
 ‘ दे घे ’ची नाही भाषा ॥
 भाव आमचा थरारला ।
 तरि दादहि त्याची न तिला ॥
 एकाद्या किरणापुरता ।
 प्रेमबंध होतो पुरता ॥
 जिच्या जिवाला
 तिळ मोबदला
 नकोच कसला;

निराश जन्मापासुनि ती
 दिव्य प्रेमाची जाति ॥ २ ॥

प्राण चंद्र ज्या कुमुदांना ।
 काय जाणतो तो त्यांना ?

वा मै ज यं ती

भनुकम..... वि:७७

क्रमांक नों वि:

फुलें हंसति पाहुनि रविला ।

कळे न परि त्याचें त्याला ॥

चंद्रकांत मणि पाझरती ।

चंद्र फिरे वरच्यावरतीं ॥

कवि कोठेंतरि,

तत्कविता परि

फिरे दिगंतरिं,

रसिकमनें मग कविवरतीं ।

करितो ती दिव्य प्रीति ॥ ३ ॥

सौंदर्याचा उत्कर्ष ।

कुठें असे तरि दे हर्ष ॥

दिशाकाल होउनि सान्त ।

त्या वृत्ति विरघळतात ॥

दर्शन— किंवा स्मरण पुरे ।

तन्मयता देहीं प्रसरे ॥

प्रभुची शोभा

दिव्य यशोभा

हरिते लोभा;

तदाकार करिते वृत्ति ।

दिव्य प्रेमाची जाति ॥ ४ ॥

सौंदर्याच्या ज्या श्रेणि ।

तीं देवाघरचीं लेणीं ।

जिवास होतां जाणीव ।

देहाची सांडी शींव ॥

उदास वृत्तीचा प्रसर ।

स्वार्थाचा पाडी विसर ॥

सौंदर्यानिं
 ऐश्वर्यानिं
 रंगुनि जाणें
 दिव्य जीवनें तीं लोकीं ।
 तच्चिंतनीं तदालोकीं ॥ ५ ॥

प्रेमविषय अपरंपार ।
 सूक्ष्म-रूप भव्याकार ॥
 निरभिलाष तन्मयता ती ।
 दिव्य प्रेमाची जाति ॥
 कौतुक, विस्मय आश्चर्य ।
 शून्यवृत्ति किंवा सभय ॥

अनेक परिचीं
 त्या प्रेमाचीं
 रूपें साचीं
 आविष्करणीं जाणविती ।
 दिव्य प्रेमाची जाति ॥ ६ ॥

फेब्रुवारी १९१४, म्हापसें.

६६

पुनर्विकसन

दयाघना ! विनति करित मन तुज हें चिरविरहें तापतां !
 धन्य विश्वरचना ही । यथासांग सर्व कांहिं
 न्यून तींत मुळिं नाहीं । मत्सरेंहि पाहतां !
 वस्तुवस्तुमात्राला । नाशकाल जरि दिधला,

तरि फिरनी उदयाला । काल असे तत्त्वतां !
 अस्तंगत सूर्याला । सुप्रभात उदयाला,
 शुक्लपक्षि चंद्राला । फिरनि वरी पूर्णता !
 वर्षाऋतु समयाला । प्रतिवर्षीं ये चपला,
 प्रतिवसंत वृक्षाला । जन्म नवा आणिता !
 भरतीचा नियतकाल । जलधिचे हरित हाल
 रात्रीं नक्षत्रजाल । वरि नवी अपूर्वता !
 पाहुनि हें नवविकसन । सुप्रसन्न होई मन,
 परि विचारि दीनवदन । बालक हा नेणता !
 या मदीय चिरनिराश । जीवन्मृत माणसास
 पुनरपि उमलावयास । काल दिला कोणता ?

डिसेंबर, १९१४.



हालत्या पिंपळपानास

[राहत्या घराच्या खिडकीसमोर पिंपळाचें पान वाऱ्यानें सारखें फडफडत होतें. परमेश्वराच्या इच्छेवांचून पानसुद्धां हालत नाहीं; या लौकिक श्रुतीवरून पुढील विचार सहजच मनांत वावरूं लागले.]

कोवळ्या हालत्या चिमण्या पिंपळपाना !
 कल्पना हले तुज बघुनि असें हालताना !
 निजशाखेच्या या शेवटच्या टोंकाशीं
 कां इकडुनि तिकडे सांग सारखें फिरशी ?
 हा हिरवा, तांबुस रंग काळसर कांहीं;
 तूं भिरभिर फिरतां स्पष्ट भेद नच राही.

या झुळझुळत्या वाऱ्यानें नाचसी,
 कोंवळ्या सूर्यतापानें तळपसी,
 आपल्या मिश्र रंगानें झळकसी,

तुजकडेच माझे लक्ष सारखें लागे,
 बांधिलें तयाला गूढ कांहिं अनुरागें ।

जीं गूढ अप्सरागीतें नभिं पाझरतीं,
 तीं वहात येतीं खालीं वाऱ्यावरतीं ।
 ऐकुनी तयांचे सूर मुके नवलाचें,
 या हृदयकंपनें जीव काय तव नाचे ?

कीं जर्गीं ताप जो सारा उसळला,
 रवितेजामाजिं भरारा मिसळला,
 लागतां तयाचा वारा, कोमला,

थरकांप होत हा तव कोमल देहाचा !
 वद नाच भीतिचा कीं हा आनंदाचा ?

हें तुझ्याच दुःखें हृदय असें तडफडतें ?
 विश्वैक्यवृत्तिची ध्वजा काय फडफडते ?
 तूं स्वयें हालसी, कीं तुज कोणी हलवी ?
 सुखदुःखी झुलसी स्वतां इतर कीं झुलवी ?

कळतसें तुझे तुज का हें हालणें ?
 कीं दुसऱ्यासाठीं आहे चारणें ?
 कीं भावावांचुनि पाहे डोलणें ?

तव अस्तित्वाचें ज्ञान असे कां तुजला ?
 तुज इच्छावृत्ति क्रियाभेद का कळला ?

तुजभंवत जी ही सृष्टि असे पानांची,
 कल्पना असे का तिला तुझ्या नाचाची ?

रस एकच तरुचा तुम्हांमधूनी वाही—
सुखदुःखभाव ही जोडि तुम्हां कीं नाहीं ?

विश्वेच्या विश्वें सारीं यापरीं
स्थलिं भिन्न, भिन्न आकारीं, भूवरीं
नांदती गड्या कांतारीं कितितरी !

जाणीव तुम्हांला परस्परांची का रे
जीवैक्य असे कीं, भिन्न भिन्न जग सारें ?

क्रम हाच काय वद तुझ्या जीवनाचा रे ?
परिणाम करित का सृष्टीवर हें सारें ?
कुणि चित्रगुप्त हें लिहून ठेवित आहे ?
कीं स्वैरनदाच्या ओघावर हें वाहे ?

हे अवश्य जग चालाया कां असे ?
कीं नसत्याहुनिही वायां हें पिसें ?
स्फूर्तिची कुणाच्या काया हलतसे ?

मम नयनिं चित्रसम जाउनि बैसायाचें,
इतुकेंच कार्य का सांग तुझ्या नाचाचें ?

मम करीं कपाळीं दुदैवाच्या रेषा
मजसाठिं लिहिति चिरदुःखभोग हा पेशा !
परि असति तुझ्या तर रेषा साऱ्या अंगीं,
दुःखही असे का तितुकें त्यांच्या संगीं ?

कीं वाऱ्यावरच्या ताना यापरी
उमटल्या अशा फिरतांना, तुजवरीं ?
त्या फिरुनि फिरुनि घेतांना अंतरीं—

निजनादब्रह्मीं गुंग होउनी डुलसी ?
तें गीत आंतल्या आंत ऐकूनी खुलसी ?

कीं दुदेंवाच्या किंकाळ्या, या ताना,
तव कोमल हृदयीं ठेविति वण जातांना ?
खालतीं पडुनि मग मातित मिसळुनि जाया,
तू फडफड करिशी अशी भूमिवर याया ?

परि थांव ! जरा गा गाना, तोषदा,
ऐकवीं माझिया कानां एकदां;
स्थिर राहिं न, पिंपळपाना ! तू कदा.

मज गाऊं दे, मज नाचू दे, तुजसंगें,
सुखदुःख सारखें सेवूं मानसंगें !

संबंध असो वा नसो आपणांमाजीं,
मी एक कारणासाठीं तुजवर राजी—
नववालाहृदयीं प्रीति नवी हलतांना
तच्छिरीं हलसि तू तसाच पिंपळपाना !

जीं हृदयकंपनें सारीं मानसीं,
तीं आम्हांतें बाहेरी दाविशी !
निदोष मनानें भारी हालसी !

कुणि बाला जरि मज देइल असला मान,
तरि सुखेंच होइन मीही पिंपळपान !

डिसेंबर, १९१४.

हा क्षण

रमणि ! स्मरणीं आमरणचि या हृदयपटावर ठसा
 सदाचा ठेविला हा क्षण असा !
 भूतभविष्यांमधें तरलतर वर्तमान ज्यापरी
 चंचल सीमारेषा धरी;
 गतदुःखाच्या भावि सुखाच्या मधें तसा सुंदरी !
 क्षण हा संशयरेषेपरी !
 गतकालाच्या दुःखाचें हें पळतें पाऊल !
 सुखाची येत्या चाहूल !
 जरि संशय माझ्या क्षणास या दूषवी,
 तरि आयुष्यातें अवघ्या क्षण भूषवी,
 करि दुभंग जीवनदास दे गति नवी;
 अनंत सौख्याचा हा होइल आदिकालची तरी,
 नातर अंत तरी सुंदरी !

जुलै, १९१५.



मार्गें पाहणें

(चाल : नोहे हा पवन जवन०)

चालतसे सारखीच ही मुशाफरी ॥
 जहांगीर या फकीर हा पिशापरी ॥ ध० ॥
 जिकडे मज मार्ग फुटे । न कळत मी फिरत सुटे ॥

नच कसलीही माया । पायबंद बांधाया ।
 मागुनि मज शोकवशा । पाहिना कुणी आशा ।
 मग मागें वळुनी कां । पाहणें तरी ? ॥ १ ॥

३०-७-१९१५, पुणे.



फुटकी तपेली

[आत्मज्ञान मायेंतून गळू लागलें म्हणजे आत्मा अगतिक होतोच.]

नको तपेली फुटकी असली !

जीव बोलतो पाणी पाणी
 चिरकालाची तहान लागुनि;
 अशी तपेली मजला देउनि, थट्टा करितां तेथें कसली ?

प्रवास करणें फार दूरवर !

आद्याच्या पर्यंतापासुनि
 अंताच्या आरंभामधुनी —
 एक अनंतें माप घेउनी, कैक अनंतें जाणें भरभर !

विश्व कशाचें घेउनि बसलां ?

विश्व मला जें दिसतें, त्यांतिल
 विश्वें तुमचीं अणुसम होतिल;
 निजक्षणीं तें तुमच्या जिरविल, काळांचा बाजारच सगळा !

प्रवास माझा असा भयंकर !

या विश्वाच्या मागुनि जाणें,
 मागुनि सुटुनी पुढें धांवणें,
 अथवा सर्वांठाधिं पसरणें, आद्यंताचें कापुनि अंतर !

कडक कायदा धांवायाचा !

पाउल एकादें जरि चुकणें,
पहिल्यापासुनि पुन्हां धांवणें !
आपुल्याच वा भंवतीं फिरणें ! मार्ग कुठुनि मग सरावयाचा ?

आधीं असते पुष्कळ सोबत;

कितीक ' मी, मी ' मजला दिसती,
पुढें चालतां भरभर मरती;
मरुनी माझ्या ठायीं जगती, माझीच मला उरते संगत !

माझें मीपण फारच मोठें !

दुज्या रहाया जागा नाहीं,
एकलकोंडा म्हणुनी राही,
खोटें ' मी ' ही अंगिंच पाहीं, राहिल सोबत मग तो कोठें ?

मज जाणाया मीच विचक्षण !

नसते परके आधिं जाणतों,
असत्या मलाच न परी बघतों;
मज ओळखतां इतर विसरतों, माझें सर्वच फार विलक्षण !

तन्हाच माझी विचित्र असली !

असला मी— तो प्रवास तसला !
कडक कायदा त्याचा असला.
तशा प्रवासीं मजला, अशी तपेली देतां कसली ?

अनंततेची तहान माझी,

मिळतां पाणीं वाढे उलट्टी,
अधिकचि पाणी— अधिकचि मोठी;
जलब्रह्म द्या परि तिजसाठीं, तरीच होइल मग ती राजी !

भांडीं असलीं कां मज देतां ?

भरतांना जीं होति रिकामीं,
भरुनि टेविलीं तरि कुचकामी,
पडतिल कोणाच्या तीं कामीं ? कधीं परत बोला हो घेतां ?

वागविण्याचें उगाच ओझे !

करी प्रवासामार्जीं खोटी,
फुटकि तपेली तुमची खोटी,
मृगजळ नसतें दावी खोटी, कधीं तिच्यांतुन नच गळलें जें !

मायेची ही खरी तपेली;

मृगजळ प्याया आंत उतरतों,
अफाट तरि मी त्यांतच बुडतों,
नसत्यामार्जीं असतां जिरतों; नको मला ही असली मेली !

ब्रह्मांडाची करा तपेली !

माझी ओळख पाणि तिच्यांतिल,
कैक अनंतें तयांत जिरतिल,
माझ्यावांचुनि सारे विरतिल, शिरे तपेली ही अशा जलीं !

ब्रह्मांडाची खरी तपेली;

करा रिकामी तरिही भरली,
भरुनी भरणें भरवुनि उरली,
जिरतिल विश्वें कितीक असलीं, कांठवरी जरि आधीं भरलीं !

माझी ओळख विचित्र पाणी;

जुनि ओळख मग नवीस आणी,
पाण्या वी अव्याहत पाणी,
पाण्यांतहि मग खेळे पाणी, हाय ! कसें हें कोणि न जाणी !

ब्रह्मांडाची करा तपेली;

तृषा नाहिंशी तिनें करीन,

तपेलीसही जालिं भरवीन;

प्रवासही जालिं जिरवीन, नको मला ही असली मेली !

प्रकार ध्या हा मनिं एकंदर;

सर्वस्वाची करा तपेली;

माझ्या पाण्यानें भरलेली,

पाहुनि तिजला तीन्ही काळीं, खुत्री ओळखा क्या है अंदर !

जुलै, १९१५



मनांतली दिवसरात्र

अनंत नभ हें वरी पसरलें न मर्या तथा;
अनंत मनहि तसें जरि लघू शरीरांत या;
सदैव नाभिं खेळती दिनदिशा लपंडाव हा;
मनांतहि तशाच या दिवसरात्र दोन्ही पहा !

उषा विरुनि जात तों प्रकटतो नभीं भास्कर;
नवा दिवस नाचतो नवनव्या जगाच्या वर !
मनांत उगवे तसा क्षणिं नवीन आशारवि;
प्रफुल्ल तर कल्पनेप्रति नवीन ये पालवी !

फिरे दिनभरी रवि; प्रकट होई संध्या पुढें;
गमे उदयकालशी, रविच तो बिचारा बुडे !
तशीच मनिं सारखी वरिवरीच आशा चढे;
गमे क्षणच जाहली सफल, तोंच खाली पडे !

तमास पसरी निशा मग जगांत जातां रवि;
 दिसें सकल शून्यसें, तम नव्या तमा मात्र वी !
 विषण्ण हृदयीं तशी भयकरा निराशा जडे;
 तमोमय रसा गिळी मन मनीं विचारें रडे !

तशांत गगनामधें दिसत दूर तारा परी—
 मनांतहि सहस्रधा फिरत कल्पना बावरी !
 पुन्हां उगवतो रवि प्रभवतो प्रकाशा नव;
 निराश मनिंही पुन्हां करि तशीच आशा रव !

असें सतत चालतें जनिं तसें मनीं सारखें;
 असे हृदयिं आज जें गमत तें उद्यां पारखें !
 नको दिवसरात्र तीं न सरती कधीं जी पहा.
 सरेल कधिं तो सरो हृदयिंचा लपंडाव हा !

ऑगस्ट, १९१५.



गीत-विराक्ति

देवी दर्शनदुर्लभ झाली
 आशालेशहि नच कांहीं;
 संसाराची होउनि भाषा
 जीवनकवनांतुनि वाही !

प्रतिवस्तूचा शब्दचि उरला
 भावमया जगतीं राही;
 त्या शब्दांचा अर्थ कुणातें
 वस्तुज्ञानाविण नाही !

गूढार्थचि तो अलिखित भागीं
 मत्कवनीं भरुनी जाई;
 नसतां परि संकेत जिवाचा
 उमगेना तें कवणाही !

गीत कळावें जीस नसे ती
 दिशा शोधिल्या जरि दाही;
 ' गोविंदाग्रज ' सहजचि कवनें
 जाळि निराशा खर दाहीं !

नोव्हेंबर, १९१५.

~~८५~~

सुभाषित

खरें औषध

जे जे रोग मनास होति, हृदया संताप जो जाळतो,
 जे जे घाव जिवास लागुनि जगा तो नित्य कंटाळतो;
 त्या त्या विस्मृति हेंच औषध खरें आहे गमे एक तें;
 जें लोकीं नसतें तरी मग कुणी जीवंत ना राहतें !

२५-११-१९१५, पुणे.

~~८५~~

दुर्दर्शन

नाना रोग, जुगुप्सिता, व्यसनिता विच्छिन्न प्रेतावलि,
भूकंपादि अनर्थ, दैवघटितें हीं सर्वही पाहिर्लीं;
त्यांहीं खिन्न न चित्त होत, परि तें होतें तदा ज्यापरी
विश्रब्ध प्रणयास वंचित यदा सौंदर्य स्वार्थास्तव !

२-१२-१९१५, पुणे.

ॐ

त्याच तारकेंस याचना

थांब जरा, तारके ! जरा तरि थांब, सखे सुंदरि !
कुणिकडे नेशी मज यापरी ?

तव किरणांच्या सुंदर कोमल आधारावरि सखे !
केलें माझें मज पारखें !

स्वर्गसुखाची आशा लावुनि ओढिसि मजला गडे !
थांबचि— सांग परी कुणिकडे ?

अति दुःखांच्या सतत अनुभवं हळवा जिव जाहला,
सुखाची सवय नाहिं त्याजला !
परि आशा लावुनि नेशी मज वरिवरी,

देशील टाकुनी स्वर्गातुनि मज जरी,
तो अधःपातही या उन्नतिच्या परी !

उच्चतेस या योग्य न मी तरि स्वप्रेमें सांवरी,
याचना ' गोविंदाग्रज ' करी.

२८-१२-१९१५, पुणे.

पराठी ग्रंथ संपादन. ठाने. स्थळप्रत.

अनुक्रम..... वि:

—समांक नों: वि:

प्रेमें जीं कुसुमें दिलीस मजला
तूं, प्रेमले ! धाडुनी,

कोमेजून उद्यांच जातिल— सुखें
जावोत कोमेजुनी !

नाहीं वाटत खेद लेश, उलटा
आनंद वाटे मना;

प्रेमाची स्मृति त्या जिवास जडुनी
आजन्म राहील ना !

जानेवारी, १९१६

एका जुन्या श्लोकाची आठवण

“ ढोळ्यांनीं बघतो, ध्वनी परिसतो कानीं, पदीं चालतो ।
जिव्हेनें रस चाखतो, मधुरही वाचें अम्ही बोलतो ॥
हातांनीं बहुसाल काम करितो— विश्रांतिही घ्यावया ।
घेतो झोंप सुखें— फिरून उठतो ही ईश्वराची दया. ” ॥ १ ॥

पूर्वीं पूर्ववयें प्रसन्नमयता जेव्हां मिले सृष्टिला ।
 शाळेच्या चिमण्या जगांत असतां हा श्लोक मीं वाचिला ॥
 साध्या बालमनास अर्थ पटला— आनंदही वाटला ।
 आतां का करुणारस स्मृतिबलें त्याच्या असा दाटला ? ॥ २ ॥

डोळ्यांनीं बघणें, ध्वनी परिसणें इत्यादि सर्व क्रिया ।
 आतांही घडती; उपाधि चुकल्या नाहींत जीवासि या ॥
 जेव्हां जीव थकून पाहत परी विश्रांतिही घ्यावया ।
 नाहीं झोंप सुखें— अहो, हरपली ती ईश्वराची दया ! ॥ ३ ॥

सौंदर्यें भरल्या जगास बघुनी हा प्रश्न चित्तीं उटे ।
 जीवानें जगिं काय कार्य करणें श्लोकांत नाहीं कुठें ॥ ४ ॥

१२-२-१९१२, मुंबई.



निर्वाणीची विनवणी

(चाल : धाडुनि दिधले)

पाहसि आतां अंत असा कां ? पीडिसि कां या दीना ?
 सुंदरि, पदरीं मदीय हृदया घेसि न कां पदलीना ?

क्षणैक हंससी, क्षणभर रुससी; निष्ठुर चंचलता ही;
 संदिग्धा ही वृत्ति व्याकुल करित मनाप्रति पाही.

लाजुनि अजुनी स्वजना हा जन जवळी कां नच केला ?
 किंवा हृदया द्वेषचि दूषवि मजविषयींचा पहिला ?

सुंदर वदनीं तव निर्दयता हृदय विदारत मांजें;
 पडुं दे श्रवणीं ती शुभ वाणी मौन न हें तुज साजे.

प्रत्युत्तर दे प्रश्ना कांहीं; अंत वृथा न पहावा;
विनोदवचनीं थांबवि नच त्या, प्रश्नें परतवि नच वा.

संशयविष हें जाळित जीवा अधरसुधा दे रमणि;
करी विनवणी निर्वाणीची गोविंदाग्रजवाणी !

२-३-१९१६, मुंबई.

ॐ

हृदयास

जिवलग हृदया ! मूढ वृत्ति ही धारण केली कां असली ?
लाथ मार त्या चंचल जगता — प्रेमाचीं सोंगें कसलीं !

चंचल, लहरी, रंग बेगडी सुंदरतेच्या मोहानें,
कां वाटेवर पडसी हृदया विकुंती कवडीमोलानें ?

तुझ्या जिवाच्या बोलासाठीं हपापले हे रसिक पहा ।
स्वागत करिं जा त्यांचें— त्यांना हर्ष किती होईल अहा !

नटव्या सोंगामागें लागे जें, त्या सौंदर्यासाठीं
नवलाखाचें मोल देसि कां ? कशास या आटाआट्टी ?

जिथें गुणांची चाड न कांहीं— कमअस्सल जें जातीचें;
सौंदर्यचि तें कसलें ?— केवळ एक बाहुलें मातीचें !

विद्यावंभव कुठें तुझें !— तो ज्ञानाचा गौरव कोठें !
आणि कुठें रंगीत खेळणें !— नवल खरोखरि हें मोठें !

उदारता तव विशाल पाहुनि देवांनाही मोह सुटे;
आणिक असलें खोटेंनाटें नकली नाणें सांग कुठें !

गर्वाचें घर खालीं पडुनी खुशाल मिळू दे मातींत;
रसिकांच्या मृदुहृदयमंदिरीं रहा, निजयशा मिरवीत !

चिताडसी कां चित्र जिवाचें पाण्यावरच्या रेघांनीं ?
' गोविंदाग्रज ' सांगे तुजला ' रहा त्याहुनी स्वस्थानीं ' !

९-३-१९१६, मुंबई.



एका शब्दासाठीं विनंति

क्षमा करी, जिवलगे ! क्षमा करिं ! न लावितां अवधि ॥

कोमल हृदया कठोर वचनीं छळि हा अपराधी ॥ १ ॥

क्षमा करावी मी तुज, बाले, आणि तूंही मातें ॥

असेंच आतां जडलें आहे दोघांचें नातें ॥ २ ॥

परस्परांस्तव आपण ऐसा प्रत्ययही आला ॥

तुजवांचुनि मज सुचेरुचेना; मजविणही तुजला ॥ ३ ॥

क्षणमात्राचा राग अनावर— स्वभाव दोघांचा ॥

समजुनि हें मग राग धरावा कोणीं कवणाचा ? ॥ ४ ॥

जीवाच्या बागेंत खेळतो पक्षी प्रेमाचा ॥

पिसामागुनी पिसें काढणें, मार्ग न सुजाचा ॥ ५ ॥

पश्चात्तापें हृदय हलवितां अश्रूंच्या धारा ॥

वाहुनि त्याला लाभू दे तो मोत्यांचा चारा ॥ ६ ॥

जें झालें तें विसरुनि, सखये ! टाकुनि इतराजी ॥

भला बुरा मी मान्य करुनिया होशिल ना माझी ? ॥ ७ ॥

‘ गोविंदाग्रज ’ आणुनि नयनीं जीवाचें तोय ॥
विनवित; बाले ! लिहीं स्वहस्तें तूंच पुढें—॥ ८ ॥

२४-३-१९१६, मुंबई.



प्रेम आणि मरण

“ जर्गी सांगतात प्रीत पतंगाची खरी ।
झड घालून प्राण देतो दीपकाचे वरी ॥

—श्रीहोनाजी बाळ.

कुठल्याशा जागीं देख ।
मैदान मोकळें एक ॥ पसरलें ॥
वृक्ष थोर एकच त्यांत ।
वाढला पुण्या जोमांत ॥ सारखा ॥
चहुंकडेच त्याच्या भंवतें ।
गुडघाभर सारें जग तें ॥ तेथलें ॥
झुडुपेंच खुरट इवलालीं ।
मातींत पसरल्या वेली ॥ माजती ॥
रोज तीं । कैक उपजती । आणखी मरती ।
नाहिं त्या गणती । दादही अशांची नव्हती ॥ त्याप्रती ॥

त्यासाठीं मैदानांत ।
किति वेली तळमळतात ॥ सारख्या ॥
परि कर्माचें विंदान ।
कांहीं तरि असतें आन ॥ चहुंकडे ॥

कोणत्या मुहूर्तावरतीं ।
 मेघांत वीज लखलखती ॥ नाचली ॥
 त्या क्षणीं । त्याचिया मनीं । तरंगति झणीं ।
 गोड तरि जहरी । प्रीतीच्या नवथर लहरी ॥ न कळतां ॥

तो ठसा मनावर ठसला ।
 तो घाव जिन्हारीं बसला ॥ प्रीतिचा ॥
 वेड पुरें लावी त्याला ।
 गगनांतिल चंचल बाला ॥ त्यावरी ॥
 जातिधर्म त्याचा सुटला ।
 संबध जगाशीं तुटला ॥ त्यापुढें ॥
 आशाहि । कोठली कांहीं । राहिली नाहिं ।
 सारखा जाळी । ध्यास त्यास तीन्ही काळीं ॥ एक तो ॥

मुसळधार पाउस पडला ।
 तरि कधीं टवटवी त्याला ॥ येइना ॥
 जरि वारा करि थैमान ।
 तरि हले न याचें पान ॥ एकही ॥
 कैकदा कळ्याही आल्या ।
 नच फुलल्या कांहीं केल्या ॥ परि कधीं ॥
 तो योग । खरा हठयोग । प्रीतिचा रोग ।
 लागला ज्याला ।— लागतें जगावें त्याला ॥ हें असें ! ॥

ही त्याची स्थिति पाहुनिया ।
 ती दीड वीतीची दुनिया ॥ बडबडे ॥
 कुणी हंसे कुणी करि कींव ।
 तडफडे कुणाचा जीव ॥ त्यास्तव ॥
 कुणि दयाहि त्यावरि करिती ।
 स्वर्गस्थ देव मानिं हंसती ॥ त्याप्रती ॥

निंदिती । कुणी त्याप्रती । नजर चुकविती ।
भीतिही कोणी । जड जगास अवजड गोगी ॥ होइ तो ॥

इष्काचा जहरी प्याला ।
नशिबाला ज्याच्या आला ॥ हा असा ॥
टोंकाविण चालू मरणें ।
तें त्याचें होतें जगणें ॥ सारखें ॥
हृदयाला फसवुनि हंसणें ।
जीवाला न कळत जगणें ॥ वरिवरी ॥
पदस ना । जर्गीं जगपणा । त्याचिया मना ॥
भाव त्या टाकी । देवांतुनि दगडचि बाकी ॥ राहतो ॥

यापरी तपश्चर्या ती ।
किति झाली न तिला गणती ॥ राहिली ॥
इंद्राच्या इंद्रपदाला ।
थरकांप सारखा सुटला ॥ भीतिनें ॥
आश्चर्यें ऋषिगण दाटे ।
धरुवबाळा मत्सर वाटे ॥ पाहुनी ॥
तों स्वतां । तपोदेवता । काल संपतां ।
प्रकटली अंतीं । “ वरं ब्रूहि ” झाली वदती ॥ त्याप्रती ॥

“ तप फळास आलें पाही ।
माग जें मनोगत कांहीं ॥ यावरी ॥
हो चिरंजीव लवलाही ।
कल्पवृक्ष दुसरा होई ॥ नंदनीं ॥
प्रळयींच्या वटवृक्षाचें ।
तुज मिळेल पद भाग्याचें ॥ तरुवरा ॥ ”
तो वदे । “ देवि सर्व-दे, । हेंच एक दे- ।
भेटवी मजला । जीविंच्या जिवाची बाला ॥ एकदा ॥ ”

सांगती हिताच्या गोष्टी ।
 देवांच्या तेतिस कोटी ॥ मग तया ॥
 “ ही भलती आशा बा रे ॥
 सोडिं तूं वेड हें सारें ॥ घातकी ॥
 स्पर्शासह मरणाहि आणी ।
 ती तुझ्या जिवाची राणी ॥ त्या क्षणीं ॥
 ही अशी शुद्ध राक्षसी । काय मागसी ।
 माग तूं कांहीं । लाभलें कुणाला नाहीं ॥ जें कधीं ॥ ”

तो हंसे जरा उपहासें ।
 मग सवेंच वदला तासें ॥ त्यांप्रती ॥
 “ निष्प्रेम चिरंजीवन तें ।
 जगिं दगडालाहि मिळतें ॥ धिक् तया ॥
 क्षण एक पुरे प्रेमाचा ।
 वर्षात्र पडो मरणांचा । मग पुढें ॥ ”
 निग्रहें । वटुनि शब्द हे । अधिक आग्रहें ।
 जीव आवरुनी । ध्यानस्थ बैसला फिरुनी ॥ वृक्ष तो ॥

तो निग्रह पाहुनि त्याचा ॥
 निरुपाय सर्व देवांचा ॥ जाहला ॥
 मग त्याला भेटायाला ।
 गगनांतील चंचल बाला ॥ धाडिली ॥
 धांवली उताविळ होत ।
 प्रीतीची जळती ज्योत ॥ त्याकडे ॥
 कडकडे । त्यावरी पडे । स्पर्श जों घडे ।
 वृक्ष उन्मळला । दुभंगून खालीं पडला ॥ त्या क्षणीं ॥

दुभंगून खालीं पडला ।
 परि पडतां पडतां हंसला ॥ एकदा ॥

हर्षाच्या येउनि लहरी ।

फडफडुनी पानें सारीं ॥ हांसलीं ॥

त्या कळ्या सर्वही फुलल्या ॥

खुलल्या त्या कायम खुलल्या ॥ अजुनिही ॥

तो योग । खरा हठयोग । प्रीतिचा रोग ।

लागला ज्याला । लाभतें मरणही त्याला ॥ हें असें ॥

अनुष्टुभ्

स्मरणार्थ तयाच्या ही बोलांची रानपालवी

मराठी रसिकांसाठीं ' गोविंदाग्रज ' पाठवी ॥

एप्रिल, १९१६.



परमाणूंचें कार्यमाहात्म्य

गिरिशिखरें खरतांना त्यांतुनि कण वाळूचे पडतात,

महासागरोदरीं तेथुनी विश्रांतीस्तव दडतात;

कालमापनास्तव जन त्यांना घटिकायंत्रीं भरतात,

क्षणाक्षणासह एक एक ते खालीं भरभर झरतात.

गिरिस्वरूपा उन्नतिच्या ते करिती देहाची घटना,

विस्तारास्तव शय्यारचना मग करणें लागे त्यांना;

झटति अनंतर अनंतांतही शोधायास्तव परिमाणा,

कालस्वरूप कालाचीही मोजिति घटका भरतांना;

निजकवनाचें मसिलेखन हें, पुसुनि न जावें क्षुद्र तरी,

' गोविंदाग्रज ' यास्तव त्यावरि वाळूचे कण हे पसरी !

६-४-१९१६.



कांहीं इंग्रजी कविता वाचून—

[स्वयंपूर्णतेची जाणीव सुद्धा साधुवृत्तीला बाधक म्हणून म्हटली आहे. मग तिच्या अभावीं केवळ नुसत्या अभिमानाकडे पाहून आपलेपणाला काय वाटत असेल बरें ?]

पिठांत पाणी घालुनि केलें दूध भलें निष्ठुर काळें,
पितात गरिवांचीं बाळें.

अम्हां मराठी शाहीरांच्या कवनाचा वाहे पूर,
समाधान त्यांतच चूर !

पोत घालुनी गळ्यांत फिरती भिल्लांच्या काळ्या पोरी;
कवीश्वरें चढलीं भारी !

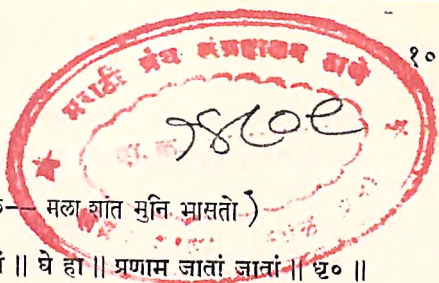
गरिवीला बोलणें नसे हें, दोष दरिद्री गर्वाला—
हात घालि जो स्वर्गाला !

बाष्कळ बडबड ऐकुनि चित्तीं हास्याचे ध्वनि उठतात,
— आणि आंतडीं तुटतात !

खेद वाटला— तोंच आठवे बालकवीची रसवंती;
धीर जरा वाटे चित्तीं.

नव्याजुन्यांचा प्रेमळ पाइक ' गोविंदाग्रज ' नमन करी—
भल्याजुन्यांना एकसरीं.

मे, १९१६.



(चाल— मला शांत मुनि भासतो)

अखेर झाली आतां ॥ घे हा ॥ प्रणाम जातां जातां ॥ ४० ॥

जिकुनि तुजला प्रेमें होइन दास तुझा जन्माचा
या आशेवर जीव टांगला होता या दीनाचा ॥ १ ॥

नजर जराशी तुझी बदलतां थोडा थोडा होई ॥
वेडा माझा जीव बुडविला तूं शोकाच्या डोहीं ॥ २ ॥

होतें नव्हतें त्याची केली तुझ्या ठिकाणीं पोंच ॥
जीवांच्या जाळ्यांत झेलला शब्द न पडला तोंच ॥ ३ ॥

रूप मनोहर असलें, बुद्धिहि तीव्र लाभली तुजला ॥
खऱ्या गुणाची पारख कांहीं असेल तव हृदयाला— ॥ ४ ॥

वेडी आशा अशी धरुनिया धडा जिवाचा केला ॥
भल्याबुऱ्याचा भेद न तुजला, अनुभव भलता आला ॥ ५ ॥

केल्या ज्याच्या पायघड्या मीं तुझ्या पावलांसाठीं ॥
त्या हृदयाला तुडवुनि गेलिस नटव्या थाटापाठीं ! ॥ ६ ॥

जग सगळें हें डोळ्यांपुरतें, रूप जिवाला पुरतें ॥
उदार हृदया परि निर्दय जग दगडाखालीं पुरतें ॥ ७ ॥

ज्या देवानें जग हें केलें, ज्या प्रेमें हें चाले, ॥
त्या देवाला, त्या प्रेमाला, जाळिन आतां, बाले ॥ ८ ॥

जगावांचुनी लाभतीस तरि जग मीं केलें असतें ॥
तुझ्यावांचुनी जग हें आतां असून झालें नसतें ! ॥ ९ ॥

दिला तिलांजलि अश्रूंचा हा त्या प्रेमाच्या नांवा ॥
परतायाचें नाही आतां त्या प्रेमाच्या गांवा ॥ १० ॥

होइल होइल वाटत होतें तेंच अखेरिस झालें ॥
नांव घेतल्यावांचुन आतां मनांत झुरणें आलें ॥ ११ ॥

(अपूर्ण)

मे, १९१६.



शेवटचें प्रेमगीत

(चाल : मला शांत मुनि भासतो)

तुटे स्नेहसंबंध सर्वस्व आतां । टाकितां तूं असें या अनाथा ॥ ४० ॥
सात वर्षे, सखे ! हर्षद स्वप्न जें । पाहिलें, भोगिलें तेंच आतां ।
घोरतिमिरा निशा सहज भय देतसे । जीव हा एकला आज उरतां ॥
अश्रुधारा पहा वाहती निर्भरा । चित्त विव्हल; नसे वृत्ति शांता ।
नयनजालें नाहतां, त्यासवें वाहतां । पाहिना तुजविना जीव जगता ॥
जीवनव्याप हा व्यर्थ वाटे पहा । नयनविषयाच ही विश्वसंस्था ।
कांहिं नाहीं पुढें, जीव तिमिरीं बुडे । स्तिमित वा बधिर वा जात अंता ॥
नाश तरि सर्वथा होउं दे एकदां । आपदा लोपवी रे कृतांता !
कष्टला जीव हा दुःखामाखावहा । शून्यता जीविताप्रति वहातां ॥
यत्न केले सखे ! रत्न तुजसारखें । कविं तरी व्हावया प्राप्त हातां ।
अन्य घटना परी नाकळे कां करी । देव कीं दैव कीं तो विधाता ! ॥
जन्म हा व्यर्थसा होत ! होवो तसा । सर्वथा शिवपरा ईशसत्ता ।
प्रेमयज्ञाप्रति प्रथम ही आहुति । अपरिहार्याच जी जीवजाता ॥
एक आशा उरे—(तीच परि मज पुरे) । तिजसवें जीव करि एकमयता ।
“ जन्मजन्मांतरीं एकदां क्षणभरी । प्रेम लाभो तुझें शोकघाता ” ॥

अनुष्टुभ्

भावोल्लेखार्थ आलेखी कष्टदं शोकनिग्रहं ।

“ गोविंदाग्रज ” हं बोले ! अंतिम प्रेमगीतं हं ॥

१-६-१९१६, मुंबई.



कधी ?

चित्रपटावरि रम्याकृतिच्या सीमारेषा परोपरी;

रंग कधी वठतील परी ?

कानाला आनंद देति हे झुळझुळ गाउनि गोड झरे;

अर्थ कधी कळणार बरें ?

अंधुक अंधुक गोड भावना डोकावति कविमनाकडे;

शब्द कधी होतील खडे ?

सतेज वचनें देई तारा, परी लकाके नभामधीं;

खालीं येईल परी कधीं ?

झांपड पडते डोळ्यांवरती— चिंता छळिता हृदंतरीं;

झोंप कधीं येईल परी ?

प्रतिरात्रीं हीं स्वप्नें दाविति इच्छाचित्रें जीवाचीं;

सृष्टि कधीं होइल त्यांची ?

अंधनयनिं ही बघते आशा विश्वचि हें रम्याकार;

जगीं कधीं तें दिसणार ?

—आणि वल्लभे ! दिलीस वचनें; गोड अहा तीं किती तरी !

खरी कधीं होणार परी !

‘ गोविंदाग्रज ’ जें जें आळवि कवनीं-आणिक-मनामधीं;
पटेल तें तें सांग कधीं ?

जून, १९१६.

अंधाला दृष्टिलाभ

[आंधळा मागतो एक डोळा आणि देव देतो दोन; कधीं कधीं हा उपकार असेल; नेहमींच मात्र नाहीं.]

अंधपणें मी पाहत होतों माझ्या प्रेमाची मूर्ति ॥
जीवनदेवी, जी हृदयातें देई दिव्याची स्फूर्ति ॥
मम अंधत्वा वाटत होती ती सौंदर्यें अप्रतिमा ॥
अमर्याद आशेच्या राज्याचीही उलंघी सीमा ॥
न कळे निर्दय दया कुणाला मजविपर्याी ही कां आली ॥
प्राणघातपर उपकाराची इच्छा कोणाला झाली ? ॥
अमोघगुणदिव्यांजन दुर्लभ— हाय ! तेंहि परि सांपडलें ! ॥
विनायत्न या उभयहि नयनीं नेमकेंच कां हो पडलें ? ॥
स्पष्ट दृष्टि मज अंधाप्रति ही कशी लाभली अवकाळीं ॥
सतेज निक्किरणांनीं जी मृदु जीवा जगता जाळी ॥
कृष्णवर्ण हा- प्रमाण कांहीं अवयवास या मुळिं नाहीं ॥
कुरूप दर्शनतापद असली बाला ही पुढती राही ॥
दृष्टि लाभतां मूर्तिभंग हा—मनोभंगही जन्माचा ! ॥
शतविध हानीहूनही असला लाभचि दुःखप्रद साचा ! ॥
दृष्टि लाभतां पहावयाचें असें तेंच उरलें न परी ॥
‘ गोविंदाग्रज ’ अंधत्वास्तव विलाप आतां सदा करी ॥

२५-९-१९१६, पुणे.

प्रेमाची प्रामाणिकता

[महाकवि बायरन् एके ठिकाणीं प्रणयीजनास असा उपदेश करीत आहे कीं, “ प्रेमविषयापासून आपल्या प्रीतीची उत्कट व शरणागत उत्सुकता लपवून ठेवा म्हणजे तुमच्या इच्छेची पूर्तता होईल. ” प्रस्तुत लेखकाच्या एका बुद्धिमान् मित्रानेहि त्याच्याजवळ अशाच अर्थाचें विधान केलें होतें. या दोन्ही प्रसंगीं या लेखकाला जरा चमत्कारिक वाटलें होतें.]

सख्या ! सांगसी बोध हिताचा चातुर्याचा तसाच हा ॥

व्यवहाराच्या परी संगती प्रीति होईना सुखावहा ॥

दळादळात्री पुरी खुलावट फूल उमलतें जरी ॥

रसिक भ्रमरा तरीच वाटे गुंगावंसें तदंतरीं ॥

मेघांआडुनि रविकिरणें जरि स्पष्ट दर्शनें नच देती ॥

फुलें खालतीं काय उमलती ? किंवा रसरंगा येती ?

मूठ झांकली लाखाची ती भरिते जरि चालू तूट ॥

दैव उद्यांचें पाहावया परि उघडावी लागे मूठ ॥

गंगास्नानें पावन व्हाया इच्छा झाली जरी मना ॥

देहावरचें वस्त्र वस्त्र तरि दूर करावें लागे ना ? ॥

प्रीतीची रसरंगा बघतां जीव विकारी असे जरी ॥

शिष्ट कल्पना त्यजुनि त्याच्या होतो आत्मा अविकारी ॥

हृदयार्पण जरि करणें आहे स्पष्ट दान तरि करावया ॥

अश्रुजलासह अपांविं या पुण्यमार्ग एकच सख्या ॥

स्वप्रेमातें लपवायाचा बोध तुझा लाभो तुजला ॥

‘ गोविंदाग्रज ’ वाहिल प्रेमा हृदयासह निजअश्रुजला ॥

इच्छा, उपभोग व विषय

[या तिघांचा अन्योन्यपोषक त्रिवेणीसंगम स्वर्गात तरी असेल काय ?]

अखंड गायन ऐकायानें पंजरांत धरिला पक्षी ।
उडती लकेर झरतां, जीवा ! नादचित्र केवळ लक्ष्मी ॥ १ ॥

जनसंमर्दा अलभ्य शोभा पाहुनि, ठसवुनि मर्नि घेणें ।
एकांतीं तर्च्चितन करणें; दुःखावेगीं विस्मरणें ॥

दिव्यदर्शनें हृदयपटावर नवरंगांनीं रेखावीं ।

आणि आंतल्या अश्रूंनीं तीं सर्वेच धुवुनी काढावीं ॥

अवश्य जीवश्वासनें निर्दय निःश्वासांनीं योजावीं ।

हृदयजलानें भरतां नयनें गेली घटिका मोजावी ॥

आद्यंतींचे क्षण सोडुनिया अशेष जीवनिं या देख ।

परिस्थितीचा रंग काढितां क्षणयुग्मचि उरतें एक ॥

पहिला क्षण तो कीं ज्यावरतीं स्वप्रकाश आशा धाडी ।

दुज्या क्षणावरि तीव्र निराशा छाया प्रेतमया पाडी ॥

आयुष्याचा क्षणाक्षणाचा हिशेब केवळ हा आहे !

परंपरेला त्यांच्या दिधले नाम मनोहर जीवन हें ॥

रंग बदलुनी खेळत राही अशा क्षणांची ही जोडी ।

स्थलकालाच्या मिश्रत्वानें नित्य नवीं दिसतीं कोडीं ॥

क्षणाक्षणाला जननमरण हें प्राणिमात्र भोगित राही ।

चौऱ्यांशीचा फेरा याविण आणिक दुसरा तो नाही ॥

फसव्या पाण्यावरी पोहुनी, दम कोंडुनि मरतां मरतां ।

‘ गोविंदाग्रज ’ म्हणे,— ‘ जीविता ! लाभ तुझा नच यापरता ! ’ ॥

२२ नोव्हेंबर, १९१६



तीन तरी

[जीवनाच्या काव्यांत 'जर, तर, पण, परंतु' हीं इच्छेला विरोध करणारीं उभयान्वयी अव्ययें दुबळ्या मनुष्याला विश्वनियंत्या ईश्वराशीं जोडीत असतात.]

चल, सख्या जिवा रे, पुन्हां घरीं । कां उगाच फिरसी पिशापरी ? ॥ ४० ॥

पाय लागुनी कांच तडकळी । पुन्हा जोडणें कुणीं तरी,
ती कशी तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ १ ॥

कळस देवळावरला ढळला । पुन्हां बसविणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ २ ॥

वेजीं उतरे मोतीदाणा । पुन्हां सांधणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ३ ॥

हार घेउनी घर पळाली । पुन्हां आणणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ४ ॥

लवून गेली बहार विजली । पुन्हां पाहणें कुणी तरी,
ती कशी तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ५ ॥

लाट जळांतरीं पळांत जिरली । पुन्हां चढविणें कुणीं तरी,
ती कशी तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ६ ॥

सूर विराला वाऱ्यावरतीं । पुन्हां छेडणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ७ ॥

पळे सपाटीवरतीं पारा । पुन्हां बांधणें कुणीं तरी,
तो कसा तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ८ ॥

घडूं नये तें घडून गेलें । पुन्हां घडविणें कुणीं तरी,
तें कसें तरी कीं कधीं तरी ॥ चल० ॥ ९ ॥

‘ गोविंदाग्रज ’ बघे सदाही । या संसारीं नवलपरी,
कीं तरीमागुनी तीन तरी ॥ चल० ॥ १० ॥

१९-४-१९१७, पुणे.



चिन्तातुर जन्तु

“ निजलें जग; कां आतां इतक्या तारा खिळल्या गगनाला ।
काय म्हणावें त्या देवाला ?—” “ वर जाउनि म्हण जा त्याला.” ॥ १ ॥

“ तेज रवीचें फुकट सांडतें उजाड माळावर उघड्या ।
उघळणूक ती बघवत नाही—” “ डोळे फोडुनि घेच गड्या.” ॥ २ ॥

“ हिरवी पानें उगाच केलीं झाडांवर इतकीं कां ही ।
मातित त्यांचें काय होतसें ?—” “ मातिस मिलुनी जा पाहीं ! ” ॥ ३ ॥

“ पुरात्रोवर फुकटावारी पागी हें वाहुनि जात ।
काय करावें जीव तळमळे—” “ उडी टाक त्या पूरांत.” ॥ ४ ॥

“ ही जीवांची इतकी गरदी जगांत आहे का रास्त ।
भरती मूर्खांचीच होत ना ? ” “ एक तूच होसी जास्त.” ॥ ५ ॥

देवा, तो विश्वसंसार राहूं द्या राहिला तरी ।
या चिन्तातुर जन्तूना एकदां मुक्ति द्या परी ॥ ६ ॥

९-११-१९१७, पुणे.



फूल ना फुलाची पाकळी

शहान्नहानाआधीं मेली ख्यालिवुशाली ती त्याची ।
खडा तेवढा ताजमहालच भूषा जी या जगताची ॥

चुकल्या तरुणा ! वेश्याक्रीडन आज तुझें स्मरणांत नसे ।
कालिदासकृत शाकुंतल परि सरस्वतीच्या कंठि असे ॥

खुनी खड्यांनीं भरले रांजण वाल्याचे फुटले सारे ।
उरलें रामायण तें नटवी श्रीरामा निज आधारें ॥

गोकुळांतल्या चोराचा नच गोपींना आतां त्रास ।
श्रीकृष्णाची गीता उरली द्याया मरत्या उल्हास ॥

गडगडणें, काळोख, विजा हीं गेलीं वळवाच्या मागें ।
अन्नब्रह्मची साक्ष त्याची द्याया हें राही जागें ॥

कांटे सुकले फांदीवरतीं- धन त्यांची झाली राना ।
गुलाव देवा, तुम्हां वाहिला, गोड करुनि तो कां घ्याना ॥

दूषण वगळुनि भूषणमात्रें प्रभुपूजन करि काळ असें ।
तुम्हीं आम्हीं कष्टी होणें हा कुठला मग न्याय असे ? ॥

[अनुष्टुभ्]

‘ गोविंदाग्रज ’ अर्पी ही स्वभावं चरणांवरी ।
रसिका, घ्या फूल नाहीं फुलाची पाकळी तरी ॥

२४-११-१.१७, पुणे.

एक समस्या

असे एकदां दोघे चौघे कामाला प्रातःकाळीं ॥
 घरांतुनी बाहेर निघालों; घाई जाण्याची सगळी ॥
 तोंच धडकली समोर येऊनि वृद्धा विधवा दारांत ॥
 अपशकून हा पाहुनि बसला त्रासिक चरका चित्तांत ॥
 “ वेळ साधिते कशी बरोबर पहा अशी पीडा नसती ॥
 या विद्रुप अवदसा सारख्या अशा चहुंकडे वणवणती ” ॥

* * *

चार पावलें पुढें सरकलों विसरुनि सारे झोकांत ॥
 एक अडाणी कुणवट आलें कागद घेउनि हातांत ॥
 अडवुनि बोले, “ वाचुनि दावा दादा कागद हा इतुका ” ॥
 त्रासुनि वदलों, “ बाबा, आम्हां दुसरीं कामें नाहिंत का ? ” ॥
 गिचमिड ओळी- भिकार अक्षर; लावित बसणें हें कोणी ? ।
 दुसऱ्या कोणाच्या पाठीवर लाद नेउनी ही गोणी ॥
 येईना वाचतां तुम्हांला तरि पत्रांचा व्यवहार ॥
 कां करितां मग उगाच हा अव्यापारेपुव्यापार ? ” ॥
 दिलें चिटोरे तयाचें त्याच्या अंगावरती टाकून ॥
 चालूं झालों गप्पा मारित कांहीं कांहीं हांसून ॥

* * *

जातां किंचित् पुढें आढळे- नांव न घेणें कवनांत ॥
 डोकीवरतीं पाठी घेउनि अगदीं शेजारुनि जात ॥
 त्या घाणीनें मस्तक फिरलें- रागहि आला भरपूर ॥
 बोलत कांहीं आम्ही झालों त्यापासुनि आधीं दूर ॥
 “ इतका झाला दिवस तरी हे खुशाल अजुनी फिरतात ॥
 घाण घेउनी चहुंकडे ही हवे तसे वावरतात ।,

उर्मट तर हे इतक असती— वेमुर्वत देतिल धक्का ॥
 बंदोबस्तच या लोकांचा केला नाही कुणि पक्का ” ॥

* * *

जातां जातां पुढें यापरी एक दिसे पिंपळपार ॥
 दत्ताचें देवालय खालीं छोटेसें शोभें फार ॥
 सुंदर तरुणी हिंडत होती त्या देवाच्या भंवतालीं ॥
 निरखुनि बघतां—हरहर ! होती विधवा ती वाला असली ॥
 उचंबळुनी ये करुणारस— नेत्रहि अश्रूनीं भिजले ॥
 निर्दयता देवाची बघुनी हृदय विचारें तें थिजलें ॥
 न्यायदेवता जागृत झाली त्या सौंदर्या बघतांच ॥
 विषय दयेचा लावित नाही कोणाच्या जीवा आंच ? ॥
 “ धिग् धर्मांला—धिग् रूढीला—तेतिस कोटी देवांना —” ॥
 किती बोललों— नको सांगणें ! पाठ असे तें सर्वांना ॥
 काम कशाचें ! धाम कशाचें ! एक प्रश्न मग हृदयांत—॥
 “ सुधारणा होणार तरि कधिं या दुर्देवी देशांत ? ”

अनुष्टुभ्

प्रश्नाच्या उत्तरासाठीं रसिकां जोडुनी करां
 ‘ गोविंदाग्रज ’ प्रार्थी—‘ कीं समस्या पूर्ण ही करा ’ ॥

११-१२-१९१७, पुणे.

६६

देवाची निर्दयता

श्रीहरि मथुरानगरीं गेले, गोकुळ मागें तळमळतें ।
 प्राणिमात्र नच केवळ, परि तें यमुनेचें जळही जळतें ॥

कळे सकळ हें श्रीगोपाळा कळवलुनी मनिं आणि दया ।
धाडुनि दिधला व्रजांत उद्धव प्रियजनसांत्वन करावया ॥

सत्वर हरिचा निरोप घेउनि उद्धव भेटे सकळांतें ।
वृत्तश्रवणा क्षणांत जमलें गोकुळ सारें त्याभवतें ॥

हें नंदाळा, यशोदेस हें, कोणाला कांहीं कांहीं ।
निरोप सांगे सांत्वनपर तो; सुनें कुगी उरलें नाहीं ॥

या गोपीला, त्या गोपीला, गोड शब्द दे वांटुनिया ।
राधेला तर बहाल केली हरिनें जीवाची दुनिया ॥

प्रेमकथांच्या संस्मरणानें जल सर्वांच्या ये नयनां ।
व्याकुळ विव्हळ झाली राधा, सांवरितां हो पुरे जनां ॥

सुखदुःखांच्या मिश्र सागरीं निमग्न गोकुळ सर्व असे ।
परि दुर्दैवी एक जीव तो त्या काळीं त्या स्थळीं नसे ॥

अष्टावक्रा, काळी, कुबडी, कुब्जा तेथें नच दिसली ।
दीन विचारी एकटीच ती कुठें तरी जाउनि वसली ॥

स्मरण कशाचें तिचें कुणाला जी वधवेना ढोळ्यांनीं ।
गजव्रजातां जग आनंदानें दुर्दैवी पळती रातीं ॥

तोंड झांकुनी, ओंठ दावुनी, रडे आंतल्या आंत मनीं ।
पुसुनी टाकीं झणि पदरानें अश्रू आले जरि नयनीं ॥

“प्रेमळ देवा, जिवलग देवा, माझ्या जीवाच्या देवा, ।
कसे विसरलां या दासीला ? देवा हो, एकच देवा ! ॥

कशी विचारूं उद्धवजींना क्षेम तुझें या लोकांत ? ।
म्हणेल कोणी काय मला हें त्या न कळे भर आनंदांत ? ॥

सुंदर गोपी योग्य रडाया जगन्मोहना तुजसाठीं ।
परी कुठें मी ? आणि कुठें तूं ? लोकसुंदरा जगजेठी ॥

रडायासही मुक्तकंठ हा देवा रे जीवचि लाजे ।
श्रीहरिसाठीं कुब्जा रडते हेंच हंसें होईल माझें ! ” ॥

अनुष्टुभ्

घडेना कार्य या लोकीं भाग्यावांचूनि कोणतें ।
हंसायातेंच न परी रडायातेंहि लागतें ॥
असावें लागतें भाग्य हंसायातें न काय तें ।
रडायातेंही जीवाचें या लोकीं भाग्य लागतें ॥

२-१-१११८, मुंबई.



फणसाचें पान

साकी

सहजचि दिसलें पायाखालीं मज फणसाचें पान ॥
सवेंच कवनाचें हृदयींच्या चढत चाललें मान ॥
फणसाच्या त्या पानावरतीं दिसल्या ज्या मज रेषा ॥
कर्धीकाळच्या उघडुनि दाविति मनिंच्या आंतरवेषा ॥
लिडुनि ठेविली पूर्ववयामधिं कथा गोड जी पानीं ॥
पुन्हां वाचिली; —आणि जाहला सखेद हर्षहि रमणि !
दोनच नयनीं नीट दिसेना; अंधुक जग हें अवघें ॥
प्रीतीच्या उपनेत्रांवांचुनि —पुढें बोरुणें नलगे ॥
डोळे झांकुनि भरभर फिरुनी कथा वाचिली मग ती ॥
हतभागी हे जीव जर्गीं या स्मरणें केवळ जगती ॥
गांव कुणाचें ?—नांव कुणाचें ?—आणि कुणाचें पान ? ॥
सरोवराला परका मधुकर करित रसाचें पान ॥

वाच्यासरशीं अंगावरतीं येउनि पडतीं पानें ॥
 नेमधर्म त्यां कसला ? अथवा नेम देव तो जाणे ॥
 सुंदर चित्रा ! मदपूर्णा ती कथा तुझी आठवते ॥
 बाले ! रमणी ! प्रणयभरानें हृदय किती खळवळतें ॥
 सळसळती हीं आजहि सखये, भंवतीं हिरवीं रानें ॥
 ' गोविंदाग्रज ' परी शोधितो तीं फणशीचीं पानें ॥

१०-२-१९१८, बोरिवली.

८५५

जुव्या कवितांची आठवण

साच्या त्या कविता तशाच असती; ते अर्थही त्यापरी ।
 शाळाही अजुनी नवीच दिसते त्या रम्य जागेवरी ॥
 ! वाहतसे भरुनि दुथडी ' उल्हास ' तेव्हां जशी ।
 गेला वाहुनि काळ तो, सकळ तीं सौख्येहि त्यांचीं तशीं ॥ १ ॥
 आनंदें भरलें असें जग तसें आतांहि*!*! पहा ।
 *!*ही असतील त्यापरि किती लोकांत रम्य अहा ॥
 प्रेमाचीं नवजीवनेंहि दिसतीं स्वच्छंद चोहींकडे ।
 ज्याचें त्यास नसे तरी जगभरी शून्यत्व ये रोकडें ॥ २ ॥
 बाले, दृष्टि मनोहरा मजवरी तूं टाकिलीं ज्या क्षणीं ।
 गेला तो क्षण सांग सांप्रत कुठें ? हें शक्य राही मनीं ॥
 काळाच्या उदरांत खोल दडला जाऊनि कोठें तरी ।
 !! शोकच शेष आज उरला प्रेमांतुनी अंतरीं ॥ ३ ॥

१. ही नदी बोरघाटांत खंडाळ्याच्या तळ्यांत उगम पावून कर्जतनेरळहून वाहत जाऊन कल्याणच्या खाडीस मिळते.

विद्यादानिं नसे विशेष गति त्या बाल्यांत आम्हां तशी ।
प्रेमाचा पहिला धडा गिरविला निर्दोषशा मानसीं ॥

***! तीं वचनें मरून पडलीं; पद्यांत त्यां पाठवी ।

“ गोविंदाग्रज ” आज विव्हल मनं, ***! तुला आठवी ॥ ४ ॥

१३-२-१९१८, बोरिवली,

~~५५~~

माझा मृत्युलेख

यावज्जीवहि ‘ काय मी ’ न कळलें आत्मांप्रती नीटसें ।

मित्रांतेंहि कळे न गूढ— न कळे माझे मलाही तसें ॥

अज्ञाता ! मरणोत्तर प्रकट तें होईल तूंतें कसें ॥

कोटें आणि कधीं तरी जगातें मी होऊन गेलों असें ॥ १ ॥

An April Fool's Work.

१-४-१९१८.

~~५५~~

गोफ

[घटनेपेक्षां विघटना सुकर असते, हा व्यवहारी जगाचा सिद्धान्त आहे.
हृदयाच्या ब्रह्मांडांतहि ज्यांना हेंच सत्य पटलें आहे, ते भाग्यशाली !]

पदर आणिले तुझे कांहिं तूं, माझे आणीं मीहि तसा ॥

हांसत खेळत गोफ गुंफिला, कळलें नाहीं कधीं कसा ॥ १ ॥

एकामेकांभंवतीं फिरतां, गिरकी जीवांना आली ॥

चढत चालला खेळ जसा तो, नजरहि धुंद तशी झाली ॥ २ ॥

कुणीं निंदिलें, कुणीं वंदिलें, कुणि हंसलें, रडलेंहि कुणी ॥
नाहिं पाहिलें आम्हीं तिकडे, विश्व बुडालें प्रेमगुणीं ॥ ३ ॥

परि दैवाचा खेळ निराळा -खेळ नकोसा तुज झाला ॥
ज्या खेळानें जीव रंगला, त्याचा कंटाळा आला ॥ ४ ॥

गोफ गुंफिला उलगडण्याचा कठिण काळ येउनि थडके ॥
हाय, वदावें काय ? जिवलगे, ऊर तेवढा हा धडके ॥ ५ ॥

हळूहळू ओढणें हळु जरा ओढायाची कां घाई ? ॥
भलता धागा ओढितांच तूं, जीव जिवलगे, हा जाई ॥ ६ ॥

थांब, उलगडूं गोफ कठिण हा शांत बुद्धिनें सखे असा-॥
कीं न तुटावा पदर एकही, धागा धागा नीट तसा ॥ ७ ॥

ना तरि होईल हानि आपुली आणि जगाचें हंसें तसें ॥
एक्या ठायीं आलों कां वद दूर व्हावया सखे असें ? ॥ ८ ॥

कठिण असे, तरि उलगडणें हा गोफ असे आतां भाग ॥
ना तरि त्याचा पीळ राहुनी छळील तो जागोजाग ॥ ९ ॥

मनापासुनी जें केलें, जें मान्य जिवांनाही झालें ॥
विमनरकपणें परी आज तें निस्तरणें नशिबीं आलें ॥ १० ॥

कठिण जोडणें, परी तोडणें सुकर वाटतें जनांप्रती ॥
उलटा अनुभव आला आम्हां, गुंग जाहली इथें मति ॥ ११ ॥

अनुष्टुभ्

खेळतां गुंफिला गोफ, जीव त्यालागिं वाहिला ॥
'गोविंदाग्रज' सांगेना - कीं त्याचा पीळ राहिला ॥

एक शंका

नाहीं राहत वास-लेश कुसुमीं कोमेजतां तें त्वरें,
होतें पात्रहि कोरडेंच घडिचा तो पूर जों ओसरे,
कां प्रेमस्मृति राहते हृदय हें दुःखें दुभंगे तरी ?
आशा वावरते उगाच मग कां ही माझिया अंतरीं ?

६५

हुरहूर

काळोखामधुनी पल्याड न दिसे या रात्रींचा शेवट,
आणी मोहकता तिला तरि कसा दुप्प्राप्य तारागण ?
अज्ञेयांतुनि आरपार न दिसे दिक्काल यांचा तट,
चित्ताच्या नयनीं दुरून खुपती कां दिव्य आशाकण ?
मी श्वासास धनी, अखंड फिरतो वारा भरारा जरी,
आधीं वारिक वाडगें तरि तया हीं कुंपणें घातलीं !
या वाऱ्यावर बांधणार कधिं मी उंची मनोरे परी ?
केव्हां नांगरणार ताल उघडी ही माळरानांतली ?
जें दृष्टीस दिसे न, तेंच पटुनी वाटेल चित्ता कधीं ?
बुद्धीला जिरवीन भावजलिं कां ?—आशा न मातें दुजी
तेजाला हुडकीन कां लपलिया या अंधकारामधीं ?
केव्हां मस्तक लोपुनी हृदयें या होईल उंची खुजी ?
माझें होईल सर्व हें कधिं, मला जें आजला पारखें !
माझें चित्रच नाचवीन नयनीं माझ्या कधीं सारखें ?

६५

स्मरणसष्टि

प्रेमाचे ते जीव ॥ दयाळा ॥ आज कुठें दाखीव ॥
काय न ये तुज कीव ॥ १० ॥

प्रेमरसाचे हृदयभूवरीं वाहत होते पाट ॥
पाट कोरडे आज; खडकाची चिखलाचे घनदाट ॥ १ ॥

प्रेमनदासह आज वाळपण वाहुनि गेलें दूर ।
जें सुखकारण तेंच दुःख दे; स्मरण लावि हुरहूर ॥ २ ॥

अश्रु वाहती, दुःखस्मृतिचें मूर्तरूप हें जाण ॥
शोधुनि बघतां त्यांत जीव ते, नलगे ठावठिकाण ॥ ३ ॥

नवतेचा बाहेर आड हा ! स्मृतिची हृदयिं विहीर ।
दीन मनानें कुठें लपावें ? प्रभो, तुटे रे धीर ॥ ४ ॥

दुःखद जीवन आज कंठितों; पुढेंहि दिसतें तेंच ॥
अमृतसुखाचा बालकाल तो; प्रभु, ने मज मागेंच ॥ ५ ॥

प्रेमनदाचीं पात्रें हृदयीं वाळुनि झालीं कोळ ॥
नातरि त्यांतचि जाउनि मरतों करुनि जिवाचा घोळ ॥ ६ ॥

ताहण्थाचें सौख्य निराळें असेरु बहु तें गोड ॥
वाळसुखाच्या स्मृतिचीही तरि अधिक जिवाला ओढ ॥ ७ ॥

या सौख्यातें सेवित असतां सेवनींहि ये वीट ॥
त्या सौख्याची दुःखस्मृति वरि; दगडाहुनि मउ वीट ॥ ८ ॥

हृदयस्मशानिं मृत लीलांना जाळुनि केल्या खाक ॥
दीप स्मृतिचा जळक्या जागीं दावित आतां राख ॥ ९ ॥

प्रसंग नाना, सुगंधि सुमनें शिशुतालतिकेचीं ॥

दाव मनाचा फत्तर त्यांवर सुख हें अत्तरची ॥ १० ॥

फार सुगंधी अल्पजीवि तरि क्षणांत उडुनी जात ॥

स्मृतिरूपानें दिगंत पसरें मिसळुनि या पवनांत ॥ ११ ॥

मायेची ही जादू जमवी त्या चंचल पवनास ॥

स्मरणसृष्टि ही दिसे एकमय चित्ताच्या नयनास ॥ १२ ॥

अहा ! तेच हे जीव लाडके ! जमुनी त्यांचा मेळ ।

अवकाशाच्या रंगावरि करि बाळपणाचा खेळ ॥ १३ ॥

स्मरणसृष्टिचा असा पसारा अद्भुत देवा फार ॥

जडसृष्टीचें जालुनि गालुनि काढियलें जणुं सार ॥ १४ ॥

अवकाशाचें राज्य त्यांना; इच्छेचा अवतार ॥

जीव विदेही, खूण पटवि तरि वायूचा आकार ॥ १५ ॥

भूतकाळच्या रेषा गिरविति; एकच काळ त्यांस ॥

एकच; तोही सान्त काळ; स्मृति अडवी त्याचे तास ॥ १६ ॥

उडविति घडलें जें जें, जोंवरि जीवाची हो सुटका

भविष्यकाळा वाव न; त्याचा कडा दिसतसे तुटका ॥ १७ ॥

जडसृष्टिचीं चित्रें वठलीं का हीं आकाशांत ॥

कीं वायूवर ठसा उमटवी घडलेला वृत्तान्त ॥ १८ ॥

अथवा प्रसंग ते नयनांनीं गिळिले जे घडतांच ॥

निजकिरणांनीं तेच उगळिले वसतां हृदया आंच ॥ १९ ॥

भिन्न कालिंचे, भिन्न स्थालिंचे जीव दिसति हे सांग ॥

ओळख त्यांची परस्परांना पटते का रे सांग ॥ २० ॥

अनुभविति का गतलीलांतें फिरुनि तेच हे जीव ॥
 अवताराची अपुल्या त्यांना आहे का जाणीव ? ॥ २१ ॥
 स्मरणसृष्टिला पटे खूण जरि तरि मजही दीनास ॥
 स्मृतिरूपानें तींत रमूं दे; विरुनि टाकि देहास ॥ २२ ॥
 माझी सृष्टिच जातां झालों जिवंतपणिं मी भूत ॥
 बांधितसे मज येथें नसत्या आशेचें हें सूत ॥ २३ ॥
 तोडूनि त्यातें, ने मज देवा, त्या माझ्या मिलांत ॥
 नको जाळुं हा देह यावरी जगताच्या सत्रांत ॥ २४ ॥



एकच मागणें !

आहे जो विधिलेख भालिं लिहिला कोणास तो नाकळे ॥
 आहे जो सुखदुःखभोग नशिबीं, कोणास तो ना टळे ॥
 आहे जीवित हा हिशेब सगळा—हा बोध चित्तीं ठसे ।
 देणें हें गतकालिंचें सकळही सव्याज देणें असे ॥ १ ॥
 आशा मावळल्या; समूळ तुटले हृद्बंध नानापरी ।
 इच्छा केवळ दुःखदा, अनुभवं हें बाणलें अंतरीं ॥
 आतां एकच मागणें तव पदीं, देवा, असे एवढें ।
 संसारीं मिळतां न तें, मन सदा शोकाग्नितापें कडे ॥ २ ॥
 आतां दुःख नको, नकोच सुखही, होणार होवो सुखें ।
 इच्छा वावरती मनांत, तरि हीं केलीं मुकीं तन्मुखें ॥
 “ जें कांहीं घडतें सदैव तुझिया इच्छाबळें तें घडे ”
 ऐसें जाणुनि सोसण्यास मज तें सदैर्य दे तेवढें ॥ ३ ॥



सुखदुःख

- “ सुखदुःखांच्या द्वैतामधुनी दुःख सदा वगळावें;
सुख सेवावें, ” हीच वासना सामान्यांची धावे. १
- एक पायरी चढतां वरतीं मानवता मग बोले,
“ सुखदुःखांची समता आहे; एकानें नच जग चाले. ” २
- सदा भरारी गगनीं ज्यांची ऐसे कविवरही वदती,
“ संसाराच्या गाढ्याचीं हीं दोन्हीं चाकें जणुं असतीं ! ” ३
- परि सुखदुःखां पुढें टाकुनी, वदतां “ घे जें रुचे तुला, ”
अचुक सुखाला उचली मानव; दुःखा त्याची न ये तुला. ४
- यापरि जगतीं सुखदुःखांचें खरें मर्म ना कळे कुणा,
रुचे मला तर दुःख सुखाहुनि; वेडा वाटे तरी म्हणा ! ५
- सुख निजभोगीं नरा गुंगवी विसर पाडितें इतरांचा,
दुःख बिलगतें थेट जिवाला; ध्वज फडकवितें समतेचा. ६
- सुख उद्दाम करी आत्म्याला ओळख ज्याची त्या नसते,
कोण कुणाला पुसतें जागें या दुःख जरि मुळीं ना वसतें ! ७
- गर्भवासगत अंधपणानें दिशाभूल होवोनी,
परक्या ठायीं आत्मा आला स्वस्थानातें त्यजुनी. ८
- परमात्म्यापर्यंत तयाला पुन्हां असे जें जाणें,
नांव तयाला दिलें गोडसें कीं ‘ जीवाचें जगणें. ’ ९
- परि ‘ जगणें ’ ही मुदत ठरविली मूळपदा जायाची
सदा चालतां आत्मा तरिही मजल न संपायाची. १०
- इष्ट पदा ने दुःखभोग हा प्रवास आहे आत्म्याचा
विश्रांतीचा मुकाम अगतिक काळ जात जो सौख्याचा. ११

दुःख असे कर्तव्य; तयाची जाणिव पटते जीवाला,
इंद्रियांस वरच्यावर शिवुनी सौख्य जातसे विलयाला.

१२

मजल मारणें इष्ट जयाला ठरलेल्या मुदतीमाजीं
प्रवास दुःखांचा भोगाया त्यानें व्हावें राजी.

१३



अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिलेस

[मध्यरात्रीच्या सुमाराला कोकिलेचा शब्द, विषण्ण निराश हृदयाला किती सांत्वनपर वाटतो, याची सुखनिद्रित मनाला साक्ष पटणार नाही.]

अवेळ तरिही बोल, कोकिले, अवेळ तरिही बोल !

रात्र पसरली जगतावरती,
शुरके काळे मेघहि फिरती,
वारा वाहे भरभर भंवतीं,
बालचंद्रचंद्रिका घाबरी गोरीमोरी होत.

उदासीनता छाया पसरि,
सृष्टि दिसे जरि वरुनी हंसरी—
खिन्नताच जरि अंतरिं सारी,
व्यर्थ बोलतो, व्यर्थ डोलतो संसाराचा गोल !

आनंदाच्या प्रातःकाळीं,
दिवसाच्या गजबजल्या वेळीं,
किंवा संध्या जेव्हां नटली,
आनंदाचीं गाणीं गाया गवई लाखकरोड !

असतां आनंदाची माया,
 वृद्धि क्षणभर तिची कराया,
 लागे ज्याचा तोच गावया,
 आनंदाला द्विगुणित करिती आनंदाचे बोल !

परंतु जेथें उदासीनता
 व्याकुळ करिते विषण्ण चित्ता,
 तेथें त्याला द्याया समता—
 गाणें गावें, हेंच अलौकिक ईश्वरतेचें काम !

वाह्य सृष्टि जरि निद्रा भोगी,
 अंतःसृष्टि तरी हतभागी;
 उडते तशीच राहुनि जागी,
 निजवाया तिजलागीं असलें गाणें गाई गोड !

अवेळ येथें कसली बाई ?
 दुःखसांत्वना गा केव्हांहि !
 अनुकंपेला नियम न कांहीं !
 रित्या मनीं या ओत सूर; त्यां जाऊं दे अति खोल !

वळवाचा हा वारा गार
 झोंबुनि पीडा देई फार,
 येत गवाक्षांतुनि अनिवार;
 येतां जातां सूर काढितो भलभलते भेसूर !

खिन्न चांदणें ढगांआडचें
 भग्न मनोरथ झाले ज्याचे—
 हंसें जणूं तें अशा मनाचें,
 पुष्पवतीच्या तोंडावरची छाया काय उदास !

या अवकाळीं -या एकान्तीं,
निद्रेची मिळवाया शांति,
थकुनी भागुनि पडलों अंतीं,
निद्रा कुठली परि त्या हृदया, भविष्य नाही. ज्यास

हातीं संसाराची माती,
मनिंच्या आशा मनींच खाती,
भूतकाळचीं भूतें रडतीं !
मिटल्या जाग्या डोळ्यांपुढतीं शून्याचें मैदान !

निघ्नेमाची शेज सोनती,
भयाण दुनिया सारी भंवतीं,
विषण्ण येती विचार चित्तीं,
ब्राह्मांतर विश्वांत खेळते उदासीनता एक !

गा तर चित्ता मम रमवाया;
हीच खरी जादूची माया;
आनंदा खेळविणें वायां.
मशाल दिवसां लावुनि होतो लाभ कुणाला काय !

दूर कराया उदासीनता
गाच गडे ! अंगाई गीता,
झोंप येउं दे माझ्या चित्ता,
लक्ष लागतें सुरांकडे तव; वाटति ते विनमोल !

पाहुनि ही तव दयाशीलता
द्रवेल कोणी भगिनी माता,
शांत कराया हताश चित्ता ---
रुक्ष जगावर स्त्रीहृदयांतिल टाकिल अश्रू एक !

त्या अश्रूच्या शीतलतेनें
 भोंवतालची आग जाळणें,
 निद्रा घेतां शांत मनानें
 'गोविंदाग्रज' ऐकत राहिल गुंगींतहि हे बोल !
 कोकिले ! अवेळ तरिही बोल !

५५

भयाण एकान्त

शांत शांत अति बाह्यसृष्टि जरि चौहिकडे शांत,
 हृदयि करी थैमान सारखा भयाण एकान्त.
 क्षणामागुनी क्षण जाउनियां संतत वय वाढे;
 देहहि वाढे त्यासहि परि नच हृदय तसें निघडें.
 क्रमाक्रमानें नैराश्याचे कडे तयावरतीं
 कोसळले किति, तरि, कोमलता होईना कमती.
 एकामागुनि एक सारखे होउनि आघात
 घाव तयांचे अजुनी ताजे तसेच हृदयांत.
 महती आशा, तीव्र निराशा, द्वंद्व हृदयि करिती;
 एकीमधुनी दुसरी निपजे, खळ नाहीं कशि ती.
 त्या दोर्घांचें हृदयभूमिवर समर सदा चाले;
 काळ लागला जो त्या समरा जीवन तें झालें.
 कडा कडा पडतांना तुटुनी आघातासरसें
 हृदयाचें या झालें जाळें राम न त्यांत असे.
 तुटतां तुटतां जाळें झालें; भिन्न भिन्न तारा;
 तशांतुनीही जोडी त्यांना नशिबाचा तारा.

पुढें निराशा तोडित जाई हृदयाचें सूत;
 निर्जिव तरि त्या बांधित मागुनि आशेचें भूत.
 तुटतां तुटतां असें आजवर तुटे न कां पार ?
 अशा घोंगडीवर हृदयाला कसला आधार ?
 नव्या दमाची कोमलताही तशीच का राही ?
 नैराश्याच्या दगडासम ती कठिण कां न होई ?
 अजुनी पडतां नवा निराशातट हृदयावरतीं
 पहिल्याइतके खोल घाव हे कां त्यावर बसती ?
 जरा कुठेंसें कोमलतेहुनि हृदय होइ दूर,
 तोंच कशाला प्रेमाची ही लागे हुरहूर ?
 दुःखामागुनि दुःख भोगुनी मन फत्तर बनतां,
 ऋधींच मेलें प्रेम; पुन्हां तें निपजे कां आतां ?
 सहवासानें, अभ्यासानें तीव्र निराशेच्या,
 विसरत होतें हृदय भावना सौख्यकल्पनेच्या.
 हृदयशारदे ! तशांत टाकिसि उडी कशाला गे ?
 भविष्यचिंतनिं मृत आशांची मना कशा लागे ?
 न कळतांच मज कसें हृदयिं तूं बसविलेंस ठाणें ?
 वश न कुणा जें मन तें वश तुज कसें कोण जाणे ?
 पडक्या भिंताडावर हृदयीं कळस उंच असला;
 कसें करावें ? हृदयशारदे ! बसूं नये बसला !
 ढळला, चळला, तुटला, फुटला, कीं पडला झडला;
 सहन करावा कसा पात तो ? जीव इथें अडला.
 चढती, पडती; पुरे, सुखाचा पुरे पाठलाग;
 नको दिवस तो रात्र धांवते ज्या मागोमाग.
 तुझी उपजती आशा मनिंची मनींच चिरडावी ?
 कीं विसरुनि अनुभवा, एकदां पुन्हां धांव घ्यावी ?

निराशंतुनी प्रवास इतका पडला जो पार;
 परतावं कां त्यांतुनि फिरुनी विकट जरी फार ?
 पूर्वसंचिता ! वद कायमचा का तो सरणार ?
 किंवा नशिबीं पहिल्यापासुनि पुन्हांहि येणार ?
 सहज जोडिला मित्र तोडितां कष्ट होति फार;
 एक तोडितां सखा जिवाचा एक जीव ठार.
 प्रेमाची एकदां पुरी जी झाली मनिं होळी,
 विसरावी ती किंवा व्यावी कायमची झोळी ?
 भवाब्धिमधुनी कशीवशी जी निघते वर मान
 पुरती काढावी ती धरुनी असेंच अवसान ?
 किंवा तळिंच्या रत्नांसाठीं द्विगुणित उत्साहें
 पुन्हां बुडी मारावी खालीं ? शंका मनिं आहे.
 सरतां प्रवास नैराश्याच्या भलाबुरा झाला;
 म्हणविल का तो भावि कालचा परी बरा त्याला ?
 अशा भावना जीवांभंवतीं घालितात वेडा;
 कोण त्यांतुनी काढिल होतां ज्याचा तो वेडा ?
 आधीं आशा तुटतां सुटलें बंधन जगताचें;
 उदास हृदया वेड लागलें चढल्या कवितेचें.
 शब्दशारदा परि तुज लाजुनि आज दूर झाली.
 हृदयशारदे ! तुझ्या निशाणा प्रेम घाव घाली.
 अशा विचारें तुझी मूर्तिही परि होतां दूर,
 खराखुरा एकान्त करी हा हृदयाचा चूर.
 कशा भोंवतीं तरि गुंगावें हा हृदयाचा धर्म;
 कविता गेली, तूंही जासी, ओढवलें कर्म !
 पूर्वीं जग अंतरतां हृदयीं कांहिं तरी होतें;
 परि या कालीं तूं त्यजितां मग काय तिथें उरतें ?

अनुभवितों हा, हृदयशारदे खराच एकान्त;
 भीत भीत आत्माहि बावरे भयाण हृदयांत.
 स्थापन करि तव मूर्ति पुन्हां ही हृदयमंदिरांत;
 तुजवांचुनि एकटा फिरावा जीव कसा त्यांत.
 एकान्ताचें हृदयिं माजलें, सखि ! जें थैमान,
 जीव विचारा जाइ न त्यामधि; शून्य हृदय जाण
 आण द्या मनिं हृदयशारदे, चल ये हृदयांत;
 शंका विवेक दूर, मरूं दे; दे मजला हात.
 चल धांवुनि ये; नको असा हा भयाण एकान्त;
 ' गोविंदाग्रज ' वेडा तुजविण; करी त्या शांत !

प्रेमाख्यातर

[प्रेमनिराशेमुळें हेतुशून्य व हताश झालेल्या मनुष्याला पुन्हां प्रेमाचा
 आधार सांपडला म्हणजे नवा जीव लाभतो. असा एक प्रणयी पुरुष पाव-
 साळ्यांत आपल्या प्रेमळ संजीवनीला भेटावयास निघाला असतां त्याच्या
 मित्रानें त्याला न जाण्याचा उपदेश केला आहे, व त्या उपदेशाला त्या प्रणयी
 पुरुषाचें हें उत्तर आहे, अशी या गाण्याची कल्पना आहे.]

प्रणयदर्शना जातां मित्रा, न करी उपहासा,
 नको थांबवूं मजला, मानुनि खोल हृदयहासा.
 कसले डोंगर ? नद्या कशाच्या ? हीं विद्नें कसलीं ?
 प्रेमपथावर सारखींच हीं जरि असलीं नसलीं.
 हृदयदेवतादर्शनिं आतां ओढ जिवा लागे;
 चला थांबवा त्याला, पाहूं फिरतो का मागें.

मार्गी डोंगर नद्या पाहुनी घे पळता पाय;
 असें निरर्थक निर्जिव माझें प्रेम असे काय ?
 नव्या दमाचा, नव्या जयाचा, ज्याचा अवतार,
 त्या प्रेमाचा वीर करारी काय न करणार ?
 हटतिल डोंगर, तटतिल सरिता ना आपोआप,
 झटतिल मेघहि साह्य कराया धरुनि इंद्रचाप !
 गिरिशिखरांची पडेल खालीं मोडुनिया मान;
 प्रेमापुढतीं सांग कुणाचा टिकतो अभिमान ?
 नव्या दमाचा, नव्या जमाचा, त्याचा अवतार
 पाहुनि करितिल नद्याच त्याला स्वयें पैलपार.
 जो निजहृदया फाडित चपलाप्रिया खेळवाया,
 वृष्टि कशी ती मेघ करिल, वद, मला थांबवाया ?
 तोच आपुल्या पंखांवरि मज वाहुनि नेईल;
 निदान मार्गी मला विजेचा दिवा दाखवील.
 प्रेमें बोले, प्रेमें डोले, प्रेमें जग हाले;
 प्रेमाखातर जर्गी आजवर काय नाहिं झालें ?
 गिरितट फोडुनि नद्या कशाला धांवतात ? सांग.
 लता तरुविण सांग कुणाचे फेडितात पांग ?
 संध्याहृदयीं रमावयाला सूर्य धांवतो ना ?
 नातर गगनाच्या पडद्यावर भटकवेल कोणा !
 प्रेमासाठीं, रामापाठी सीता वनवासी;
 वृंदेस्तव हरि स्मशानांतला वृंदावनवासी.
 रघुवीरांनीं जलनिधिवरती पर्वत नाचविले;
 सांग कोणतें संकट दुसरें त्यावरि ओढवले !
 गोपिजनांच्या करुणरवाच्या ऐकुनिया ताना,
 कसा नखावरि गोवर्धन धरि गोकुळिंचा कान्हा ?

पुराणांतल्या कथा कशाला ? पहा आजकाल !
नाचतसेना हवें तसें जग प्रेमें वेताल ?

कां ब्राह्मणपदपादशहाला राणी मस्तानी ?
कां धर्मावर लाथ मारिली पंडितरायांनीं ?

त्रिजभाषेचा प्रेमवाल्मिकी प्रेतावर तरला;
सांग तयाला प्रेमावांचुनि कोणीं हात दिला ?
नजर गुंतली तुझी तरी कां तिकडे त्या नयनीं ?
तसाच इकडे या नयनांस्तव मी वसलों ध्यानीं.

सतीदेवता पतिसह गेल्या रचुनि अग्निशय्या;
प्रेमावांचुनि धीर कवण दे दुसरा लढवय्या ?

तलवारींच्या धारेवरतीं जीवांचा नाच,
रणशूरांनीं कां केला ? जा विचार त्यांनाच.

प्रेमाचा हा प्रभाव असला अखंड वा चाले;
तशांत हें तर निराशंतुनी प्रेम जन्मलेलें !

नव्या दमाचा, नव्या जमाचा, ज्याचा अवतार,
त्या प्रेमाचा वीर करारी काय न करणार ?



पुनर्जात प्रेमास

प्रेमा ! उठ— चल उघड, झाकली मूठ !

तुंबळ सागर तव खळबळला,

हृदयीं तटवूं त्यास कशाला ?

जगभर लाटा उधळायाला

दिली तुज सूट—चल उघड, झाकली मूठ !

कोंडुनि असल्ला सागर धरिला,
माझा मूर्खपणा मज कळला,
मिळतां स्थल तुज नाचायाला
करीं रे लूट— चल उघड, झाकली मूठ !

क्षणभर वाटत होतें मजला,
कीं तव ओघ आटुनी गेला,
परि जो अखंड भरला त्याला
कशाची तूट ?— चल उघड, झाकली मूठ !

उगवे सूर्य काल मावळतां,
फिरनी फुलतें फूलहि मिटतां,
प्राणजीवना, तुजही शिवतां,
मरण हें झूट— चल उघड, झाकली मूठ !

द्वेषावरतीं, दुःखावरतीं,
फिरवी तुझ्या यशाची महती,
जा, जा, नाच सर्वहि जगतीं,
धांव वेळूट— चल उघड, झाकली मूठ !

विसरुनि जाऊं अनुभवजाला,
तुडवूं पार्यीं चल खेडाला !
टाकूं जालुनि नैराश्याला !
दुःख सव् झूट ।—चल उघड, झाकली मूठ

तुझिया श्वासाच्या उद्गारें
टाकूं भरुनी जग हें सारें,
एकच नादें करूं आतां रे,
सुखाची लूट— चल उघड, झाकली मूठ !

मी तूं दूर न राहूं आतां,
दाखवुं शक्ती अपुली जगता,
आणूं परमेश्वरही हातां,
ऊट रे ऊट—चल उवड, झाकली मूट !



प्रेमाचा प्रलयकाळ

[बुद्ध, तुकाराम, ख्रिस्त, नानक यांच्या मनाचें गाणें असेंच असावें.]

चला चला रे चला चला ॥ विसरुनि विश्वा चला चला ॥ ४० ॥

पूर लोटला प्रेमाचा ॥ प्रलयकाळ हा विश्वाचा ॥
लोट सारखा उचंबळे ॥ आतां कसला ओघ खळे ॥
स्वार्थाचे तट हे फुटले ॥ चहूंकडे पाणी सुटलें ॥
फुटकी होडी ॥ टाका उपडी ॥
सोडुनि साज्या मोहाला ॥ चला मिळूं या ओघाला ॥ १ ॥

अलोट प्रेमाचा पूर ॥ धरणें करि सारीं चूर ॥
विश्व बुडालें पाण्यांत ॥ या प्रळयाच्या लाटांत ॥
अथांग पाण्याचा अंत ॥ जाणि एक तो भगवंत ॥
पाणी इकडे ॥ पाणी तिकडे ॥
पाणी पाणी चहूंकडे ॥ आतां लपवतां कुणीकडे ॥ २ ॥

खडक बुडाले गर्वाचे ॥ विरले डोंगर रागाचे ॥
खंदक जिरले द्वेषाचे ॥ कडे मोडले त्वेषाचे ॥
जीव कोंडला आशेचा ॥ श्वांसचि बंद निराशेचा ॥
प्रेमजलाचा ॥ हृदयरसाचा ॥
सागर करि तांडव नाच ॥ प्रलयकाळ तो वा हाच ? ॥ ३ ॥

दिशा दहाही खळवळल्या ॥ सीमा त्यांच्या विरघळल्या ॥
 त्रिवेणिसंगम काळांचा ॥ मागेंपुढें न व्हायाचा ॥
 रजनीचा पडदा धुतला ॥ दिवसाशीं तन्मय झाला ॥
 पांचहि भूतें ॥ पंचत्वातें — ॥
 गेलीं; गिलिलीं प्रेमजळें ॥ त्रिगुणांचा रंगहि निवळे ॥ ४ ॥

पाण्याच्या चढत्या लाटा ॥ उचंचळति बारा वाटा ॥
 पृथ्वीसूर्य ग्रहगण तारे ॥ बुडबुडेच त्यांवर सारे ॥
 प्रकाश वरचा फेस असे ॥ तिमिर नीलिमा आंत नसे ! ॥
 एकाकारें ॥ विरलें सारें ॥
 पहा पहा रे पहा पहा ॥ प्रळयाची ही मौज अहा ! ॥ ५ ॥

पाहणार परि कोण उरे ॥ जेथें सर्वचि विश्व मुरे ॥
 हृदयाचें पिंपळपान ॥ आत्मा माझा भगवान ॥
 बाळरूप निजलें शांत ॥ उठविल त्याला कल्पांत ॥
 चला तोंवरि ॥ आपण सारीं ॥
 प्रेमाच्या या प्रळयांत ॥ उडी घालुं या निमिषांत ॥ ६ ॥

जन्म इथें मरणा जाई ॥ जन्म इथुनि मरणा नाहीं ॥
 सर्वांवर फिरतां पाणी ॥ कोणास्तव रडणें कोणी ? ॥
 हृदयसागराच्या लहरी ॥ पोहत आत्मा तयांवरी ॥
 विश्व बहिरलें ॥ विश्व महिरलें ॥
 प्रेमजलाचा भडिमार ॥ करि जीवा गारीगार ॥ ७ ॥

चिरविश्वाचा अवतार ॥ या पाण्यामधली गार ॥
 विरुनि जाऊं द्या एकसरें ॥ जिरुनि जाऊं द्या प्रेमभरें ॥
 'समा' होऊं द्या भरतीची ॥ एकसारखी चढतीची ॥
 अखंड राही ॥ अखंड वाही ॥
 प्रेमसागरा ! तव भरती ॥ चढवि सदा वरतीं वरतीं ॥ ८ ॥

प्रेमसागरा, तव लहरी ॥ उडवी अजुनी वरीवरी ॥

अफाट लाटा नाचीव ॥ ब्रह्मनाद तो ऐकीव ॥

लाटांचे देऊनि झोके ॥ काळाचीं मिळवी टोके ॥

या बाजूला ॥ त्या बाजूला ॥

कुठेहि मग मी पडे जरी ॥ सर्व सारखें मला तरी ॥ ९ ॥

थांबवील असला पूर ॥ कोण असा आहे शूर ? ॥

अनंतास देउनी वळसा ॥ ब्रह्माच्या जाडून कळसा ॥

विश्व बुडे मम हृदयांत ॥ पूर्ण हरपलें अंशांत ॥

बोलत जय जय ॥ डोलत थय थय ॥

अनंततेच्या पलीकडे ॥ प्रेमप्रळया, जाच गडे ॥ १० ॥

गाणें माझें प्रळयाचें । कुठलें तें संपायाचें ॥

प्रळयाच्या लाटा उडती ॥ गाण्याचीं कडवीं चढतीं ॥

ब्रह्मस्थितिची शून्यगति ॥ तिच्यांतुनिहि गाणीं निघतीं ॥

स्वानंदाच्या — ॥ ब्रह्मपदाच्या-- ॥

पूर्णपणाच्या पैलथडी ॥ गाण्याची जाडूल उडी ॥ ११ ॥

ब्रह्महि स्वपदिं हालेल ॥ गाणें तरि हें चालेल ॥

शून्यकल्पनेहुनि खोल ॥ प्रेमप्रळयाचे बोल ॥

नका थांबवूं प्रेमाला ॥ नका थांबवूं गाण्याला ॥

हृदयचि हरलें ॥ शब्दहि सरले ॥

निःशब्दांच्या नादभरीं ॥ गाणें ऐकत रहा तरी ॥ १२ ॥

टाकुनिया चिद्राजीव ॥ प्रळयामार्जीं द्या जीव ॥

अचेतनाच्या गुंतींत ॥ ऐका प्रळयाचें गीत ॥

मृतविश्वाचें तेरावें ॥ कडवें चालें तेरावें ॥

कोणी निंदा ॥ कोणी वंदा ॥

प्रेमप्रळया प्रेमरसें ॥ ' गोविंदाग्रज ' गात बसे ॥ १३ ॥

लांडोर

[मोर नाचतो तशी लांडोर नाचते याचा अनुभव विचाऱ्या तेजस्वी मोराला येतच असतो; लांडोरीला त्या म्हणीचा अर्थ कळून चुकला तरी उपयोग होत नाही; एकूण हे गाणे फुकट आहे.]

नाचतां मोर ॥ नाचते पहा लांडोर ॥ ४० ॥

कोठें त्याचा भव्य पिसारा ॥ कोठें रंगाचाहि पसारा ॥

कोठें थाटमाट तो सारा ॥ कुठें ही चोर ॥ नाचते ... ॥ १ ॥

त्याचा आनंदाचा नाच ॥ दिवे लाविले जाळुनि पाच ॥

कोठें हिरा कुठें ही कांच ॥ तरिहि समोर ॥ नाचते... ॥ २ ॥

जगांत कसरत चाले थोर ॥ तारेवरतीं नाचत मोर ॥

पार्यीं अपुल्या कच्च दोर ॥ तरिहि छिचोर ॥ नाचते... ॥ ३ ॥

कच्चा कुचका तो आधार ॥ केव्हां तुटुनि जाइल पार ॥

फुटतां आव हसतिच चार ॥ नसे हा घोर ॥ नाचते ... ॥ ४ ॥

जेथें तेथें प्रकार हाच ॥ नाच न नुसत्या मोरांचाच ॥

नाचे मोर कुठें तो साच ॥ वढाईखोर ॥ नाचते ... ॥ ५ ॥

हलतां सजीव बळकट काया ॥ लागे नसतें झट चिकटाया ॥

भंवतीं भंवतीं छाया । जीव ना जोर ॥ नाचते ... ॥ ६ ॥

कला निसर्गामागें जाण ॥ माया ब्रह्मामागें घाण ॥

छाया देवाची सैतान ॥ थोरा पोर ॥ नाचते ... ॥ ७ ॥

सत्यामागें लागे भास ॥ नकळ अस्सलास हमखास ॥

तुटली मधें जरि दमसास ॥ तरी विनजोर ॥ नाचते ... ॥ ८ ॥

जमाव यांचा जमतां थोर ॥ मोरावरही यांचा जोर ॥

चोरावरती होती मोर ॥ अशी शिरजोर ॥ नाचते ... ॥ ९ ॥

कमअस्सल या अकरमाशा । ताज्या रक्ता जळवा बाशा ॥
 करिती जगतीं स्वैर तमाशा ॥ रूप अघोर ॥ नाचते ... ॥ १० ॥
 खोटें नाटें जगीं पसरतें ॥ फारपणानें खरेंहि ठरतें ॥
 खरें बिचारें दिसतें भलतें ॥ मग विनघोर ॥ नाचते ... ॥ ११ ॥
 बघुनी प्रकार उलटा असला ॥ येत जगाचा वीट मनाला ।
 वाटे विनवावें देवाला ॥ नको तो मोर ॥ आणि ही नको लांडोर
 ॥ नाचते ... ॥ १२ ॥

गोड निराशा !

जादूची माझी बाग
 तींत फुलें जागोजाग;
 रम्य जरी बागाईत;
 तरी तिची न्यारी रीत;
 कळी कोंवळी चांपयाची
 मिटलेली ती कायमची;
 जरि न कधीं उमलायाची
 करिल वृष्टि तरि वासाची;

तशाच कोणी,

सूत्रावांचुनि

दिधल्या रचुनि

कुंडाच्या वेण्या दोन

मोल जिवाचा त्यां होन !

नाहीं पाणी जरि भंवतीं

तरी दोन कमळें हंसतीं;

जन्म जलामधिं कमळांचा
न्याय असे हा जगताचा;
परि या कमळांच्या रंगा
खेळे प्रेमाची गंगा !

तुमच्या जगतीं,
किरणें पडतीं,
कमळें फुलतीं,

परि माझीं कमळेंच बघा
निजकिरणीं खुलविती जगा !

गुलाब होते दोन तसे,
भानंदाचे गोड ठसे;
कळयावांचुनी फुललेले
काढ्यांच्या त्रासा चुकले;
जणू फडकती मौजेचीं
नवीं निशाणें लाजेचीं !

गुलाब असले
हांसण बसले,
मनांत ठसले,

हृदयीं धरिलें या भावा
एकतरी काडुनि न्यावा !

परी फुलें तीं जादूचीं;
लपंडाव खेळति सार्चीं;
रक्षण त्यांचें करणार
मनांतला जादूगार !

दिसतां हातीं लागत ना,
वेड लागलें तेंच मना;

क्षणांत फुलतीं,
क्षणांत लपतीं,
दिसतीं हंसतीं,

घेर घेतला गिर्कीचा
फेर थरकत्या फिर्कीचा
निश्चय केला जिंकाया
जादूची असली माया;
तोंडानें उडवायाचा
मंत्र हाकिला प्रेमाचा;
श्वासानें हृदयीं भरिला
मनिं वाटे आतां धरिला;

परि तो कुठला
गवसायाला !
तसाच उरला,

अधिक पसरला चहूंकडे,
तोडितांच उलटा वाढे !

यत्न मांडिला तोच पुन्हां
जीव गुलाबावीण सुना;
स्वस्थानांतुनि हलत नसे
काढावा ती वाटतसे;
गुलाब तर न मिळे मजला
परि कांटे मम देहाला !

त्या कुसुमाचे
संसर्गाचे
कांटे साचे

मांडिति अंगीं थैमान !
कांठ्यांचें माजे रान !

कोण असा जादूगार
खेल करी हा अनिवार ?
उघड्यावरती टाकुनियां
राखी ती फुलती दुनिया
चोरितांच वाटे ऐशी !
चोरीची थट्टा खाशी !

चित्त शरमलें
जरी विरमलें
तरिही रमलें;

चोरी असली लाजेची
वाटे त्याला मौजेची !
अशी निराशा भरे मनीं
शरीर भरलें कांठ्यानीं
गुलाब मज हांसत बसला
हाताशीं नाहीं आला;
नवल तरी कैसें होई —
दुःख निराशा नच देई !

न कळे कांहीं,
हुरहुर कां ही ?
वेचें मनही

कां विनवितसे देवासी ?—
निराशाच दे गोड अशी !

स्मशानांतलें गाणें

[बोलून चालून भुतांचेंच गाणें— त्यांत अर्थ तरी काय असावयाचा ? व राग तरी काय धरावयाचा ?]

वाटे स्मशान शांतिस्थान ! ॥ १० ॥

सजीवतेचा चाले चाळा,
कवीस त्याचा ये कंटाळा,
त्रास जगाचा चुकवायाला,

शांतपणाचें, रूप जगाचें, अशा स्मशानीं जात ॥ १ ॥

विभ्रंतीस्तव निसर्गदेवी,
निजसदनींचा दीप मालवी,
(ज्यातें वदती अल्पधी रवी !)

किंवा केल्या, तारा टिकल्या, फोडुनि झुंवर छान ! ॥ २ ॥

प्रकाश रवीचा यापरि मेला,
संध्यारक्षारूप पावला !
परी तिचाही शेवट झाला,

आकाशीं जी ' गंगामाई, ' पडे तिच्या तीर्थांत ! ॥ ३ ॥

अनंत-तारा-तारक-नयनीं
जरी यावया खुणवी रजनी
चंद्र न वरती परि ये भिउनी,

स्थिति जी रविची, तीच तयाची, होईल हें भय त्यास ! ॥ ४ ॥

दुष्कृत्यांचा बहर चालला,
जोड तयांच्या कृष्णत्वाला
द्याया, अंधारही पसरला,

दुष्टत्वाशीं, अंतरनाशी, मिसळुनि जाई त्यांत. ॥ ५ ॥

भयाण जागीं, भयाण काळीं,
भयाण वृत्ती होत निराळी;
भयाण झाली तों आरोळी !

जरा दचकला, कवि तो उठला, ऐके देउनि कान. ॥ ६ ॥

“ शांतीची ही स्मशानकारा,
सजीवतेला इथें न थारा,
म्हणती मरुनी पडतो वारा !

प्रेम जगाचें, जर हें साचें, कसला मग हा नाद ? ॥ ७ ॥

पवन गातसे कां वेसूर ?
हंसें भुतांचें कीं भेसूर ?
प्रेतांचा चौपदरी सूर ?

कीं प्रेतांतुनि सुटला म्हणुनी आत्मा करि थैमान ? ॥ ८ ॥

तों सरणांतुनि अस्थिच उडती,
त्यांचीं तुटकीं प्रेतें होतीं,
स्कंधीं त्यांच्या भुतें वैसतीं !

करिती बडबड, शब्दही न धड, कवि बसवी अनुमान. ॥ ९ ॥

अणुरेणूच्या अवकाशांत
प्रेतांचे कण हे शिरतात,
स्वैर घर्षणें ध्वनि करितात,

स्मशानांतलें, गाणें चाले; त्याचा पडसाद. ॥ १० ॥

रातकिड्यांचा किरं शब्द या
निघे, सारखा सूर धराया,
श्वान रडे हें साथ कराया,

तुझिया हृदयीं, धडधड जी ही, धरि तवल्याचा ताल ! ॥ ११ ॥

कवि ऐकुनि हें स्तब्ध जाहला,
प्रकार सारा कळे तयाला,
मृत जिव्हेला फांटा फुटला !

ऐकायासी, त्या गानासी करि आत्मशाचा कान. ॥ १२ ॥

“ धन्य धन्य ती स्मशानभूभि !
धन्य येथलीं भुतेंहि आम्ही !
सदाहि देवा या सुखधामीं—

घडवी वसती; सजीव जगतीं, नको नको आम्हांस ! ॥ १३ ॥

धन्य तशी ती मानवजाति !
श्रेष्ठपणा जी मिरवी जगतीं,
सजीवतेचा आव घालिती,

भुतें परांतें, वदतां भूतें, तिरस्कार ये फार ! ॥ १४ ॥

बाह्यरूप नच भुतांस म्हणुनी,
तुच्छ मानिती त्यां अवगणुनी,
द्विविधरूप जरि धरिती प्रागी—

तरि बाह्यांतर, रूपीं अंतर, जहनमूसे अस्मान् ! ॥ १५ ॥

देवनाम भूतांप्रति पळवी.
देवाची त्यां कळे थोरवी,
मानव नवसें परि त्यां फसवी !

कोणी म्हणती, ‘ ईश्वर नास्ति ’—हाच तयाचा मान ! ॥ १६ ॥

अनेक माता, एकचि वनिता,
न्यायमार्ग हा ऐसा असतां,
अनेक वनिता, एकचि माता ।

व्यर्थ सारा, मांडिति पसारा, नीतीच्या जगतांत ! ॥ १७ ॥

भुतें भुतांस कधीं न खाती,
बंधु बंधुच्या रंगत रक्तीं !
बाप मुलाची करितो माती !

हा जगताच्या मनुष्यतेच्या, प्रेमाचा बाजार ! ॥ १८ ॥

नीतीसाठीं वपन मांडिती,
प्रेताहार्ती नवरी देती,
अनाथ विधवा पदीं चिरडती !

सैतानावरि, ताण कसा करि, सृष्टीचा सुलतान ! ॥ १९ ॥

शाखांचे तोंडांत फवारे,
रूढीचे परि गुलाम सारे !
स्वतंत्रतेचें उसनें वारें;

पक्षी सदनीं, बसले कोंडुनि, गाति यशाचें गान ! ॥ २० ॥

समानतेच्या मारी बाता,
वरच्या लत्ता झेलित माथां,
सर्वेच खालीं झाडी लाथा;

न ती निवारी, न ही आवरी, बेशरमी हैवान ! ॥ २१ ॥

अन्नावांचुनी सपिंड मरती;
मरतां त्यांचे पिंड अर्पिती !
सजीव तोंवरि लत्ता देती

मरतां घेती, खांद्यावरती, उरफाटा सन्मान ! ॥ २२ ॥

पुण्यविक्रया करि धनदानीं,
मांग बसे तो उच्च स्थानीं !
भाविकतेला शिवे न कोणी,

कपटी मांजर, दिलें त्या घर, दारिं इमानी श्वान. ॥ २३ ॥

दोन पतींनीं विधवा न सती,
पतिव्रतेला परि पांच पती !
धर्म भाळला आईवरती;
परी आपुलें, तेंच चांगलें, विवेक झाला ठार ! ॥ २४ ॥

देवद्वारीं वसला नंदी,
राजद्वारीं स्वारशिबंदी,
रक्ष्य जनांला होई बंदी,
रक्ष्य वस्तुला, धक्का अपुला, रक्षक राखी प्राण. ॥ २५ ॥

गर्भीं भार धरि तिजला भजती,
धेनु दुग्धदा, माता वदती,
भर वाहुनि आजन्म पोषिती !
मरतां उदरीं, मातृभूमि धरि; परी तिशीं वेमान ! ॥ २६ ॥

विधवा मार्गीं मार्गें फिरवी,
मांजर अडवें कार्य विघडवी,
कर्तृत्वावी हीच थोरवी !
प्रेता हंसतां, कार्यक्षमता, न धरी परीं गुमान. ॥ २७ ॥

भुतें विचारीं रात्रीं फिरती,
म्हणुनी त्यांतें तिरस्कारिती;
रात्रीची तर गोष्ट दूर ती—
परि दिवसांही दुष्कर्माहीं पाडिति जन अंधार ! ॥ २८ ॥

केंसांनीं जे गळे कापिती,
स्त्रीच्या केंसांनीं ते तरती !
प्रायश्चित्तें शुद्धहि होती.
शास्त्रें रडतीं, कराच सत्कृति तरिही हलते मान. ॥ २९ ॥

धर्मस्त्रीचा गळा कापुनी,
समाधान मग करि हिंडवुनि,
तुळशीभंवतीं, देवायतनीं,

विचित्र लीला दावुनि तिजला, दे दुःखावरि ढाग ! ॥ ३० ॥

गोपी सोळा सहस्र असती,
तरिही वृंदेसाठीं श्रीपति
निघे स्मशानीं; धीर न पोटीं;

तुळशीभंवतीं, विधवा करिती, काय न हाच विचार ? ॥ ३१ ॥

वैराग्याच्या सोप्या गोष्टी !
राम रडे परि सीतेसाठीं !
ब्रह्मा लागे मुलिच्या पाठीं !

भोळा शंकर, स्त्री अंकावर, गणेश राखी दार ! ॥ ३२ ॥

घरच्या देवा स्त्रिया न भजती,
पुराण-कीर्तन धुंडित फिरती,
देवहि त्यांचे वेश्यांभंवतीं,

विवाहकालीं, शपथ वाहिली, दोघे पाळिति छान ! ॥ ३३ ॥

सुधारणेचे भक्त निपजती,
' स्वतंत्रता द्या स्त्रियांस ' म्हणती,
पारतंत्र्य परि आपण वरिती

परानुकरणी दंग; सोडुनी स्वत्वाचा अभिमान. ॥ ३४ ॥

कोणि काढितां नवी कल्पना,
करिती सारे वृथा जल्पना,
मिळतां यश त्या, देउनि माना—

पायां पडतां, लाज न चित्ता, म्हणतो तो अवतार ! ॥ ३५ ॥

सफेत येतो रंग शिराला,
रंग आंतला तसाच काळा !

वृद्धपणा नच दुष्टवाला,
 भय काळाचें, नच देवाचें, तेंहि परी देहास ! ॥ ३६ ॥
 चुना पांढरा, कातहि काळा,
 रंग तयांतुनि निघे निराळा !
 सहकार्यांतें, असल्या ताळा !
 दोघे मिळुनी, एक ठिकाणीं करिति परस्परनाश ! ॥ ३७ ॥
 मित्रपणानें पडे गळ्यांत,
 गळफांसहि तो घालिन हात !
 कुणी कुणाचा करणें घात—
 नेम न याचा; उपकाराचा मोवदला अपकार ! ॥ ३८ ॥
 सुखदुःखांचा भावहि नसतां,
 सुखदुःखांची दावी समता.
 सुखी व्हावया भगवद्गीता
 वेद मंथुनी श्रीकृष्णांनीं, हेंच काढिलें सार ! ॥ ३९ ॥
 वळी पोंचतां भुतें न छळिती,
 अल्पतुष्टता हास्यास्पद ती,
 मानवतेची परी न रीती.
 पिंड जयाचा खातो त्याचा करितो जगिं बोभाट ! ॥ ४० ॥
 म्हणती आम्हां भुतें वाधतीं !
 भूतांची परि नाहीं छात्री—
 जायाची या असल्या जगतीं !
 भुतेंच भीती या भूतांप्रति, भुतें भुतां हीं खास ! ॥ ४१ ॥
 “ मरतां मानव भुतें निपजतीं ! ”
 बोलायाची परि ही रीती.
 भांगेंतुनि कां तुळशी निघती ?
 कोठें आम्ही ? कोठें तुम्ही ? कशास कांहीं ठाव ? ॥ ४२ ॥

ब्रह्मपदाहुनि आत्मा ढळतो,
मरुनि जगाच्या स्मशानिं येतो,
मन मानव-छे: ! भूतचि होतो

चितेंत जळुनी, दिव्य भोगुनी, सुटतो आत्माराम ! ॥ ४३ ॥

भुतें विदेही, मानव सुंदर,
दिव्य भूमिका स्मशान-मंदिर,
प्रवास येथें फारचि दुष्कर !

प्रेत आणितां बोले जनता, ' राम कहो, श्रीराम ! ' ॥ ४४ ॥

इतकें गाउनि भूतें हंसलीं,
अखेरची जणुं तान घेतली,
तया वाहवा घुबडमंडळी—

' घू घू ' शब्दें, देत मग वदे ' घ्या आतां आराम ! ' ॥ ४५ ॥

श्वानहि सांथ करोनी दमले,
विधवेनें मृत बालक त्यजिलें,
दूध तयाच्या मुखिं सांपडलें,

पिउनि तेवढें, बघुनि कविकडे, हांसत पडलें श्वान. ॥ ४६ ॥

कवि हें पाहूनि विस्मित झाला,
म्हणे, " पात्र मी न या स्थळाला ! "

पळुनी पापी जगांत आला,
स्मशानांतलें, गाणें असलें, कवीस नुरवी भान ! ॥ ४७ ॥

म्हणे, " वरुनि जग दिसतें सुंदर—
' राम ' जाणतो ' क्या है अंदर ' "

स्मशानातलें गाणें सत्वर—

अमोल म्हणुनी, टाकि उधळुनी चहूंकडे जगतांत ! ॥ ४८ ॥

घुबडास !

“ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ”

[या प्रवचनाची आठवण घुबडाचा शब्द ऐकून होऊं नये असें त्या विचार्यानें कोणतें पाप केलें आहे बरें ? आमच्या दृष्टीचा रंग त्यावर कां लावायचा ?]

घुबडा, बोल रे घू घू । नकोत चिमण्या रावू ! ॥ ४० ॥

मातित मिसळुनि झाली माती
घडपड असल्या फोलासाठीं
चिंचिंचि नुसत्या पोटासाठीं
ओवाळुनि टाकिलें जर्गीं तें मीं तूं कधिंहि न मागूं. ॥ १ ॥

आज आपला बोलति नाद
उद्यांच भलत्याचा पडसाद !
पोपटपंची पोकळवाद !
जळत्या खाईसाठीं म्हणाया मी तूं कधिंहि न मागूं. ॥ २ ॥

शंख कुणाचा पोटापाठीं !
गात कुणी तर तिसऱ्यासाठीं !
छाया जीवाची उफराटी.
“ जो तो ज्या त्यासाठीं ! ” चल, हें मी तूं यांना सांगूं. ॥ ३ ॥

पोपट गातो मंगल नाम,
जळू दे;— कुठला तयांत राम ?
उष्ट्या गुळणीचा तो ‘ राम ! ’
आपण आपुला राम रमवितां मी तूं कधिंहि न मागूं ! ॥ ४ ॥

सताड उघड्या रविकिरणाच्या
प्रकाशांतला जो तो नाच्या,

नाचत तालावर इतरांच्या,
ताज्या घोड्यावर गोमाशा खुशाल दे या गुंगू ॥ ५ ॥

पोपट चिमण्या या जाऊं दे,
खुशाल रडगाणें गाऊं दे,
गोप्पदिं मुंगीला न्हाऊं दे,
मार्ग आमुचा सढेतोड हा; जगास दे रे रांगूं ! ॥ ६ ॥

धनी जगाचा कुठला आला
तुम्हांअम्हांला शिकवायाला ?
निघेल तोची सूर आपुला !
माझें मजला, तुझेंहि तुजला, ' मी-तूं पण ' ना त्यागूं ॥ ७ ॥

मनांत माझ्या जी हुरहूर
जनांत काढिन तीचा सूर,
सांथ मला कर; जरि तूं दूर—
वेसूरानें, भेसूरानें, झोंप जगाची भंगूं ! ॥ ८ ॥

तुमची अमुची न्यारी रीत,
एकान्ताचे भालाईत,
काळोखावर लिहिलें गीत,
उचल जागत्या अशा जगाला चल, वाचाया सांगूं ! ॥ ९ ॥

ऐकूनि असल्या पिशाचगाना
कितीक मोडुनि पडतिल माना,
कितेक हलतिल ऐकुनि ताना,
तुला मला परि काय होय तें ? रंगाखातर रंगूं ॥ १० ॥

गगनाच्या उदरांत भरारा
काळोखावर घुमतो वारा
घो घो घो घो ओघचि सारा,
दक्षिण-उत्तर कापुनि अंतर नभास लागे लंघूं ॥ ११ ॥

वेताळाची येतां स्वारी,
भूत वाजवी काय तुतारी ?
भालदार कीं त्या ललकारी ?

मरत्या रात्रीचा हा श्वासचि लागे काय तरंगूं ? ॥ १२ ॥

वरतीं नभ हें, अरतीं भूतळ,
सटवीच्या जात्याचे हे तळ,
पीठ त्याचें गळतें भळभळ,

त्या जात्याची घरघर वारा; त्यावर गाया लागूं ॥ १३ ॥

अफाट वारा सुटला असला
काय कुणाला भिववायाला ?
तसा घोगरा घसा आपला,

नच रिझवाया, नच खिजवाया; रंगाखातर रंगूं ॥ १४ ॥

मेघ मारुनी वरुनी गारा
काय कुणावर करिती मारा ?
त्यांतुनीच परि निघती धारा,

‘गोड कडू’ चें गाणें असलें चल ये जगता सांगूं ॥ १५ ॥

गुरफटलें जग सारे मोहुनि,
कालतरंगावर परि वाहुनि,
बघ मी आलों त्यांतुनि पोहुनि,

फिरता फकीर तूं ; तव चरणीं जरा मला दे लागूं ॥ १६ ॥

संन्यासी तूं जन्माचा रे;
इतरांची तर कथाच विसरे !
होतीं का परि मातापितरें ?

पूर्वाश्रमिंच्या संसाराचा थांग न देसी लागूं ! ॥ १७ ॥

प्रीति असे का ठाउक तुजला ?
जीव कधीं का दुःखें सुजला ?

प्रकाश नयना कधिं का दिसला ?

तुझ्यावाचुनी तुझ्या जगांत न देसी कोणा वागूं ॥ १८ ॥

व्याप कधीं जन्मामरणाचे

भोगिलेस का स्मरतं साचें ?

कीं संस्कारहि हे पूर्वींचे ?

येतां जातां किंवा प्राणा देह लागतो विलगूं ? ॥ १९ ॥

एकान्ताला कां पतकरशी ?

समाधींत या कधिंचा रमशी ?

कुठें असा संन्यासहि शिकशी ?

“ घू घू ” वांचुनि दुसरें कांहीं तुझें न देशी उमगूं ॥ २० ॥

शिष्य तुझा मी झालों म्हणुनी,

निःसंगाची संगत धरुनी,

काळोखाची राख फांसुनी,

सांग तुझा गुरुमंत्र मला तो; करीं एकदां घू घू ॥ २१ ॥

ऐकुनि वाटे तव हें गाणें

निजल्या विश्वाचेंच घोरणें,

वाच्यार्चें वेष्टूट वरळणें,

किंवा काळोखाचें रडणें लागत काय तरंगूं ? ॥ २२ ॥

काले डोंगर जिऱडे तिकडे,

कडेकपारी त्यांचे जबडे,

काळोखामधिं असतां उघडे—

तुझा शब्द जणुं निघतो त्यांतुनि ‘ आ ’ करितांना घू घू ॥ २३ ॥

नाडब्रह्माचें हें प्रेत ?

कीं जीवाचा नाच हवेंत ?

मृत ओंकाराचा ध्वनि येत ?

तांडवकालीं कीं शंभूचा डमरू करि हा घू घू ? ॥ २४ ॥

भटक्या जीवा आला थकवा,
पाहुनि भुलावणीचा चकवा,
काळोखांतुनि घाली पकवा,
उल्लुनि काळिज ब्रह्मांडाचें लागे काय दुभंगू ? ॥ २५ ॥

विश्वात्म्यानें शंख स्फुरिला,
विश्वहृदयीं तो घुमूं लागला
हृदयामाजीं या दुमदुमला,
फोडुनि हृदया गगनपथावर काय लागला वेंधूं ? ॥ २७ ॥

कीं वाऱ्याचे घुटके घेत,
रात्र करी प्रळयाचा बेत,
काळ तिला हुंकारा देत,
भीषण रव तो शब्दांवर लागत काय तरंगूं ? ॥ २७ ॥

बहिरासहिरा होतो जीव,
घुमघुमण्याची नच जाणीव,
कानावांचुनचें ऐकीव,
थरथरतो अंगांत जगाच्या एकांतांतिल घू घू ? ॥ २८ ॥

चोर मनाचे मनीं चरकती,
हलल्याविण मागेंहि सरकती,
खुलीं दिलें भ्रमभरें थरकर्ती,
घुम् घुम् घुम् घुम् एकसारखा घुमतो आता घू घू ॥ २९ ॥

असें असे जर गाणें भेसुर
ऐकाया तरि आत्मा आतुर,
कां न कळे तें लावी हुरहुर,
त्यांत काहिं तरि असे थेट जें जिवास लागे विलगूं ॥ ३० ॥

असल्या गाना तूं गातांना,
काळोखावर ठरतिल ताना,

रेषारूपें दिसतील नयनां,
 तुझी तीव्रता ऐकुनि माझ्या हृदया दे या जागूं ॥ ३१ ॥
 मीही मिळविन माझा सूर,
 लाडें लाडें जें कमसूर,
 करुनी टाकूं त्यांचा चूर,
 ' गुळाचेच गणपती ' जर्गीं जे त्यां वेशीवर टांगूं ॥ ३२ ॥
 खरें न कोणा कधींच दिसतें,
 म्हणुनिच दिसतें तें तें पटतें,
 चुकल्या चित्ता खरें वाटतें,
 वस्तुवस्तुवर परि तेजाचा छाप लागतो रंगूं ॥ ३३ ॥
 मूळ रूप परि अंधारांत,
 न फिरे त्यावर भलता हात,
 तें तूं बससी सदा पहात,
 तमोभेदिनी दृष्टि तुझी ती दे मम नयनिं तरंगूं ॥ ३४ ॥
 दृष्टिस इतर न दिसतां कांहीं,
 सैरावैरा हिंडत नाहीं,
 जो तो ज्याचा त्याला पाही,
 आत्मनिरीक्षण काळोखांतिल काम दृष्टिला सांगूं ॥ ३५ ॥
 अहंपणाच्या गाऊं गाना,
 मुक्या मनाच्या उघड्या ताना,
 स्वानुभवानें हलवूं माना,
 ठराविकाला लाथ मारुनी नभासही उल्लंघूं ॥ ३६ ॥
 तुझी आपुली संगत छान,
 एकान्ताचें गाऊं गान,
 बाणा ज्याचा त्या अभिमान,
 वेळ आपुली भरास आली चल ये गाया लांगूं ॥ ३७ ॥

रात्र रंगली काळोखानें,
 गेलीं संगीताचीं गानें,
 विलया गेलीं उसनीं भानें,
 कोणी निजलें, कोणी मेलें, आतां मी तूं जागूं ॥ ३८ ॥

वरती नभ हें खाया पाही,
 खालीं काळ्याकभिन्न राई,
 काळोखाच्या भकास खाई,
 सळसळुनी काळोख उकळतो; पवनहि लागे झिंगूं ॥ ३९ ॥

तेजाची गंगाच आटली,
 काळोखाची प्रभा दाटली,
 भयानकाची सभा थाटली,
 चिरंतनाचें प्रेतचि नाचे; लागे विश्व दुभंगूं ॥ ४० ॥

दिवे चमकती आकाशांतिल,
 नसत्या चिरंतना ते गातिल,
 अपुल्या काळोखाला खातिल,
 जळत्या आशेच्या या ज्योती काळोखानें डागूं ॥ ४१ ॥

मरुं दे त्यांचें फसवें तेज,
 खोळ्या मोत्यावरचें वेज,
 कृष्णनभाची अखेरशेज—
 करुनि घोंगडी देउनि त्यांच्या अखंड वाती भंगूं ॥ ४२ ॥

पिळुनी पाणी काळोखांतिल,
 दिवे मालवूं आकाशांतिल,
 आले जेथुनि तेथें जातिल,
 काळोखाची धूळ गिळुनि मग काळे काळे रंगूं ॥ ४३ ॥

शरीर काळें, जीवहि काळे,
 बटवटीतसे काळे डोळे,

काळभैरवचि मी; तूं माझा गोजिरवाणा राघू ॥ ४४ ॥

घोर शब्द तूं करिं या काळीं,

—एकांताची जणुं किंकाळी,

शांतिब्रह्माची कीं उकळी,

स्वानुभवाचा तुझेपणाचा, दे रव भंवतीं पांगूं ॥ ४५ ॥

मध्यरात्रिच्या या अवकाळीं,

गात वसूं चल गाणीं काळीं,

काळीं किरणें नेत्र उगाळी,

सजीवतेच्या काळ्या काळ्या प्रेताला आलिंगूं ॥ ४६ ॥

ठराविकानें मग जें भरलें,

ठराविकचि तें आतां निजलें,

ठराविकचि रीतीनें मेलें,

स्मशानांतला जलसा अपुला; चला गावया लागूं ॥ ४७ ॥

ज्याच्या प्रेताच्या तोंडावर,

काळोखाची टाकूं चादर,

‘ राम ’ तयानें म्हटला, ये तर —

रामप्रहरच्या अशा सुपाळ्या आपण गाउनि रंगूं ॥ ४८ ॥

भूपाळ्यांचा विभास राग,

भयानकाला लाविल आग,

ढवळुनि तमास जागोजाग,

काळोखाच्या लाटांवरती लाविल तेज तरंगूं ॥ ४९ ॥

आकाराविण जीव डोलती,

बोलावांचुनि भाव बोलती,

गाणीं त्यांचीं दूर खोल तीं,

अर्थ खोल ते करूं बोलते; चल ये, त्यांतच गुंगूं ॥ ५० ॥

काळोखाचे पीळ मोकळे,
गतकाळाचें गाणें सगळें,
धुमुनि सारखें त्यांत गोंधळे,

अर्थ तयाचा चल ये, आपण सर्वांआधीं उमगूं ॥ ५१ ॥

फुलें कालचीं काळवंडलीं,
नक्षत्रेही नभीं झिरपलीं,
निःश्रेयाचीं विजें करपलीं,

जित्या सुराचा जरा जिव्हाळा दे रे त्यांना लागूं ॥ ५२ ॥

ऐकुनि तव हें शांतरसाचें,
काळें गाणें करुणरसाचें,
उफळतील कण काळोखाचे,

प्रकाशवीजें गूढ लागतिल फुलुनी स्वैर तरंगूं ॥ ५३ ॥

स्वैर नाचतीं प्रकाशांतलीं
विश्वें सारीं वध हीं सुकलीं,
उदास छाया त्यांवर भरली,

सूर खडा धर, वेळ तुझी ही; गूढ आपुलें सांगूं ॥ ५४ ॥

फुंक आपुलें भयाण शिंग,
काळोखाचें फोडुनि भिंग,
अज्ञेयाचें उकली बिंग,

पृथ्वीचें नारिंग फुंकरावर उडवाया लागूं ॥ ५५ ॥

नारिंगाच्या अशा शिंदेच्या,
काळोखाच्या वळुं या दोऱ्या,
भुरक्या गाहिन्या गोऱ्यामोऱ्या,

करितिल त्यांच्या आधारावर नाच उद्यांचे राघू ! ॥ ५६ ॥

जरी आपुलें गाणें काळें,
निघेल त्यांतुनि विश्व उजाळें,

चिरंमृतांना उठविल काळें
मरत्या ब्रह्मालाहि आजच्या होइल मात्रा लागूं ॥ ५७ ॥

झाडांच्या पानांची सळसळ,
मृतप्राय आत्म्यांची तळमळ,
विश्वाच्या हृदयांतिल खळबळ,
दूर कराया— दूर हराया चल ये, गाया लागूं ॥ ५८ ॥

काळोखांतुनि जग जें दिसतें,
परब्रह्म तें त्यावर बसतें,
काळें गाणें ऐकुनि हंसतें,
निल्यासाठीं साक्ष त्याची सुरासुरावर मागूं ॥ ५९ ॥

शांतिरसाचा, एकान्ताचा,
स्वानुभवाचा, वैराग्याचा,
काळोखांतिल अज्ञेयाचा,
गीतझरा सोडुनी त्यावर देऊं जगा तरंगूं ॥ ६० ॥

शांत शांत मग जिकडे तिकडे
ब्रह्मजलाचे सडे चहुंकडे,
जें तें होइल तेव्हां उघडें,
परात्पराचें गीत रोकडें गातिल चिमण्या रात्रू ॥ ६१ ॥

घुबडा ! आतां वेळ न उरला,
जीव कधींचा गाया झुरला,
भाव त्याचा मनींच मुरला,
तोंड त्यापरि फोडिलेंस तूं आतां दे त्या रंगूं ॥ ६२ ॥

काळोखाचें भिनतां वारें
शरीर सारें पहा थरारे
पंचप्राणहि थिजले सारे
सुन्न मस्तकीं घुमतो आतां एकसारखा घू घू ॥ ६३ ॥

कालीं गाणीं अशीं गाढ तीं
 रसरसलीं हृदयांत वाडतीं,
 पिलुनी हृदया सूर काढतीं,
 ' गोविंदाग्रज ' धुमवितात मग घू घू घू घू घू ॥ ६४ ॥

कलगीचें गाणें

बोल बोलतों सलगीचे
 गाणें माझें कलगीचें !

एक वेळ जी आवडती
 सारंगी माझी होती,
 नानापरिचे सूर तिचे
 निघती कितितरि गमतीचे;
 काळ पुढें तो परिगोला
 आनंदहि कांहीं मेला

नवी नवाई— कायम नाहीं— थोडी राही
 पुढें सुरानें नच रमवी
 स्मृतिनें परि त्यांच्या भ्रमवी !

असाच बसलों कुठेंतरी
 सारंगी घेऊन करीं;
 खेद मना जरि बहु झाला
 आशा होती फार मला—
 धिन्ना धिन्ना धिन्नकना
 प्रसन्न करिशील खिन्न मना;

ही सारंगी— रंगुनि रंगीं— चित्ततरंगीं
 हलविल मनिच्या तारांना
 काढिल नानापरि ताना !

ढोल नगारें मजभंवतीं
 नाना नादें परि रडतीं;
 त्यांची पोकळ ओरड ती
 एकपणाची करि माति;
 गरीब माझी सारंगी
 मुळीं खुलेना हमरंगीं;

सूर जमेना-चित्त रमेना-मज करमेना,
 विरमेना रव भंवतींचा,
 खेदहिं माझ्या चित्तींचा !

दाटी केली तों गगनीं
 कृष्ण भयंकर मेघांनीं,
 स्वैरपणें हृदयीं शिरले,
 मस्तकांतही ते भरले;
 कडकडाट त्यांचा भारी,
 धुकें पसरलें बाहेरी;

मन घाबरलें-बहु बाबरलें-भटकत फिरलें.

कांहिं सुचेना, समजेना,
 कांहिं रुचेना, उमजेना !

मेघांच्या छायेसरसें
 काळोखाचें राज्य दिसे;
 दाट तमाच्या तेजांत
 नाहिंपणाचा गिरि दिसत;
 काळोखाच्या किरणांचे
 कांटे खुपती मग साचे;

वाटे क्षणें पर-गिरिशिखरावरि-बाळ एक धरि

मंजुळ गाण्याचे घेर
 ऐकीवाच्या बाहेर !

मेघांच्या थैमानानें
 क्षणांत विसरे परि गाणें;
 कल्लोळाच्या मग नादीं
 यत्न करीं मी संवादीं;
 पडुनी भलत्या अशा भरीं
 सारंगीं मी न धरिं करीं;
 परि गाणें- मधुनि षेकणें- पुनः विसरणें,
 रचणें काळोखावरतीं
 मग वाज्याच्या इमारतीं

मेघांच्या गर्जनेसवें
 मीहि ओरडें दीर्घ रवें;
 ढोल नगारे बेसूर
 त्यांतच मी मिळवीं सूर;
 आशा ऐशी मन भावी
 सप्तसुरां मिळणी व्हावी;
 अखेर फसलों- उगाच वसलों- भयाण हंसलों
 सूर भिन्न एकेकाचा,
 एक भाव तेथें कसचा !

यत्न करीं मग अखेरचा
 सूर धरीं सारंगीचा;
 भेसूराचें संगीत
 ऐकाया आत्मा भीत !
 संतापानें भूमिवरी
 सारंगीचा चुरा करीं !
 भान गळालें- ऐक्य पळालें- सूर जळाले,
 झालें गोडीचें काळें
 ताराचें झालें जालें !

हृदयीं मेघांची गरदी
 दंग असे भीषण नादीं;
 नाहिंपणाचा डोंगर तो
 अंधपणें पाहत होतो;
 मधुनिमधुनि त्या बाळाचें;
 गाणें चाले भासाचें;
 वृत्ति बावरी- रडे विचारी- ऐकाया तरि
 नसत्या पडद्याआड
 गमे बाळ दडलें द्वाड !

स्थितींत या त्या मेघांचा
 कडकडाट हो शेवटचा;
 तोंच कडकडे वीज भरे
 अवसानाचें ये वारें;
 धुकें पळालें फार जवें
 मेघ जळाले जळासवें;

* वृत्ति रंगली- फारच रमली- हवें रडली
 उफराटी सारी सृष्टि
 मेघाविण झाली वृष्टि

खरेपणाचा पाऊस
 स्वच्छ धूत काळोखास;
 दाट तमाचें तेज बने
 गेलीं तीं काळीं किरणें;
 सारंगी तों करीं हंसे
 नवल, जशीच्या तशी असे !

समोर डोंगर- परि शिखरवर- बाळ मनोहर
 स्वच्छंदें गाणें गाई
 सूर पूर ऐकू येई !

वृत्ति ऐकुनी थरारली
 सारंगी वाजवुं सजली;
 सात सुरांस्तव ती वेडी
 मुदें तिच्या तारा छेडी !
 सूर एकची निघे परी
 पहिल्याहुनि किति गोड तरी !
 सुरावरोवर- विरला डोंगर- शिखरतळावर
 नाहींचें नाहीं झालें
 बाळ गात पुढती बसलें !

ढोल नगारे ते पहिले
 पहिल्यापरि चालू झाले;
 गाण्याचे परि या सूर
 पोकळ करिती चूर !
 वृद्ध वधूचें हो खासें
 बालवराशीं लग्न असें !
 त्या जोडीचें- अपत्य साचें- गाणें अमुचें
 उपजे बाळपरी नाहीं
 पितराच्या जन्माआधीं !

ढोल नगारे एकसरी
 त्या लग्नाचीं वाजंत्रीं;
 सुसुहूर्ताचा झण फुटुनी
 युगें निघालीं त्यामधुनी !
 बाळचि तें गाई गाणें;
 नवरामुलगा मंत्र म्हणे;
 नव्या जुन्याचें- उण्यापुण्याचें- असेनसेचें
 लग्न चाललें चौफेर
 सारंगी मम आहेर !

साथ कराया गाण्याशीं
 सारंगी घे हाताशीं;
 “ गा तूं, करील साथ, मुला !
 माझी सारंगी तुजला. ”
 वाळ तें स्वच्छंद
 गाणें करि अपुलें बंद !

बालक रुसलें— पळत चाललें— अंधुक झालें,
 माझी सारंगी म्हणतां
 मुकेपणा वरि ते नसता !

वेड लागलें गाण्याचें
 आर्जव केलें बहु त्याचें
 “ बाळा गा रे ! गाच पुन्हां,
 गाण्यावांचुनि प्राण सुना !
 माफ करीं कसलाहि गुन्हा,
 गाच, गाच, परि गाच पुन्हां । ”

पायां पडलों— “ चुकलों ! ” वदलों— अखेर रडलों;
 राग त्याचा जाईना !
 कांहीं केल्या गाईना !

“ जपलों जीतें जिवापरी
 सारंगी ही तूंच धरीं ! ”
 ऐकुनि आनंदें हंसलें
 वाळ पुन्हां गाऊं सजलें;
 एकपणा भिन्नत्वाचा
 जीव तोच त्या गाण्याचा !

चिरकालींचे— मखमालींचे— मऊ गालिचे
 केले माझ्या हृदयाचे
 गाणें मग त्यावर नाचे.

बाळ सारखें गात पुढें
 गाण्यामाजी जीव बुडे;
 सर्वांगीं तें विष भिनलें;
 सुख मरणाचें सांपडलें;
 ऐकत असतां मी मेलों,
 प्रेतावरि माझ्या बसलों !

भान न साचें— आज-उद्याचें— मग-आतांचें;
 दिवस वाटले जायाचे
 प्रेताच्या आयुष्याचे !

चहूंकडे गाणें भरलें;
 सारंगी गाणें झालें;
 मूर्त भाव ये गाण्याला
 धरीनसें गमलें मजला;
 धरावया जों हात हले
 हाताचें गाणें झालें !

कानांचेंही— दृष्टीचेंही गाणें— होई !
 मजला मी पाहूं गेलों
 तों मीही गाणें झालों !

गाणें झालें सर्वांचें,
 गाणें झालें काळांचें;
 गद्याचें गाणें सगळें,
 गाण्याचें गाणें झालें;
 गाण्यानें मग त्या गाणें
 गाण्यानें ऐकत बसणें !

नादब्रह्मीं— जिरलां ' तुम्हीं ' — जिरलों ' आम्ही '

ऐकतांच ऐके त्याचें
 झालें जें ऐकायाचें.

स्वार्थ नसे, ना परमार्थ,
गाण्याला कुठला अर्थ ?
वृत्ति जाहली चवचाल,
गाण्याला नुरली चाल !
ध्रुवपदिं गाणें जें सारें
ध्रुवपद मग कसलें वा रे ?
गाण्यांतचि जिरतां काळ
गाणें सहजचि वेताल !

क्षणिं शब्द सुरे- क्षणिं राग हरे- मग नाद मरे,
फुकट नव्हे वा, तें गाणें,
करिदिल मग “ गाणें गाणें ! ”

बोल बोललों सलगींचे,
गाणें माझें कलगींचें !
तोच त्यावरि करिल तुरा
वेडा जो मनिं खराखुरा
खराखुरा परि पुरापुरा
असला वेडा करिल तुरा !

गा जगतांना- गा मरतांना- मर गातांना,
मरुनि सदाही गाच परी
गाणें मरणें एक करीं !

स्वप्नेतावरि जो बसतो,
तुड्याठायीं मजला वघतो,
गाण्यामार्जीं दोघांना
पाहुनि घेइल तो ताना !
त्याका हें देतों गाणें
अर्थ जयाला मनिं बाणें;

आदिहि गाणें- मध्यहि गाणें- अंतहि गाणें,

असलें गाणें मिळें नचें,
काय याहुनी तुला हवें ?

होतें गाणें जरि माझें,
आतां झालें तेंच तुझें !
तुझें तरी परि तें कसचें ?
गाणें झालें सर्वांचें !
जाणे तें गाणें साचें
गाणें असलें कोणाचें ?

सवाल ध्यारे- पुढें सरारे- तुरा करारे !

बोल संपले सलगीचे,
गाणें माझें कलगीचें !

*

*

*

तमाशांत कलगीच्या सवालाला तुन्याचा जवाब मिळतो; जगाच्या तमाशांत तरी तसें कां नसावें ?)

श्रीमहाराष्ट्रगीत

मंगल देशा ! पवित्र देशा ! महाराष्ट्र देशा ।
प्रणाम ध्यावा माझा हा, श्रीमहाराष्ट्रदेशा ॥ ४० ॥
राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा ।
नाजुक देशा, कोमल देशा, फुलांच्याहि देशा ।
अंजनकांचनकरवंदीच्या कांटेरी देशा ।
बकुल फुलांच्या प्राजक्तीच्या दळदारी देशा ॥
भावभक्तिच्या देशा, आणिक बुद्धीच्या देशा ।
शाहीरांच्या देशा, कर्त्या मर्दांच्या देशा, ॥

ध्येय जें तुझ्या अंतरीं
निशाणावरी
नाचतें करीं ॥
जोडी इहपरलोकांसी
व्यवहारा परमार्थांसी
वैभवासि वैराग्यासी ॥

जरिपटक्यासह भगव्या झेंड्याच्या एकचि देशा ॥
प्रणाम घ्यावा माझा हा, श्रीमहाराष्ट्रदेशा ॥ १ ॥

अपर सिंधुच्या भव्य बांधवा ! महाराष्ट्रदेशा ।
सह्याद्रीच्या सख्या ! जिवलगा ! महाराष्ट्रदेशा ॥
पाषाणाच्या देहीं वरिसी तू हिरव्या वेषा ।
गोदा, कृष्णा, भीमा तुझिया ललाटिंच्या रेषा ॥
तुझिया देहीं करी प्रतिष्ठा प्रथम प्राणांची ॥
मंगल वसती जनस्थानिंची श्रीरघुनाथांची ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं.....॥ २ ॥

भिन्न वृत्तिंचीं भन्न भिन्न हीं एक जीवसत्त्वं ।
तुझिया देहीं प्रकट दाविती दिव्य जीवतत्त्वं ।
चित्पावन बुद्धीनें करिसी तूं कर्तबगारी ।
देशस्थाच्या खुल्या दिलाची तुजला दिलदारी ॥
कायस्थाचें इमान फिरवी रक्ताचा फेर ।
ठाक मराठी मनगट दावी तुजें हाडपेर ॥
ध्येय जें तुझ्या अंतरीं.....॥ ३ ॥

ठायीं ठायीं पांडवलेणीं सह्याद्रीपोटीं ।
किल्ले सत्तावीस बांधिले सह्याद्रीपाठीं ॥
तोरणगडचा, प्रतापगडचा, पन्हाळगडिंचाहि ।
लढवय्या झुंझार डोंगरी तूंच सख्या पाही ॥

सिंधुदुर्ग हा, विजयदुर्ग हा, ही अंजनवेल ।
 दर्यावर्दी मर्दुमकीची ग्वाही सांगेल ॥
 ध्येय जें तुझ्या अंतरीं... ॥ ४ ॥

तुझ्या भुकेला वरी नागली आणि कणीकोंडा ।
 वहाण पार्यी अंगिं कांबळी उशाखालिं घोंडा ॥
 विळा कोयता धरी दिगंबर दख्खनचा हात ।
 इकडे कर्नाटक हांसतसे, तिकडे गुजरात ॥
 आणि मराठी भाला घेई दख्खन कंगाल ।
 तिकडे इस्तवूल थरारे, तिकडे बंगाल ॥
 ध्येय जें तुझ्या अंतरीं... ॥ ५ ॥

रायगडावर माय जिवाची गवळण विनधोक ।
 झोंक हिरकणी नांव ठेवुनी जाइ रोखठोक ॥
 करीत पावन अर्पुनि पंचप्राणांचा पिंड ।
 हिरडस-मावळचा श्रीवाजी, ती पावनखिंड ॥
 करी रायगड रायरिचा तो जिजाइचा तान्हा ।
 कोंडाण्याचा करि सिंहगड मालुसरा तान्हा ॥
 ध्येय जें तुझ्या अंतरीं... ॥ ६ ॥

रसवंतीच्या पहिल्या बाळा मुकुंदराजाला ।
 पहिलावहिला अष्टांगांनीं प्रणाम हा त्याला ॥
 शहर पुण्याच्या, शिवनेरीच्या, पंढरिच्या देशा
 पुंडलिकाच्या, शिवरायांच्या, टिळकांच्या देशा ॥
 अनंत कोटी ग्रंथ रचुनिया जोडि तुझ्या नामा ।
 वाल्मीकीचें शतकोटी यश विष्णुदास नामा ॥
 ध्येय जें तुझ्या अंतरीं... ॥ ७ ॥

मयूर कविच्या पूर्ण यमकमय महाराष्ट्रदेशा ।
 कवि कृष्णाच्या* निर्यमका हे महाराष्ट्रदेशा ॥

देवी ज्ञानेश्वरी करि जिथें भक्तीचा खेळ ।
 तिथेंच गीतारहस्य वसवी बुद्धीचा मेळ ॥
 जिथें रंगलीं सार्धीभोळीं जनाइचीं गाणीं ।
 तिथेंच खेळे श्रीपादांचीं कलावती वाणी ॥
 ध्येय जें तुझ्या अंतरीं... ॥ ८ ॥

विकावयाला अमोल असली अभंगमय वाणी ।
 करी तुझी बाजारपेठ तो देहूचा वाणी ॥
 तुला जागवी ऐन पहांटे गवळी गोपाल
 धार दुधाची काटित काटित होनाजी बाल ॥
 मर्दानी इप्काचा प्याला तुझा भरायासी ।
 उभा टाकला सगनभाउ हा शाहुनगरवासी ॥
 ध्येय जें तुझ्या अंतरीं... ॥ ९ ॥

प्रभाकराची जडण घडण कडकडित म्हणायाला ।
 दो हातांचा मुजरा माझा तुळशीरामाला ॥
 भीमथडीहुनि चहुंमुलखांवर फिरले धारकरी ॥
 भीमथडीवर चहुंमुलखांतुनि जमले वारकरी ।
 आळंदीच्या ज्ञानोबांची भिंत घेत धांव ॥
 पुंडलिकाचें नांव चालवी दगडाची नाव ॥
 गोलघुमट घुमवीत सारखा नवलाची भाक ।
 जेजूरीवर चढी पायरी उभी नऊ लाख ॥
 ध्येय जें तुझ्या अंतरीं... ॥ १० ॥

(अपूर्ण)



अनामिकाचे अभंग

[ज्या प्रदेशांत पाऊल टाकावयाचें आहे तेथील रहिवासी साधुसंतांना तुमचा आमचा स्पर्श अनामिकापेशांहि अमंगळ आहे; शिवाय, मराठीचि ये नगरीं या पंढरीच्या पाहुण्यांची श्रीचंद्रभागातटीं जी प्रेमळ पंगत झाली तिच्या उष्ट्याखरकट्यासाठींच हात पसरण्याचा जिथें संकल्प आंहे, तिथें नांवाचा अभिमान अनाठारीं आहे. मराठी रसवंतीच्या पवित्र अमंगस्वरूपाला माझ्या अनामिक वृत्तीच्या पामर वाणीनें स्पर्शदूषित करणाऱ्या या अति-प्रसंगाची जनस्वरूप जनार्दनाकडून मला क्षमा होईल अशी भाशा आहे.]

मंगलाचरण

नमो पांडुरंगा ! नमस्ते श्रीरंगा । रुक्मिणीच्या रंगा नमोनमः ॥ १ ॥
 सर्वा मंगळाचा एकरूप निधि । तूंच देवा विधि-हरिहर ॥ २ ॥
 ऐकिल्या देवांच्या तेहतीस कोटी । तीं रूपें गोमटीं देवा तुझीं ॥ ३ ॥
 निर्गुणाचें ब्रह्म सगुणाची मूर्त । दोहीं ठायीं कीर्त एका तुझीं ॥ ४ ॥
 म्हणे ' X X ' अगा पंढरीच्या देवा । अनामिक सेवा घ्यावी आतां ॥ ५ ॥

१

कवित्वाचा येथें वाहिला मीपणा । लक्ष्मीनारायण तुझे पार्यीं ॥ १ ॥
 गणांमात्रांचा तो नको ताळेबंद । नको वृत्त छंद नाम गाया ॥ २ ॥
 विना कानामात्रा आणिक वेलांटी । लेखन-कामाठी मांडिली हे ॥ ३ ॥
 साहित्याची कळा झाली तिन्हाईत । शुद्धाशुद्धातीत नाम तुझें ॥ ४ ॥
 म्हणे ' X X ' जें जें मनीं मुखीं आलें । तें तें येथ झालें ब्रह्मार्पण ॥ ५ ॥

२

क्षणमात्र थांवा असंगाच्या संगी । अहो पांडुरंगा कृपावंत ॥ १ ॥
 मनाचा मुहूर्त साधुनि हा आज । सोडूनिया लाज बोलतो मी ॥ २ ॥
 माझ्यावरी मीच मांडीन फिर्याड । तुझ्यापार्यीं दाद मागावया ॥ ३ ॥

नका देवराया धरुं भीडभाड । कराल तो निवाड मान्य आहे ॥ ४ ॥
म्हणे '××' देवा रखुमाईच्या कांता । परी दूर आतां नका राहूं ॥५॥

३

जीवेंभावं देवा आम्ही अमंगळ । जातीचे चांडाळ, थोर नांवे ॥ १ ॥
पांडुरंगा आम्ही युगांचें दुर्जन । क्षणाचे सज्जन पश्चात्तापें ॥ २ ॥
व्रत एकादशी मात्र हें देहाशीं । नित्य मनापाशीं दिवाळीच ॥ ३ ॥
नांवाचेच साव आम्ही थोरथोर । मनाचे हे चोर सर्वकाळ ॥ ४ ॥
तुझे पायीं आतां चोरी नसे कांहीं । म्हणे '××' नाहीं भयभीत ॥५॥

४

मागायाची आहे मेख । तुजपाशीं हीच एक ॥ १ ॥
सुखदुःखें हीं केवळ । जन्मा आलियाचें फळ ॥ २ ॥
इंद्राचंद्रा कर्मरेखा । तेथें माझी कोण लेखा ? ॥ ३ ॥
हेंचि एक द्यावें दान । घडी कांहीं तुजें गान ॥ ४ ॥
म्हणे '××' हीनदीन । मृगजळींचा हा मीन ॥ ५ ॥

५

नाहीं भक्तिभाव नीट । तरी हांक मोकली तो धीट ॥ १ ॥
नाहीं मुक्तीचा हव्यास । नसे नामाचाही ध्यास ॥ २ ॥
नेमधर्म कोणा ठावा । एकरूप उजवाडावा ॥ ३ ॥
तुम्ही यावें आम्हांसाठीं । कवित्वही न ऐसें गांठीं ॥ ४ ॥
म्हणे '××' हांके साच । अधिकार पाप हाच ॥ ५ ॥

६

आला गोपगोपींसाठीं । देवा तुम्ही यमुनाकांठीं ॥ १ ॥
पुंडलिका द्याया भेटी । देव आले वाळवंटीं ॥ २ ॥
नामयाच्या कारणीं । राउळाचीही फिरवणी ॥ ३ ॥
दामाजीच्या संकष्टीं । विटू धेड होई कष्टी ॥ ४ ॥
म्हणे '××' मायबापा । भीशी काय माझ्या पापा ॥ ५ ॥

७

धन्य धन्य माझें पाप । तुज आणिल आपोआप ॥ १ ॥
 माझ्या पातकांची रास । देवा पाडील इरेस ॥ २ ॥
 “ आजवरी थोरथोर । पायीं नेले पतित घोर-॥ ३ ॥
 परि याचें पाप फार । पाहूं होतो का उद्धार ” ॥ ४ ॥
 म्हणे ‘ × × ’ ऐशा भरीं । देवा याल माझ्या घरीं ॥ ५ ॥

८

नेघे देवा तुझ्या नांवा । तुझा माझा उभा दावा ॥ १ ॥
 नामें उद्धरिले सारे । मीच एक राहिन वा रे ? ॥ २ ॥
 तुझ्या नांवा गालबोट । सुखें खावे दांतभोट ॥ ३ ॥
 पाहूं बोलाविल्यावीण । हरी का तें माझा शीण ॥ ४ ॥
 देवा तुझी घ्याया लाज ॥ ‘ × × ’ ठाकऱसे आज ॥ ५ ॥

९

काय महिमा नामांकित । आज दाखवा प्रचीत ॥ १ ॥
 पूर्वी नांव झालें फार । नको त्याचा बडिवार ॥ २ ॥
 दाविं मज प्रत्यय कांहीं । नको संतांची ग्वाही ॥ ३ ॥
 देणेंघेणें हातोहात । उधारीची नाहीं बात ॥ ४ ॥
 धन्य ‘ × × ’ भाग्यवंत । देवा तुझा पाही अंत ॥ ५ ॥

१०

काळयवनाच्या भेणें । दडी पाण्यापोटीं देणें ॥ १ ॥
 धाकें आणि दैत्याच्याच । मोहिनीचा केला नाच ॥ २ ॥
 काच बळीचा अगोचर । देवा झाला मूठभर ॥ ३ ॥
 परि येतां पापें माझीं । कुठें दडला देवाजी ? ॥ ४ ॥
 म्हणे ‘ × × ’ धीटपाठ । येथें अस्सलाशीं गांठ ॥ ५ ॥

निजलेल्या बालकवीस—

[माझे परमप्रिय मित्र रा. त्र्यंबक बापूजी ठोमरे-महाराष्ट्र रसवंतीचे रसाळ बांधव—‘ आनंदीआनंद ’ करून सोडणारे सुप्रसिद्ध बाल-कवि एकदां प्राप्तःकाळ अतीत झाला तरी झोपेंतच गुंग होते; गद्यांत दोनतीनदां हांका मारून फुफट गेल्यावर पुढील गीतवादानें त्यांना जागें केलें. सदर पद्य फारच थोड्या वेळांत केलें असल्यामुळें बाल-कवींचें यथार्थ गुणवर्णन त्यांत कोठून सांपडणार ? त्यांच्या ‘ अरुण ’ व ‘ चौघडा ’ या दोन मुरलीगीतांचा प्रस्तुत गीतांत उडता उल्लेख केला आहे.]

जगद्गायका बालकवे ! चल, ऊठ ऊठ आतां ॥

तूंच निजसि तरि कोण सांग मग जागवील जगता ? ॥ ४० ॥

हा तुझा अरुण बघ उगवे पूर्वेकडे ॥

वद कोण तयाचें गाणें गाइल गडे ? ॥

हा देवद्वारीं चौघडाहि धडधडे ॥

करि कोण तुझ्याविण बोल तयाचे खडे ? ॥

तव कवनाची वाट पाहतीं पहा उगवतीं किरणें ॥

गाउनि गाणीं प्रेमळ त्या उल्हास तूंच रे देणें ॥ १ ॥

बघ सृष्टीचे कवि कसे भरारति गगनीं ॥

गातात कोणत्या स्वैर सुरांचीं गाणीं ? ॥

चल एकजीव हो लौकर त्यांच्या गाणीं ॥

स्वर्गांत सांग मग तेंच आमुच्या कार्नीं ॥

सौंदर्याची द्वाहि फिरविण्या बा तव अवतार ॥

मग ऊठ निजसि कां असा गड्या रे झोंप झालि फार ॥ २ ॥

बघ फुलें उमललीं आतां सारीं नवीं ॥

तव रसवंतीचीं फुलेंहि आम्हां हवीं ॥

तव रसाळ रसना-रससागरिं जग झुलवीं ॥

रस उधळुनि गगनीं लपल्या मुकुला खुलवीं ॥

नव्या सृष्टीच्या नव्या यशाचा तूंच शिलेदार ॥
नव कवितेच्या जरिपटक्याचा तुलाच अधिकार ॥ ३ ॥

तव गान खळाला नेडल पुण्याकडे ॥

शिकवील यमाला सदयत्वाचे धडे ॥

फत्तरांत वाजविल प्रेमाचे चौघडे ॥

नेईल सज्जना आनंदापलिकडे ॥

सूर खडा धर लावुनि गगनापलिकडे नक्की

करि पुढें खडा जगदीश देउनी प्रेमगांठ पक्की ॥ ४ ॥

● भ्रमभरें विश्व हें सर्व जयांमधिं बुडे ॥

चल फोडुनि टाकूं ते फसवे बुडबुडे ॥

मग बसूं जाउनी काळाच्याही पुढें ॥

तव सुराबरोबर कोण न यापरि उडे ? ॥

‘ गोविंदाग्रज ’ कविसि* तुजसवें ने देउनि हातां ॥

जगद्गायका बालकवे ! चल, ऊठ ऊठ आतां ॥ ५ ॥



अरुण (दुसरा)

[रा. टोमरे यांची ‘ अरुण ’ या नांवाची एक कोमल कविता आहे. ती ऐकून अगदीं निराळ्या दृष्टीनें प्रस्तुत कवितेंत अरुणाकडे पाहिलें आहे. त्याच गोडं गीताचा या कवितेंत शेवटीं उल्लेख केलेला आहे. यापूर्वीची या विषयावरील पहिली कविता रा. टोमरे यांच्या वळणाची आहे.]

पहा फडकला पूर्वदिशेवर रक्तरंग कसला ? ॥

अरुण हाच का ? उषा हीच का ? सांगा कुणि मजला ॥

* स्वतःकडे हा शब्द लावून घेतला याबद्दल उबदार हृदयांकडून क्षमा होईलच अशी आशा आहे.

लालभडक दिग्भाग जाहला मोदें वा खेदें ॥
 अनुरागाचा कीं रागाचा रंग नभीं कोंदे ? ॥
 विरहजागरण घडलें ज्यांना फार निशाकालीं ॥
 त्या नयनांची एकवटुनि का ये सारी लाली ? ॥
 रजनीच्या सहवासें सृष्टिंत घडलें जें पाप ॥
 होत असे का सृष्टिस आतां हा पश्चात्ताप ? ॥
 किंवा कोमल बाला मेली तीव्र निराशांनीं ॥
 हृदया फोडुनि तिच्या प्रीतिचीं लाट चढे गगनीं ? ॥
 दुखावलेल्या जळणाऱ्या परि हताश हृदयांचे ॥
 जे रागाचे, जे सूडाचे, वेत निराशेचे— ॥
 रात्रीं त्यांचे श्वास चालले मिटल्या डोळ्यांनीं ॥
 देवपदीं मग दाद मागण्या रिघती का गगनीं ? ॥
 आग लागली किंवा कोठें खालीं पाताळा ॥
 उंच दूरवर काय भडकल्या तिच्या अशा ज्वाळा ? ॥
 निशापाप निजहृदयीं धरिलें अवकाशें म्हणुनी ॥
 पूर्वा जळते पुण्यरवीच्या का पहिल्या किरणीं ? ॥
 अन्यायानें रक्त करपतां वाफ काय झाली ? ॥
 रक्तनिधिस त्या जग बुडवाया कीं भरती आली ? ॥
 मुक्याच इच्छा, आशा झाल्या कोणाच्या खाक ॥
 रागानें ही लाल जाहली का त्यांची राख ? ॥
 दिनरजनींची धडक मस्तकीं परस्परां बसली ॥
 ही दिवसाच्या डोक्यावर का रक्ताची लाली ? ॥
 कीं रजनीची टिकल्यासाठीं फाडुनि कांचोळी ॥
 जरीपुराण्यासाठीं केली तारांची होळी ? ॥
 रविकिरणांचे भाले शिरले आकाशापोटीं ॥
 रक्ताचें शिंपणें करी का जखम अशी मोठी ? ॥
 कीं पृथ्वीच्या पापश्वासें स्वर्गचि विरघळला ॥

निराधार रस जाउनि सिडतो आतां पाताळा ? ॥
 निशा संपवुनि दिन आणाय्या सकल देव आले ? ॥
 रात्र चालवूं या बाण्यानें दैत्य पुढें झाले ? ॥
 त्या दोघांचें समर जुंपलें पूर्वे दिशाप्रांतीं ॥
 हा रक्ताचा सडा फडकवी कीं त्याची ख्याति ? ॥
 मृत रात्रीची चिता उषा ही अरुणमया ज्वाला ॥
 रविरूपानें प्राणगोल का हा वरतीं आला ? ॥
 भ्रमण दिवसभर करुनी संध्यागर्भीं हा प्राण ॥
 शिरतां होईल मृतरजनीचा पुनर्जन्म जाण ॥
 मरण सकाळीं; सायंकाळीं जन्म पुन्हां घेई ॥
 रजनी यापरि भवचक्रावर सदा फिरत राही ॥
 फार विचारें कविकल्पकता अति भ्रांत झाली ॥
 बालकवीचें ' अरुणगीत ' तों मनीं उडी घाली ॥
 जसा निवळवी रंग नभाचा अरुणतेज पार ॥
 ' अरुणगीत ' ही भीषणतेचा जिरवी हुंकार ॥
 वसुंधरेशीं लग्न कराया सूर्य उत्तरंग ॥
 ये अरुणाचें हें सोनेरी बांधुनि वाशिंग ? ॥
 स्वभूसंगम त्या लग्नाचा शुभकर परिणाम ॥
 पुण्यमया श्री-वसुधा होइल शुद्धप्रेमधाम ॥
 दहा दिशांनो ! जरा जराशा बाजूला सरका ॥
 दिशा नवी द्या कायमची या अरुणचित्रफलका ॥
 जगन्नायका ! असा एकदां काल येउं द्याच ॥
 निशा नको; दिन नको; असाका अरुण सारखाच ॥
 लाल नभांतुनि होइल तेव्हां प्रेमाची वृष्टि ॥
 ' गोविंदाग्रज ' गानिं रंगविल तीच प्रेमवृष्टि ॥

[१४ वर्षे वयाच्या एका बाल-कवीची श्रुतिमनोहर, वन्याच प्रमाणांत अर्थशून्य, तथापि प्रतिभापूरित, अतएव गोड कविता वाचल्यानंतर मनाला वाटलेला आनंद पुढील शब्दांत अवतीर्ण झाला आहे.]

गा रे गा रे गाच जरा ॥ माझ्या चिमण्या मुशाफरा ॥ ४० ॥

ठराविकाला, नियमांला ॥ बंधाला जड जगताला ॥

जीव पहा त्रासुनि जाई ॥ नको नकोसें त्या होई ॥

करी जराशी बा घाई ॥ रिझवाया त्याला गाई ॥

गोजिरवाणें । अमोल गाणें । हृदयीं बाणें ॥

अस्पष्टाचा सोड झरा । झटपट पळत्या मुशाफरा ॥ १ ॥

आम्ही गातो जें गाणें ॥ तें जगताचें रडगाणें ॥

हृदयीं जो भरला त्रास ॥ तो कविताचरणीं प्रास ॥

शब्दापाठीं हपापले ॥ अर्थासाठीं जन टपले ॥

हृदय करपलें । रसहि हरपले । कवनचि खपलें ॥

गा तूं आतां गाच जरा ॥ रसगंगेच्या मुशाफरा ॥ २ ॥

नियमांनीं झालों ठार ॥ ठराविकानें बेजार ॥

हा जगण्याचा बाजार ॥ सजीवतेचा आजार ॥

अमुच्या कवनाचा पूर ॥ मरत्या जीवाचा सूर ॥

परि तव कवनें । हलतां पवनें । भुलतिल भवनें ॥

त्या कवनाचा सूर खरा ॥ गा, बागडत्या मुशाफरा ॥ ३ ॥

स्वैरवृत्ति कवितादेवी ॥ बालवृत्ति तूंही तेवीं ॥

ती सौंदर्याची छाया ॥ तव वदनींही ती माया ॥

गालावरची लाल मजा ॥ दावि प्रीतिच्या यशोध्वजा ॥

कवनचि रदनीं । कवनचि वदनीं । कवनचि नयनीं ॥

झुलवी खुलवी जीव जरा ॥ सुंदरतेच्या मुशाफरा ॥ ४ ॥

हृदयाचे धुंगुर गोड ॥ मन्मनिंचे हरितिल कोड ॥
 हृदयाच्या हृदयीं खोल ॥ ओत कवनरस विनमोल ॥
 फुललें विश्वाचें फूल ॥ वर आकाशाची झल ॥
 सुखदुःखांची । वाग जगाची । जरि कांव्यांची ॥
 फुलांचाच तूं धनी खरा ॥ फुलांत फिरत्या मुशाफरा ॥ ५ ॥

चिखल दाट हा जगताचा ॥ रूढीचा, निर्वंधाचा ॥
 मम हृदयाचें कल्हार ॥ पवनजलावर अवतार ॥
 घेत असे करुनी धीर ॥ तूंच तयाचा शाहीर ॥
 त्यांतच राही । गुंगत कांहीं । दंग सदाही ॥
 गा हृत्कमलाच्या भ्रमरा ॥ मनांतल्या तूं मुशाफरा ॥ ६ ॥

हिमवंतीच्या कणांपरी ॥ तव शब्दांची मजा खरी ॥
 थेंव न वा ते पाण्याचे ॥ खडेहि किंवा स्फटिकाचे ॥
 अस्फुट त्यांचा आकार ॥ वाज्यावर पळते स्वार ॥
 अर्थ बोवडे । वेडेबगडे । बोल ते गडे ॥
 उडवी त्यांना भराभरा ॥ वाज्यावरच्या मुशाफरा ॥ ७ ॥

अर्थकल्पनांसाठीं गडे ॥ कां बघसी इकडे तिकडे ? ॥
 अर्थशब्द सोगें सारीं ॥ बडेजाव हा वाजारीं ॥
 धांव न कसली धरि हांव ॥ धांवायासाठींच धांव ॥
 अर्थ मरूं दे । शब्द खरूं दे । काव्य झरूं दे ॥
 परी भरूं दे नादभरा ॥ चुकल्या मुकल्या मुशाफरा ॥ ८ ॥

अर्थ कळेना जरी कुणा ॥ तरि तो नशिवाचाच उणा ॥
 मार्ग कुणा का दावाया ॥ ढगांमधें चमके माया ? ॥
 मूठ झांकली लाखाची ॥ उघडतांच कुचकामाची ॥
 अस्फुट गाना भिरक्या ताना । त्या घेतांना ॥
 नाच विजलिच्या धरुनि करा ॥ मेघावरच्या मुशाफरा ॥ ९ ॥

मुग्धापदिं धुंगुरवाळा ॥ गायाचा त्याला चाळा ॥
 स्वैराचें बंधन त्याला ॥ खुला ताल त्या नाचाला ॥
 रूम्रुम् शब्दा अर्थ नसे ॥ थबथवती परि दिव्य रसें ॥
 त्या स्वच्छंदा । त्या मकरंदा । त्या रसकंदा ॥
 नाचूं दे कवनांत जरा ॥ हृदयामधल्या मुशाफरा ॥ १० ॥

मार भरारी नभाकडे ॥ मेघावरतीं नाच गडे ॥
 करि त्यांचे तुकडे तुकडे ॥ उडवी जग जिकडे तिकडे ॥
 कविताजल जें चहूकडे ॥ पडतां आत्मा थंड पडे ॥
 ' पाउसपाणी । अभाळदाणी । ' इकडे आणी ॥
 शांत करी ही वसुंधरा आकाशांतिल मुशाफरा ॥ ११ ॥

ऐकवि गगनाचें गान ॥ जीव तुझ्यावर कुरवान ॥
 सूर सारखा लाव चढा ॥ दिव्य नाद करि पुढें खडा ॥
 शब्दा शब्दा मुशाफरा ॥ जिवाचाच देईन हिरा ॥
 जीव किरकिरा । फारच अधिरा । बहिरासहिरा ॥
 करावया मंजुळ मुखरा ॥ गा गगनांतिल मुशाफरा ॥ १२ ॥

अवकाशाच्या पानबुड्या ॥ तरल जलीं जा टाक उड्या ॥
 आनंदाच्या पलीकडे ॥ काय मजा मज सांग गडे ॥
 अज्ञेयाच्या परतीरा ॥ नाचत नाचत जाच जरा ॥
 तसा तरंगत । तसाच रंगत । नसतां संगत ॥
 हात घाल जा परात्परा ॥ अवकाशांतिल मुशाफरा ॥ १३ ॥

विश्वाचीं अवघड कोडीं ॥ कवनाच्या मंत्रें सोडी ॥
 स्वानंदाच्या पैलथडीं ॥ ब्रह्माची चल उकल घडी ॥
 सर्वेच खालीं पहा बरें ॥ जगास विसरूं नको बरें ॥
 परात्पराचा । भवरा साचा । विस्मरणाचा ॥
 नको सांपडूं त्यांत जरा । स्वानंदाच्या मुशाफरा ॥ १४ ॥

परमात्म्याच्या भवच्यांत ॥ पडतां तूं गिरक्या खात ॥
 त्या विस्मरणाची माती ॥ जमतां, मोरा तुजवरतीं ॥
 फुंकर तीन्ही काळांचा ॥ मारुनि उडवूं थर वरचा ॥
 झिम् झिम् मोरा । ये सामोरा । थोरापोरां—॥
 वर न्याया कर देच खरा । चिरंतनाच्या मुशाफरा ॥ १५ ॥

थकतां मग कोमल काया ॥ घेच विसावा श्रम जाया ॥
 विश्वकटाहावर पैस । पाय पसरुनी वा व्रैस ॥
 शीळ वाजवुनि पवनांत ॥ समाधान मिळवी शांत ॥
 तरि त्या स्थानीं । मधुनी मधुनी । रंगुनि कवनीं ॥
 गा रे गा रे गाच जरा ॥ माझ्या चिमण्या मुशाफरा ॥ १६ ॥



कवितेसाठीं धडपड

वा वाग्विलासा !

कांहीं लिहावें तुझ्यासाठीं हा विचार मनिं धरुनी ॥
 लेखनसाधन घेउनि रात्रीं पडलों निज शयनीं ॥
 वाम करावर मस्तक ठेवुनि, लेखनि अन्य करीं ॥
 विषय कोणता घ्यावा याचा विचार फार करीं ॥
 काठी, जोडा, छत्री, टोपी, ताट, तवा, पितळी ॥
 कुत्रें, मांजर, दत्त म्हणोनि येति पुढें सगळीं ॥
 पसंत न पडे परी एकही, सर्वां घालविलें ॥
 श्रेष्ठ प्रतीच्या विषयास्तव मग मस्तक खाजविलें ॥
 मूल, फूल, फळ, संध्या, रजनी, चंद्र, सूर्य, तरुणी—॥
 समोर ठाके फौज अशी ही; रुचे न परि कोणी ॥
 चर्वित चर्वण होईल, किंवा जुनी कल्पना ही ॥
 “ येउनि गेली कधींच ही तर, हींत मजा नाही ॥

संपादक टाकुनि देइल; ही न कुणास रुचे ॥
 अशा प्रकारें त्रासुनि गेलों; मुळीं मना न सुचे ॥
 विषय शोधितां यापरी कवना, नव आले नाकीं ॥
 गुंग होउनी नादीं मग मी उभय नेत्र झाकीं ॥
 विचार करितां फार यापरि तन्मय होवोनी ॥
 विचारव्रह्मीं लीन जाहलों नेत्रंद्वय मिटुनी ॥
 जागृत होउनि, नेत्र उघडुनी पाहीं मी नादी ॥
 तों फळलें कीं रात्र सरोनी उजाडलें अगदीं ॥
 लेखनसाधन पाहुनि शयनीं नीट उठुनि बसलों ॥
 तोंच होउनी स्मृति रात्रीची स्वतःशींच हंसलों ॥
 कशाबशा मग लिहिल्या सत्वर ओळी या चार ॥
 धाडित सांप्रत तुजसाठीं या; या तरि स्वीकार ॥

पांखरास—

पंख उभारुनि जरा ॥ भरारा ॥ जा जा उडुनी जा पांखरा ॥
 निकट तरूच्या शाखेवरतीं नको बसूं खगवरा ॥ पंख...॥
 गानमिषानें उडवुं नको रे रम्य नादनिर्झरा ॥
 सहवासें तव नव शोभा या खास येत तरूवरा ॥
 सुरासुराची लकेर चढतां जलसा येतो भरा ॥
 एक एक हा सूर हालवी हृदयाला थरथरां ॥
 हिरवी पानें; निळ्या नभाचा वर डोल्हारा खरा ॥
 रंगवि संध्या तरल ढगेंही, नाना रंगीं खरा ॥
 केला देवें या घुमटाचा सोनेरी पिंजरा ॥
 विश्वाचें हें पवनहृदय ते चिरित जाति चरचरा ॥

खिन्न मनीं मम गाणें हें तव वर्षि हर्षनिर्भरा ॥
 वाटे हृदयीं जिरवावा हा आनंदाचा झरा ॥
 तन्मय होउनि विरुनि मिळावें चिन्मय मंगलतरा ॥
 चढ्या लकेरीसरशीं जावें देवाजीच्या घरा ॥
 सोबत ध्यावी तव पंखांची उडती पळती त्वरा ॥
 क्षण-सहवासें जीव कोंडला होत असा वावरा ॥
 परंतु सारा निर्धन मनिंचा स्वप्नभास हा खरा ॥
 विषण्ण मानस; उदास जीवन; पीत निराशागरा ॥
 हृदय तडफडें दुःखाग्नीनें मुकलें सुखसागरा ॥
 चिरंमृताला गायन हें तव उगाच हलवि जरा ॥
 चिरसहवासासाठीं परि मीं पसरितांच मम करा—॥
 उडुनी जाशिल भुरंदिशिं गगनीं खालीं टाकुनि धरा ॥
 विश्वगामि तूं चंचल लहरी पवनावर भोंवरा ॥
 क्षणांत गिरंक्या घेतां घेतां जाशिल रे गरगरा ॥
 दूर दूर तें पळतें गाणें करिल मनाचा चुरा ॥
 मिळतां लघु सुख अधिक सुखाचा जीव सदा हावरा ॥
 तीव्र निराशा होतां होइल फार कि रे घावरा ॥
 ऐकुं न येतां सूर भासभय चिरितिल मग अंतरा ॥
 क्षणही माझ्यासाठीं न बसशिल तूं उडत्या पांखरा ॥
 इकडे तिकडे फिरशिल टाकुनि येथें या पामरा ॥
 जड, निर्जिव मी शोधुं कुठें तुज धरुनि तुझा धोसरा ॥
 फुंकर एकचि सृष्टीचा तुज दूरवील खगवरा ॥
 क्षणपरिचय हा अशा स्थितीहुनि फारच बरवा खरा ॥
 अपूर्व ऐकुनि हर्ष जाहला तोच लाभ मज बरा ॥
 सहवासानें प्रेम जडायापूर्विंच पळ, करि त्वरा ॥
 हेंच मागणें हात जोडुनी आनंदी पांखरा ॥ पंख... ॥

हाय हाय !

दिक्कालांनीं, अज्ञातांनीं, बांधिताच पाय ॥
 एकलकोंडें अनंत कविमन रडें धाय धाय ॥
 वाहे वारा कसा भरारां, वातचक्र फिरतें ॥
 नव्याजुन्या पानांचें विश्वचि तयांत गिरगिरतें ॥
 कण धूळीचे उडुनी जाती त्या वाऱ्यासंगें ॥
 हाय ! हाय ! परि ठायिच ठरती माझीं जड अंगें ॥
 या पृथ्वीचें आकर्षण हें मला तोडवेना ॥
 पायांखालीं जरी तुडवितो परी सोडवेना ॥
 जर इवल्याशा वाऱ्यावर हें जग गिरक्या खात ॥
 मला न उडवी कसा मनींचा हा झंझावात ? ॥
 हा वाऱ्याचा दरिया पाहुनि तसेंच बसवेना ॥
 परि पोहाया बघतां माझें अंगच हालेना ॥
 वायुसागरावर फेनाचे थेंबचि शतधारा ॥
 तशा उसळती वरती वरती लखलखत्या तारा ॥
 किंवा बरुनी कुणि वाऱ्याची ही गंगा ओती ॥
 नभोनिधीच्या उदरीं उडवी हे पळते मोती ॥
 दिसतां मज तीं हवीं वाटतीं पुष्पें काळाचीं ॥
 परी नयन इथुनीच टाकिते किरणें आशांचीं ॥
 लाख तारका नभीं सहज या ठेविल्यांत देवा ॥
 दोनच कां या नयनिं कोंडिल्या ?—त्याहि तिथें देवा ॥
 मनांत माझ्या कुणीं गातसे नवलाचे सूर ॥
 मलाच ऐकूं येति न; नुसती लागे दुरदूर ॥
 माझें गाणें तें ऐकुनि मी व्हाया बेभान ॥
 एकसारखा करितों माझ्या जीवाचा कान ॥
 हाय हाय तें ऐकूं येत न; झालों हैराण ॥

मलाच लागति तीव्र सुरांचे मनांतले बाण ॥
 आग लागतां कुठें तेथुनी भडकतात ज्वाला ॥
 वाऱ्यावरती पळतां पळतां भेटतात काळा ॥
 किती भावना, किती श्वासही त्यांसह जातात ॥
 हाय हाय कां मलाच त्या मग इथें टाकतात ? ॥
 देवा अंतरिं आग भडकुनी जळून जाऊं दे ॥
 त्या ज्वालामधिं माझी ज्वाला मिसळून वाहूं दे ॥
 मेघपृष्ठिवर चंद्रिका वर तेजा पाडी ॥
 इथेंच राहुनि जीव विचारा मना तिथें थोडी ॥
 त्या तेजस्वी ओसाडीवर खेले जों आशा ॥
 पायांखालीं कठिण भूमि तों बांधित निजपाशा ॥
 हाय हाय त्या मेघांमधली एकादी विजली ॥
 जागी होइ न; त्यांची सारी सृष्टिच का निजली ? ॥
 कडकडुनी पडतांच तनूवर सुटेल हा जीव ? ॥
 हाय हाय परि कुणालाच कशि येईना कीं व ? ॥
 येतें कांहीं जातें कांहीं—मी नुसता बघतों ॥
 कोणीं येतां जातां मोह्या आशेनें उठतों ॥
 उडत्या पंखांचा जीवाला लागतांच वारा ॥
 तिथल्या तिथेंच हालचालिचा खेळ होत सारा ॥
 शरीर माझें, जग हें माझें, परी जीव घेतें ॥
 जियें तिथें हें माझें मजला कसें आड येतें ॥
 नको मला जें, दिसें न त्या जें, तसेंच नाहीं जें ॥
 तें आणायो, तेंच बघायो जीव न हा लाजे ॥

(अपूर्ण)

कळयांचीं फुलें कशीं झालीं ?

(ला बाइला ० ही चाल-थोडा फेरफार करून)

बाळ कुणीं । संध्याकाळीं रमे गुणी ॥

खेळतसे । बाळ अंगणीं हवें तसें ॥

बागेंत । मौजेनें झोंके घेत ॥

तां दिसली ! सुंदरशी त्याला वेली ॥

देठ कोंवळे । हिरवे पिवळे । नाजुक सगळे ॥

ती वेलीं । हिरवा शाल, पांघरली ॥ १ ॥

परी तया । हवा सोवती खेळायी ॥

खेळगडी । मूल फूल सुंदर जोडी ॥

पाहतसे । परि वेलीला मूल नसे ॥

तिच्या कळ्या । होत्या मिटलेल्या सगळ्या ॥

जणुं दमल्या । फार खेळुनी; मग निजल्या ॥

हवेंत डुलणें । हेंच खेळणें । खेळुनि निजणें ॥

ही त्यांची । गादी हिरव्या पानांची ॥ २ ॥

बाळ गुणी । वाइट वाटे फार मनीं ॥

दिवसभरी । खेळुनि आला परत घरीं ॥

झोंपेंत । कितिदां गेला बागेंत ॥

धीर कुटें ? पहांट होतां बाळ उटे ॥

बागेंत । धांव तसाची तो घेत ॥

मौज तों किती । कळ्या न दिसती । फुलेंच हंसतीं ॥

बाळ डुले । चहूंकडे पाहून फुलें ॥ ३ ॥

आईला । शोधायी धांवत गेला ॥

मग बोले । “ आई ! बघ हीं गोड फुलें ॥

काल कळ्या । आज फुलें झाल्या सगळ्या ॥

कशा उमलल्या ? कुणीं हंसविल्या ? हांसत वसल्या ॥

कशा कळ्या ? आई सांग मला, सगळ्या ? ” ॥ ४ ॥

मग आई । बाळाला उत्तर देई ॥

“ खेळासी । जमति चांदण्या आकाशीं ॥

त्या हंसती । चहूंकडे पाहत वसती ॥

तों दिसल्या । कळ्या विचान्या हिरमुसल्या ॥

कळवळल्या । फार चांदण्या मग रडल्यां ॥

आंसू पडले । ते दंव झाले । धांवत आले ॥

भुईवरी । पडले साऱ्या कळ्यांवरी ॥ ५ ॥

तो साचा । रंग पांढरा तारांचा ॥

कळ्यांवरी । चहूंकडे जाउनि पसरी ॥

मग हंसल्या । कळ्या फुलें हंसतां झाल्या ” ॥

सर्व असें । आई बाळा सांगतसे ॥

ऐकुनि हें । बाळ तिच्या वदना पाहे ॥

कां न कळे । मिठी मारिली तिला वळें ॥

त्या काळीं । आई आनंदें हंसली ॥

हंसता रडली । असवें पडलीं । त्याच्या गालीं ॥

तों साची । कळी उमलली बाळाची ! ॥ ६ ॥



चेंडू

खेळत होता बाळ आमुचा चेंडू घेवोनी ॥

पाहत होतो आम्ही दोघे आनंदें वरुनी ॥

अडगळ होती भंवती परि तो लक्ष्य न दे तिकडे ॥

हांसे, धांवे, खेळे, उडवी चेंडू चोंहिकडे ॥

तन्मय होऊनि खेळत होता यापरि स्वच्छंदें ॥
 पाहत होतों आम्ही त्यातें तशाच आनंदें ॥
 पाहि तिकडे कां न कळे तों हांसुं येत मला ॥
 परि तें कळुनी तिला तिच्याही खळी पडे गाला ॥
 इतुक्यामध्ये चेंडु उडाला अडगळीत पडला ॥
 वधे बाळ चहूंकडे जरी तरि मिळे न तो त्याला ॥
 निराश झाला, थकुनी वसला, बाळ जरा रडला ॥
 रडत रडतची फिरुनि लाडका लागे शोधाला ॥
 लक्ष्य देउनी फार शोधितां अवचित सांपडला ॥
 हंसत लाडका खेळामार्जी फिरुनी दंग झाला ॥
 निःश्वासातें सोडित मी हा प्रकार पाहोनी ॥
 पाहे ती मजकडे वदे मी तन्मन जाणोनी ॥
 खेळत आहों असेंच आपण अतीव आनंदें ॥
 वागडतो हा चेंडु आपुला असाच स्वच्छंदें ॥
 परि संसारीं बहु दुःखांची अडगळ ही साच ॥
 एके दिवशीं बाळहि जाइल चेंडुसारखाच ॥
 रडत वसूं मग असेच आपण प्रिय बाळासाठीं ॥
 फिरुनि हंसूं का असेंच— परि छे; आशा ती खोटी ॥
 तोंच वदे ती “ पुरे गडे, हें बोलूं नये असलें ” ॥
 वधे मजकडे रागानें परि हसतहि प्रेमबळें ॥
 पाहत होतों असेंच आम्ही कांहीं दिन जातां ॥
 त्या दिवसाची स्मृति होऊनि ती भग्न करी चित्ता ॥
 तशीच होती अडगळ सारी— चेंडुहि तो होता ॥
 किती यमाची निष्ठुरता परि— बाळ तेथ नव्हता ! ॥
 बघुनि वदे ती—“ चेंडु हाच तो ! बाळ परी नाही ” ॥
 परस्परातें मिठी घालुनी रडलों दोघेही ॥

ये ये ये कविते !

[एका रविवारीं कांहीं मित्रांना एक कविता देण्याचें ठरलें होतें; मुदत सरत आली पण कविताच सुचेना ! तेव्हां कवितेस हें पाचारण केलें होतें.]

ये ये ये, आतां ये कविते । नको छळ याहुनि मातें ॥ ४० ॥

रसिक मित्र हे जमले भंवतीं रविवारहि गेला ॥

घटका घटका भरत चालली सरत वायदा आला ॥ १ ॥

पाहूं कोठें कविते तुजला; मूढासम झालों ॥

नेत्र मनाचे फाडुनि तुजला शोभाया मी झटलों ॥ २ ॥

गरगर गरगर नेत्र फिरति जगुं चंचलता फिरती ॥

तुज हुडकाया चहूंकडे कीं स्थाना सोडुनि निघती ॥ ३ ॥

ऊर धडधडे, हृदय मारि जगुं मुक्या मनाच्या हांका ॥

हृत्पटिं आत्मा नाचत थै थै हट्ट घेउनी तव का ? ॥ ४ ॥

काव्यशून्य देहाला विटला; ध्यास तुझा मोठा ॥

वायुरूप हा आत्मा श्वासें धांवत बारा वाटा ॥ ५ ॥

वस्तुवस्तुमधिं शोधुनिया तुज चित्त विचारें दमतें ॥

काव्यहीन परि चित्र आपुलें जगदादर्शां बघतें ॥ ६ ॥

कोठें वससी ? कैशी अससी ? केव्हां येसी कविते ? ॥

ये ये, देतां मोबदला तुज वस्तु कोणती हवि ते ॥ ७ ॥

तारांमार्जी चंचलता जी चमकदार लुकलुकते ॥

तीच अससि, तरि हृदयभेद करि पडुनी उल्कापातें ॥ ८ ॥

चंद्रमया जरि क्षयकालीं कुठें जरि तरी जी दडसी ॥

तीच, निर्दये ! हपापलेल्या या हृदयिं न कां पडसी ? ॥ ९ ॥

रवींत असशिल तरि किरणांचे दोर सोडुनी खालीं ॥
 नेत्रगवाक्षांतुनि आत्म्याच्या भरभर शीर महालीं ॥ १० ॥
 फुलांत धरिशी सुगंधमय वा अदृश्यरूपा वरवी ॥
 तरि वाऱ्याचा घोडा करि त्या हृदयरंगिं फिरवी ॥ ११ ॥
 मेघमंडलीं जरि तूं विजली; पड कडकडुनी मार्थीं ॥
 नाद हवा जर नाचाया तर गडगडाट करि साथी ॥ १२ ॥
 जरी पर्वतोदरीं दडालिस, तोंड त्याचें फोडी ॥
 हो ज्वालेची लाट मानितों त्या रसिंही मी गोडी ॥ १२ ॥
 स्त्री-हृदयीं जरि अससी तरि धरिं रस्ता या हृदयाचा ॥
 नेत्रकिरणिं तुज पूर देत हा प्रेमाच्या तारांचा ॥ १४ ॥
 हाय ! हाय ! कां येशि न अजुनी ? त्रिखंड धुंडुनि झालें ॥
 तुजविरहित मम हृदयिं रमाया परब्रह्म वध भ्यालें ॥ १५ ॥
 अंध, मूढतम, शून्यवृत्ति ही मानवता पाही ॥
 कुठली वस्तु कुठें टाकिते भान न तिजला कांहीं ॥ १६ ॥
 देव दडविला दगडाखालीं, भावा ज्ञानजलीं ॥
 स्त्री-हृदयाला तसें दडपिलें सोन्या-मोत्याखालीं ॥ १७ ॥
 तीच राक्षसी मानवता तुज न कळे टाक्री कोठें ॥
 विषय तुझा हुडकावा कैसा ? कोडें पडलें मोठें ॥ १८ ॥
 देवामार्जीं वससी तरि तो देव पसरला जगतीं ॥
 तूंच न दिसती कां मग, देवी ? जीवन तुजविण जगती ॥ १९ ॥
 शून्यामार्जीं रमसि राक्षसी शून्यवृत्ति अससी ॥
 शून्यवृत्ति या मम हृदयीं मग कां नच वद तूं वससी ? ॥ २० ॥

(चाल) तों नाद विलक्षण उठले ॥ हृदय मम भरलें ॥ चालही बदले ॥
 खूण तों मनाला पटली ॥
 कीं कवितादेवी हंसली ॥

जी सदाच या हृत्पटलीं ॥

अंतर्दृष्टिसि दिसली देवी, फार मला हंसली ॥

त्या हंसण्याचे नाद निघाले; तन्मयता जमली ॥ २१ ॥

हृदयचि भरलें कवनरसानें, उचंबलुनि आलें ॥

रूप अश्रुमय भरुनि काढितें नयनांचे प्याले ॥

कवनजलाचा ओघ चालला विश्व त्यांत न्हालें ॥

नीरसतेच्या मालिन्याचें नाम नष्ट झालें ॥

वस्तुवस्तुमार्धि कवन दिसें मग गावें कवणाला ॥

भांबावुनि बहु जाई कवनीं गाई मीच मला ॥

हा हृदयवसंतचि भला ॥ काय बहरला । जीव उमलला ॥

हृदयाचा केला डोला ॥

कवितेनें आत्मा ओला ॥

व्यावरी वसुनि घे झोला ॥

खोला खोला हृदयपटा; ध्या कवितेचा पुर ॥

कवन भुवन हें कवनचि जीवन; प्या महापूर ॥ २२ ॥



‘वेषभूषा’ कारास सादरार्पित पद्यभूषा

रचिसि काव्यभूषा ? अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ धरु ॥

मंजुल शब्दें गूढार्थातें, कविराया ! जें झांकी,

चित्रकाव्य तव पाहुनि ऐसें प्रश्न मना पडला कीं—

रचिसि ‘वेषभूषा’ ? अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ १ ॥

मंजुल गुंजारवें रंजवी कुंज कुंजगत भृंग,

घालिसि कुंजमुखावरि रंजी मृदुपदिं होउनि दंग,

रचिसि नादभूषा ? अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ २ ॥

शब्द तुझे व्यक्तार्थाखालीं दडविति मूकार्थांतें,
गूढभाव लक्षितां लक्ष्य मम भलत्या वेडा वरितें.

रचिसि शब्दभूषा ? अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ ३ ॥

सुवेषभूषा लेख्यमिषानें योपिदंतरंगा —
शब्दचित्रिं अव्यक्त रेखुनी हसविसि चित्ततरंगा !

रचिसि चित्रभूषा ? अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ ४ ॥

व्यक्त कल्पनांसह मम चित्ता प्रतिभा तव नेई,
अव्यक्ताच्या पटाआड त्या टाकुनि मागें येई.

रचिसि काव्यभूषा ? अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ ५ ॥

पद्यावलितिल पदपुष्पांच्या अर्थामोदानें
प्रीतिदेवता हृदयिं जागविसि उद्दीपनमोदानें.

रचिसि अर्थभूषा ? अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ ६ ॥

अर्थ खरा हा कीं प्रतिबिंबा बिंब दावि तुजशीं,
निजार्थांच मन माझें तैसें पाहत काव्यादर्शीं.

रचिसि गूढभूषा ? अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ ७ ॥

सुंदररमणीवर्णनपर हें पद्य न मज भासे,
मजसम वेडा भ्रमीं पडायामद्यचि वाहे खासें !

रचिसि पद्यभूषा ? अथवा कुसुमचापपाशा ? ॥ ८ ॥

[एका तरुणीस आपल्या बालकाचें चुंबन घेतांना पाहून—]

उपजातिवृत्त

धवाननालोकनचुंबनातें ।

लज्जा, न आज्ञा जनिं देत तीतें, ॥

ही बालरूपा प्रतिमा तयाची ।

करोनि इच्छा पुरवी मनाची. ॥ १ ॥

काय करावें ?

[आचरटपणापलीकडे या ओव्यांची फारशी किंमत नाही.]

उन्हाळ्यासाठी पागी न ठेवून । नदी वेगें जातां पळून ।
 भक्कम दगडांचें धरण बांधून । तिला अडवितां येतसे ॥ १ ॥
 अगदीं आपला नेम धरून । तोफ सुटतां धडधडून ।
 हळुच वाजूला सरून । मारा चुकवितां येतसे ॥ २ ॥
 अंतराळीं कडकडून । वीज घरावरि पडतां तुटून ।
 उंच खांवांत बांधून । पाताळीं सोडितां येतसे ॥ ३ ॥
 सावकारांनीं वैर धरून । जप्ती आणितां दावा करून ।
 मागील वाक्री देऊन । तिला उठवितां येतसे ॥ ४ ॥
 अगदीं नीट रोंख धरून । म्हैस मार्गीं येतां धांवून ।
 एकदम छत्री उघडून । तिला पळवितां येतसे ॥ ५ ॥
 जुन्यानव्याची चोरी करून । भिकार कवि येतां कविता घेऊन ।
 कशी तरी एकदां वाचून । त्रास चुकवितां येतसे ॥ ६ ॥
 सर्वास उपाय येत दिसून । परि एका गोष्टीस आहे न्यून ।
 तोंडाळ वायको कडकडून । येतां, काय करावें ? ॥ ७ ॥

सत्सुम-दाम्

आर्या

ज्याच्या बोध-सुधेनें पावन झालें मदीय हीन मन ॥
 श्रीज्ञानेश्वर-चरणीं प्रेमानें मी करीतसें नमन ॥ १ ॥
 नमिला शिवरायगुरू परळीचा रामदास भक्तमणी ॥
 यत्पदकमलाधारें कालभयातें कधीं न विश्व गणी ॥ २ ॥

श्रीवर-कृपा जयावर श्रीवर ज्याचें न चित्त किमपीही ॥

श्रीवरद-साधुवर्णी श्रीवरदा प्रणति एकनाथाही ॥ ३ ॥

शशि भगणीं, मन करणीं, साधुजनीं तेचि हे तुकाराम ॥

तद्बचनपथक्रमणा त्यजुनि धरिल अन्य हेतु का 'राम' ? ॥ ४ ॥

जरि यवन, कवनकरणीं स्मरणीं आणूं नको कवीर कसा ॥

भक्तिवधू धरि करि ज्या भगवज्जनकंकणांत हीरकसा ॥ ५ ॥

ज्या हीन हीन म्हणति प्रणति करिति सुमति ज्यास तो चोखा ॥

वंदावा न कसा म्यां ? इंद्रियहो तद्गुणाम्ररस चोखा ॥ ६ ॥

ज्यास्तव अंत्यज रूपा धरि हरि तो वंदिलाचि दामाजी ॥

कां थोरवी न द्यावी त्यातें म्यां कृपण देत दामाजी ॥ ७ ॥

यत्किंकर शंकरसख नमिला जगदेकविप्रवर नरसी ॥

तद्भक्तिदशमरस सुख देई जे दे कविप्रवर न रसीं ॥ ८ ॥

नमिला भक्तिरसाचें धाम श्रीनामदेव जरि शिंपी ॥

लोकीं काम्य न कां ती मोतिं जिच्या उदरिं कठिण वरि शिंपी ? ॥ ९ ॥

मान्य कसा न मला हो गोरा जरि होय हीन कुंभार ? ॥

भार जयाचा प्रभुवर वंद्य मला रोहिदास चांभार ॥ १० ॥

सत्सुमदासीं दासी म्हणुनि न गुंफावि कां जनाबाई ? ॥

अक्षरमालेंतुनि कशि वांकडि तरि टाकवे जना वा 'ई' ? ॥ ११ ॥

दासी श्रीसुखदासीं आम्हांसी मायसी मिरादेवी ॥

सकरण तनु तच्चरणीं त्यजुनि नुतामान कां न कवि ठेवी ? ॥ १२ ॥

वंदन नंद-सुनंदकुंद-सुकलिकालि तुलसिदासाला ॥

मज्जन्मग्रामस्था साधुवरा नमन टेलदासाला ॥ १३ ॥

वंदि विवेकानंदा जरि अर्वाचीन मान्य साधु सदा ॥

कुमतप्रस्तर दुरवुनि वाहविलें जगतिं आर्यधर्मनदा ॥ १४ ॥

हीं षोडश कुसुमें निजवासें निशिदिनिं करोत शुद्ध मला ॥

वंदुनि अर्पी ' सत्सुमदाम ' विनत ' राम ' ईशपदकमला ॥ १५ ॥

ॐ

लोकमान्यांस भारतवर्षाचा आशीर्वाद !

[लो. टिळक स्वराज्याच्या मागणीसाठीं इंग्लंडास गेले त्या दिवसाकरितां]

(चाल : चन्द्रकांत)

अमृतसिद्धि हा योग मंगलचि जग सगळें गाय ॥

“ महाभाग जन ! सुखं गम्यतां पुनर्दर्शनाय ॥ ”

जें जें नश्वर गेलें निघुनी काळाच्या पाठीं ॥

अमृत तेवढें उरलें केवळ या दिवसासाठीं ॥

अंधाराची वाट कंठिली फिरलों संकष्टीं ॥

चार युगांची रात्र भोगिली या दिवसासाठीं ॥

रोज उगवला, रोज परतला, होउनि बहु कष्टी ॥

आनंदें रवि आज उगवला या दिवसासाठीं ॥

दक्षिणसागर होउनि घटिकापात्र निरभिमान ॥

मोजित होता या दिवसांचें मंगल घटिमान ॥

पहिला वहिला किरण पहाया या शुभ दिवसाचा ॥

गंगासिंधू धांवत होत्या आंदोलित हृदया ॥

या दिवसाच्या या सूर्याला अर्ध्योदक द्याया ॥

स्वस्ति वाचना सिंहगडावर चढला गगनांत ॥

थरथरुनी श्रीतानाजीचा तो तुटका हात ॥

मंगल हृदया बघे पांचही करुनि प्राण गोळा ॥

पंजाबी सिंहाचा दुसरा फुटकाही डोळा ॥

व्यासवाल्मिकीकालिदास कवि आळवीत बसले ॥

या दिवसाच्या भूपाळीस्तव वाङ्मय तें तसलें ॥
 योगिवृंदगिरिकंदरिं वसुनि लावुनि अवधान ॥
 पाहत होते या दिवसाचें चिन्मंगल ध्यान ॥
 आर्यभट्ट मिहिरादि काहुनी गगनाचा ठाव ॥
 हुडकित होते या दिवसाचें एक रासनांव ॥
 सोरठचा श्री सोमनाथही या दिवसासाठीं ॥
 पडे त्रिस्थळीं फुटुनि लागतां महंमदी काठी ॥
 तिष्ठत अट्टावीस युगांवर भीमेच्या कांठीं ॥
 खडा पहारा पांडुरंग करि या दिवसासाठीं ॥
 अठरा पद्दें सेना योजुनि जलधीच्या पाठीं ॥
 श्रीरामांनीं सेतु जोडिला या दिवसासाठीं ॥
 अठरा अध्यायांची गीता एक मुक्तकंठीं ॥
 रणीं गाइली श्रीकृष्णांनीं या दिवसासाठीं ।
 फितुरगडावर आग लागली या दिवसासाठीं ॥
 पानपतावर रक्त सांडलें या दिवसासाठीं ॥
 पोट बांधुनी वेद राखिले सरस्वतीकांठीं ॥
 पुण्याई ती सर्वहि केवळ या दिवसासाठीं ॥
 जन्मा येतो बाळ टिळकहि या दिवसासाठीं ॥
 जन्मति श्रीमान् पंचम जॉर्जहि या दिवसासाठीं ॥

*

*

*

तहनाभ्यावर सही घालितां करि खालीं मान ॥
 दुसरा वाजीराव वधे वर धरुनी अभिमान ॥

*

*

*

न लगे दौलत, न लगे वरकत, नको कोहिनूर ॥
 स्वदेश न लगे स्वराज्य न लगे हो सर्वहि चूर ॥
 एक सांगणें एक मागणें तेंच लाखवार ॥
 “ मागुनि ध्यावी श्रीशिवबांची भवानि तलवार ॥

स्वदेशभूषा, स्वराज्यजननी सकाळें दाखवावी ॥
 दावित दावित सौभाग्यश्री स्वदेशि आणावी ॥
 चहुं मुलखांतुनि नव खंडांतुनि मिरवित आणावी ॥
 रायगडावर समाधिची मग पूजा वांचावी ” ॥
 म्हणेल जो तो ऐन जिवाचा देशभक्त कटा ॥
 सर्वस्वाचा ताम्रपटचि तो, तोच अमरपट्टा ॥

(अपूर्ण)



पांच देवींचा पाळणा

[हरएक रियासतीच्या राखणीसाठीं कोणतें तरी एक जागृत दैवत असतें. इंग्रजी वाचकांना माहीत आहेच कीं, इंग्लंडभोवतीं सेंट जॉर्ज, स्कॉटलंडभोवतीं सेंट अँड्र्यूज, आणि आयर्लंडभोवतीं सेंट पॅट्रिक जागृत्या डोळ्यांनीं नेहमीं पहारा करीत असतात. मराठेशाहीला अशा पांच देवी संरक्षक होत्या ! तुळजापूरची तुळजाई, सातारची मंगळाई, प्रतापगडची भवानी आई, पुण्याची पर्वती, आणि पाराची वरदायी,—हीं तीं पांच पवित्र नांवां ! या देवींनीं शिवनेरीच्या बाळाला निजविण्यासाठीं हा पाळणा श्रीजिजाऊसाहेबांच्या मुखानें म्हटलेला आहे. कल्पनेनें आधीं इतिहास पाहण्याची कल्पना रामाकाळची पुराणी आहे हें सर्वास ठाऊक आहेच.]

(चाल — अजि अक्रूर हा नेतो श्रीकृष्णाला.)

गुणि बाळ असा जागसि कां रे वायां ? ॥ नीज रे नीज शिवराया ॥ ४० ॥
 अपरात्रीचा प्रहर लोटला बाई ॥ तरि डोळा लागत नाहीं ॥
 हा चालतसे चाळा एकच असला ॥ तिळ उसंत नाहीं जिवाला ॥
 निजवायाचा हरला सर्व उपाय ॥ जागाच तरी शिवराय ॥

चालेल जागता चटका ।

हा असाच घटका घटका ।

कुरवाळा किंवा हटका ।

हा कष्टविशी तुझी सांवळी काया ? ॥ नीज रे नीज शिवराया ॥ १ ॥

ही शांत तिजे वारा मावळ थेट ॥ शिवनेरी जुन्नरपेठ ॥

त्या निजल्या ना तशाच घांटाखालीं ॥ कोंकणच्या चवदा तालीं ॥

ये भिववाया वागुल तो वघ वाळा ॥ किति वाई काळा काळा ! ॥

इकडे हे सिद्धि-जमान ।

तो तिकडे अफजुलखान ।

पलिकडे मुलुखमैदान ।

हे आले रे तुजला वाळ धराया ॥ नीज रे नीज शिवराया ! ॥ २ ॥

(अपूर्ण)

—

कारंजाचें चढतें पाणी

यंत्रबंधनीं तिर्यजलातें अवरोधुनि यापरी

चढविता, सांगा, कां हो वरी ?

प्रवहण भूपृष्ठावर ज्याचा सहजधर्म हा असे

स्वर्गां चढेल कां तें असें ?

क्षणैक चढलें तरी निदानीं मातीवरती पडे;

होइल चिखल मात्र चहुंकडे !

पाट बांधुनी मार्ग सुगम त्या करुनी दिधला जरी

जगतिल माळ मळे किति तरी !

कारंजाचें चढतें पाणी पडतां खालीं असें

उदास “ गोविंदाग्रज ” हंसे !

—

प्रेमशोधन

कोणी एक कवि स्वकीय हृदया घेऊन आहिंडत ॥
 प्रेमाचा करि शोध जें जगिं जना कष्टाविना लाभत ॥
 विश्वाचें अति गूढ भाग धुंडुनि बघे ज्ञानाप्रती वास्तव ॥
 होता प्राणहि द्यावया विनिमयें तो शुद्ध प्रेमास्तव ॥

(अपूर्ण)



गाणें चांगलें कसें असावें ?

संगीताची करी योजना विधि का जगतींत ॥
 हेंच कळेना पामर जीवां; हृदयिं न संगति ज्यांत ॥
 भिन्नभिन्न हृदयांत भाव जे शब्दां पर असती ॥
 संगीताच्या नादावरि ते बाहेरी येती ॥
 पशूस मोही गीतध्वनि ही दंतकथा नच कांहीं ॥
 पशु-मानव यांमधील सांधा ती जमवी पाहीं ॥

(अपूर्ण)



काव्याची व्याख्या

शब्दांमध्ये, अर्थामध्ये प्रासामध्ये काव्य नसे ।
 नानारंगी वस्तूंतहि नच सौंदर्याचा लेख वसे ॥
 सिंहाचें बळ अफाट म्हणजे शौर्याचें तें स्थानच कां ? ।
 गोड सुरावट वेळू करिती; गाणें त्याला म्हणूं नका ॥

उंची इमला शिल्प दाखविल; शोभा म्हणजे काव्य नव्हे ।
काव्य कराया जित्या जिवाचें जातिवंत करणेंच हवें ! ॥

* * * *

काव्याची रचना नसे कठिण ही, अर्थास लागे कवि ।
आलीं वक्र जरी प्रकाशकिरणें तेजास दात्री रवि ॥
अर्थावाचुनि बोल सुंदर जरी शोभा न त्यातें असे ।
शृंगारुनि उगाच प्रेत, परि तें जीवंत का होतसे ? ॥ १ ॥

(अपूर्ण)

५५

समशेर दुधारी दिसता— *

[पद. चाल — उद्धवा शांतवन कर...]

समशेर दुधारी दिसतां । कां भीसी ऐसा का रे ? ॥
मरणाची मिळकत लोकीं । तूं मी हें विश्वचि सारें ॥
या कीं त्या धारेवरती । मरणाचें लागे वा रे ॥
॥ चाल ॥ जरि शेवट एकचि साचा ॥

मग वृथा वाद दोघांचा ॥

कोणीही कोटें नाचा ॥

तो नाच जरि प्रेमाचा !

प्रेमांतचि होवो कांहीं । मग वादचि राहत नाहीं ॥ १ ॥

५६

* ही कविता रा. के. मा. सोनाळकर यांच्या “ द्वैत कीं अद्वैत ” या कवितेस अनुलक्षून लिहिली होती.

गुलाबाच्य। पाकळय।

मैना भटके वनांत । वेडा राघू झुरतो मनांत ॥ ४० ॥
 विस्कळले पर, पिसें विखुरलीं, गळले दोन्ही पांख ॥
 अखंड झरणी झुळझुळ लाविति अरधे उघडे आंख ॥ १ ॥
 हालचालही हरली सारी- कुठलें चारापाणी ? ॥
 बसल्या ठायीं स्विकून बसला चित्र रेखिल्यावाणी ॥ २ ॥
 घुमे पारवा इकडे, तिकडे त्या घुवडाला घूघू ॥
 जित्या जिवाची समाव बांधुनि मधेच बसला राघू ॥ ३ ॥

(अपूर्ण)

दिवाळी

जी दुःखी कष्टी जीवां दुसरी माता ।
 वाढत्या वयांतहि लोभ जिचा नच सरता ॥
 त्या निद्रादेवीच्या मी मांडीवरतीं ।
 शिर टेडनि पडलों व्यावया विश्रान्ति ॥

भोगितां या परि शांती । दिव्य ती ।
 निजतात जगाचीं नातीं । जागतीं ।
 जाळत्या मनाच्या वाती । लोपती ।

धडधडां भोंवतीं तोंच फटाके उडती ।
 मी जागा होउनि पाहत बसलों पुढतीं ॥
 तों कळे उगवला आज दिवस वर्षाचा ।
 वर्षाव जगावर करीत जो हर्षाचा ॥ १ ॥
 ही जुनी दिवाळी नव्या दमानें आली ।
 ही नवी टवटवी जुन्या जगाच्या गालीं ॥

या नव्याजुन्याच्या मंगल संगमकालीं ।
जगिं आनंदीआनंद झूल जणुं घाली ॥
चहूंकडे दिवे हे; दिवेच वरतीं खालीं ।
स्वर्गाय अशितेजानें जगतीं न्हाली ॥

काटिलें फोल विश्वाचें । चालुनी ।
या रसांत नव तेजाचें । जालुनी ।
ढीगच्या ढीग हीणाचे । गालुनी ।

सत्त्वाचें बावनकशीच सोनें सारें ।
ठेविलें करा रे लक्ष्मीपूजन या रे ॥ २ ॥

ही त्रयोदशी धन पूजायाला असलें ।
काटिलें जुन्यांतुनि नवें मनीं जें ठसलें ॥
जरि घरोंघरीं नव धन हें हांसत बसलें ।
नच परवा जरि लेणें जुनेंच असलें नसलें ॥

तीं लेणीं गतकाळाचीं । सर्वही ।
टाकिते गिळुनियां साची । जणुं मही ।
उघडते नव्या खात्याची । ही वही ।

जी झरली खरली शोभा वर्षाजालीं ।
ती पुन्हा लागली ल्याया सृष्टी सगळी ॥ ३ ॥

पालवी पळाली कधींच मधुमासाची ।
धुंदीही नाही आतां वर्षावाची ।
तरि साधीभोळी माता देवी सरला ।
हें तत्त्व शिकविते चुकल्या मुकल्या बाळा ॥

जें जुनें फार उपयोगें । जाहलें ।
त्यांतुनी आपुल्या जोगें । जें भलें ।
रंग वा नव्या नवरंगें । चांगलें ।

प्रतिवर्ष नव्याला जन्म जुन्यांतुनि देई ।
 होळींत जाळितां शिशिर, वसंतचि येई ॥ ४ ॥
 अति निर्मल जलयुत श्यानपुलिन सरिता या ।
 घनदाट तमांतुनि चिमणासा शशिराया ॥
 जें काल पेरिलें तेव्हां वाटे गेलें ।
 तें आज पिकाला आलें शतपट झालें ।

(अपूर्ण)



लक्ष्मीपूजन

ही सरती संध्या या सालाची जमली ।
 तिजसवें दिवाळी ऐन भराला आली ॥
 जनमनें उजळलीं; आनंदानें हंसतीं ।
 प्रतिविंबदर्शना लाख लाविल्या वाती ॥
 नवनव्या परीचे दिवे भिन्न रंगाचे ।
 मांडिलें प्रदर्शन तेजोमय सौंदर्याचें ॥

(अपूर्ण)



पानपतचा फटका

(चाल : भल्या भाणसा, दसलाखाची०)

कौरव-पांडव-संगर-तांडव द्वापर-कालीं होय अती
 तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ ४० ॥
 जासुद आला कथी पुण्याला—“ शिंद्या दत्ताजी पडला;
 कुतुबशहानें शिर चरणानें उडवुनि तो अपमानियला । ”
 भारतवीरा वृत्त ऐकतां कोप अनावर घेत महा

रागें भाऊ बोले, “ जाऊं हिंदुस्थाना, नीट पहा.
 ‘ काळा ’शीं घनयुद्ध करूं मग अबदल्लीची काय कथा ?
 दत्ताजीचा सूड न घेतां जन्म आमुचा खरा वृथा.”
 बोले नाना, “ युक्ती नाना करुनी यवना ठार करा;
 शिंघांचा अपमान नसे हा; असे मराठ्यां बोला खरा. ”
 उदगीरचा वीर निघाला; घाला हिंदुस्थानाला;
 जमाव झाला; तुंबळ भरला सेनासागर त्या काळा.
 तीन लक्ष दळ भय कराया यवनाधीशा चालतसे;
 वृद्ध बाल ते केवळ उरले तरुण निघाले वीररसें.
 होळकराचे भाले साचे, जनकोजीचे वीर गडी,
 गायकवाडी वीर अघाडी एकावरती एक कडी.
 समशेराची समशेर न ती म्यानामध्ये धीर धरी;
 महादजीची विजली साची विजलीवरती ताण करी.
 निघे भोसले पवार चाले वुंदेल्यांची त्वरा खरी;
 धीर गारदी न करी गरदी नीटनेटकी चाल करी.
 मेहेंदळे अति जळे अंतरीं विंचुरकरही त्याचपरी;
 नारोशंकर, सखाराम हरि, सूड ध्यावया असी धरी.
 अन्य वीर ते किती निघाले गणना त्यांची कशी करा ?
 जितका हिंदू तितका जाई धीर उरेना जरा नरां.
 भाऊ सेनापती चालती विश्वासातें घेति सवें,
 सूड ! सूड !! मनिं सूड दिसे त्या सूडासाठीं जाति जवें.
 वीररसाची दीप्ती साची वीरमुखांवर तदा दिसे;
 या राष्ट्र्याचे स्वातंत्र्याचे दृढस्तंभ ते निघति असे.
 वानर राक्षस पूर्वीं लढले जसे सुवेल्लाद्रीवरती
 तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ. १ ॥

[२]

जमले यापरि पानपतावरि-राष्ट्रसभा जणुं दुसरि दिसे;

वीर वीरमद्युक्त सभासद् सेनानायक प्रतिनिधिसे,
 अध्यक्ष नेमिले दक्ष भाउ अरि भक्ष कराया तक्षकसे;
 प्रतिपक्षखंडना स्वमतमंडना; तंत्र ठोकिति मंडपसे.
 शस्त्रशब्द हीं सुरस भाषणें सभेंत करिती आवेशें;
 रणभूमीचा कागद पसरुनि ठराव लिहिती रक्तर्सें.
 एका कार्या जमति सभा या, कृति दोधींची सिद्ध किती !
 वधतां नयनीं वाहतीलची पूर अश्रूंचे स्वैरगति.
 पूर्ववीरबल करांत राहे, आहे सांप्रत सुखामधीं;
 हाय ! तयांचे वंशज साचे असुनी झालों असे कुधी !
 जमले यापरि पानपतावरि भारतसुंदरिपुत्र गुणी
 युद्ध कराया, रिपु शिक्षाया, संरक्षायया यशा रणीं ॥ कौ० २ ॥

[३]

अडदांड यवन रणमंडपिं जमले; युद्धकांड येथोनि सुरू.
 करिती निश्चय उभयवीर रणधीर “ मारुं वा रणीं मरुं. ”
 पुढें पडे दुष्काळ चमूंमधिं अन्न न खाया वीरांना;
 म्हणती, “ अन्नावांचुनि मरण्यापेक्षां जाऊं चला रणा. ”
 मग सेनेनें एक दिलानें निश्चय केला लढण्याचा;
 स्वस्थ होळकर मात्र नीचतर पगडभाई तो यवनांचा.
 परधान्यहरणमिष करुनि रणांगणि पडले आधीं बुंदेले;
 श्रीशिवराया युद्ध पहाया हांक द्यावया कीं गेले ?
 धन्य मराठे ! धन्य यवन ते रणांगणामधिं लढणारे !
 आम्ही त्यांचे वंशज केवळ हकांसाठीं रडणारे
 आवेश प्रवेशे दोन्ही सैन्यामधिं कराया युद्धखळीं;
 परि स्वार्थ अनिवार मार दे, आर्यजनांमधिं करि दुफळी.
 आर्यजनांचें दैवहि नाचे अभिमानाचें रूप धरी;
 करि वसति मानिं सदाशिवाच्या; होय अमुच्या उरा सुरी.
 सुरासुरीं जणुं डाव मांडिला बुद्धिबळाचा भूमिवरी;

परि हुदेंवें वेळ साधिली प्यादीं आलीं अम्हांवरी !
 कलह माजला, झालि यादवी, नवीन संकट ओढवलें;
 कारस्थानीं हिंदुस्थाना व्यापुनि पूर्णचि नागविलें.
 कुणि यवनांचा वाप जाहला, ताप त्याचा हरावया,
 नया सोडुनी ज्या दवडुनी कुणीं लाविला डाग वया.
 कुणि दिह्नीची वाहि काळजी, कोणी तख्तासाठिं झुरे;
 कुणा लागला ध्यास प्रीतिचा विचार सारासारिं नुरे.
 “ लालन लालन ! ” करि कुणि, साधी मर्जीनेची कुणि मरजी;
 असे घसरले, साफ विसरले युद्धरीति अति खडतर जी.
 गारदीच मज फार रुचे जरि यवन न सोडी विश्वासा;
 निजबंधूंची करणी ऐकुनि सोडिं, वाचका, निःश्वासा !
 कलहा करिती काय विसरती क्षुद्र वस्तुच्या अभिमानें,
 जसे हल्लिंचे लोक तोकसम कलहा करिती नेमानें.
 नेमानेमाच्या या गोष्टी कष्टी होतें मन श्रवणीं
 असो; बुडाली एकी, वेकी राज्य चालवी वीरगणीं.
 सरदारांच्या बुद्धिमंदिरा आग लागली कलहाची
 शिपाइभाई परि नच चळले; रीति सोडिलि न मर्दाची.
 नाहीं लढले, लढणारहि नच कुणी पुनरपि या जगतीं;
 तसे मराठे गिलचे मोठे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ३ ॥

[४]

एके दिवशीं रवि अस्ताशीं जातां झाला विचार हा—
 “ प्रातःकालीं स्मरुनी काली युद्ध करूं घनदाट महा. ”
 निरोप गेला बादशहाला, “ युद्ध कराया उद्यां चला;
 समरांत मरा वा कीर्ति वरा जय मिळवुनि आम्हांवरि अचला. ”
 सकल यामिनी आर्यवाहिनी करी तयारी लढण्याची;
 वीरश्रीचा कळस जाहला परवा न कुणा मरणाची.
 परस्परांतें धीर मराठे गोष्टि सांगती युद्धांच्या,

वीरश्रीच्या शस्त्रकलेच्या जयाजयांच्या अश्व्यांच्या.
 बोले कोगी, “ माझा न गणी वंशचि मृत्यूभयासिं कधीं;
 आज, पणजा, बापहि माझा पडला मेला रणामधीं.
 वापसवाई वेटा होई खोटा होइल नेम कसा ?
 पोटासाठीं लढाई नच परि मान मिळविण्या हवा तसा ! ”
 कुणी धरी तलवार करीं तिस पाहुनि आनंदें डोले,
 फिरवी गरगर करि खालीं वर वीर मराठा सग बोले—
 “ अफाट वाढीची ही वेटी मोठी झाली लझाला
 प्राणधनाचें घाज घेउनी उद्यांच देइन यवनाला. ”
 अशी चालली गडवड सगळी निद्रा कोणा नच धाली;
 कोटें गेली कशी पळाली रात्र न कोणाला कळली.
 प्रभातरूपें ईर्षा आली; भीति पळाली निशामिषें;
 भय मरणाचें कैचें त्यांना ? काय करावें हरा विषें ?
 शिंग वाजलें संगरसूचक कूच कराया मिळे मुभा;
 धांवति नरवर समरभूमिवर; राहे धनगर दूर उभा.
 हटवायातें देशदरिद्रा मुखा हरिद्रा लावुनिया,
 कीर्तिवधूतें जाति वराया समरमंडपीं धांवुनिया.
 शहावलीचा हलीसारखा अताइ नामा पुत्र बली
 यवनदलीं मुख्यत्व घेत कीं पापावलिमाविं जसा कली.
 प्रणव जसा वेदांस, सदाशिव तसा आर्यवलसेनानी;
 विश्वासातें पाहुनि वदनीं अंगुलि घातलि यवनांनीं.
 आले यापरि रणभूमीवरि; जसे गात कवि यापुढतीं,
 तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ४ ॥

[५]

वाढे जैसा दिवस, वाढलें युद्ध तसें अतिनिकरानें
 हातघाइला लढाई आली; अंबर भरलें नादानें.
 उभय वीरवर गर्जति ‘ हरहर ’, ‘ अल्ला अकबर ’ उल्हासें;

भासे आला प्रलय; यमाला दिली मोकळिक जगदीशें.
 अश्ववीरगज भक्तमंडळी गोंधळ भारतदेवीचा;
 तलवारींच्या दिवड्या केल्या; सडा घातला रक्ताचा.
 धूळ उडाली गुलाल झाली; “ उदे ” गर्जती भक्तवळी,
 परस्परांचे वळी अर्पिती भूमि तर्पिती शिरकमळीं.
 रणवाद्य भयंकर भराड वाजे शुद्ध न कोणा देहाची;
 रणमदमदिरामत्त जाहले, हले फणाही शेषाची.
 मनुजेंद्रबला जणुं अंत न उरला देवेंद्राचीं नच परवा
 म्हणुनि धूलिकण नभीं धाडुनी मेघसंघ कीं रचिति नवा ?
 रक्तपाट अतिदाट वाहती घाट बांधिले अस्थींचे;
 मृतगजतुरंग मकर खेळती कृत्य अगाधचि वीरांचें.
 घोर कर्म हें वधुनी वाटे रविहि धरी निजसदनपथा;
 कांपे थरथर स्थीर न क्षणभर; इतरांची मग काय कथा !
 यापरि चाले लढाई; भ्याले दाढीवाले, मग हटले;
 पळती, धांवति सैराचैरा; आर्यवीर त्यांवरि उठले.
 आर्यजनां आवेश नावरे; भरे कांपरें यवनांला;
 म्हणति “ मिळाला जय हिंदूला लढाई आली अंताला ! ”
 तोंच अताई दूरदृष्टिचा धीर देत निजसैन्याला,
 स्वयें धांवला, पुढें जाहला, स्फूर्ति पुन्हां ये यवनाला.
 त्वरित पूर्ववत् समर चाललें, हले भरंवसा विजयाचा;
 दाढी शेंडी एक जाहली खेळ शहाच्या दैवाचा.
 करी अताई जबर लढाई नाहीं उपमा शौर्याला;
 त्यावरि ये विश्वास, भासलें कीं खानाचा यम आला !
 विश्वासानें अतिअवसानें खान पाडिला भूमिवरी
 करिवरचरणीं मरण तथा ये, शरश एक मग यमनगरी.
 धीर सोडिती वीर शहाचे पळती आवरती न कुणा;
 शहावलीची कमाल झाली यत्न तथाचा पडे उणा.

पहात होता शहा खेळ हा दुरुनी, तोही घावरला,
 म्हणे, “ करावें काय ? न ठावें ! ” दैव हात दे परि त्याला.
 दुक्ष वीर लक्षैकधीर तनुरक्षक सेनेसह धावे;
 म्हणे चमूला, “ पळति यवन जे कंठ तयांचे छेदावे. ”
 पुन्हां उलटले यवन लढाया हुकुम ऐकतां हा त्याचा;
 शहा तयांतें सहाय होतां मारा करितो जोराचा.
 जसे लढावे वीर संगरीं कविजन इच्छा मर्निं करिती,
 तसे मराटे गिलचे साचे कर्लांत लडले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ५ ॥

[६]

नभोमध्यगत सूर्य होत मग युद्धहि आलें मध्याला;
 हाय ! हाय ! या आर्यभूमिचा भाग्यसूर्य तो शेवटला !
 सदा अम्हांला विजय मिळावा, प्रताप गावा जगतानें;
 परि त्या काळीं फुटक्या भाळीं तसें न लिहिलें दैवानें !
 सदाशिवाचा उजवा बाहू राहु रिपुस्त्रीमुखविधुचा,
 बाऊ केवळ भ्लेंच्छजनांचा, भाऊ माधवरायाचा,
 वेटा ब्राह्मण बादशहाचा; पेटा साचा वाघाचा,
 वीरफुलांतील गुलाबगोटा, वाली मोठा धर्माचा,
 ताण जयाची द्रौणीवर उद्राण आणितां आर्याला,
 विजयाचा विश्वास असा विश्वास—लागला शर त्याला !
 मर्म हाणि तो वर्मीं लागे कर्म आमुचें ओढवलें;
 धर्म—सभेला आत्मा गेला, धर्मवधूकरिं शव पडलें.
 अश्रू नयनीं आणी लक्ष्मी प्रिय भार्या त्या आर्याची;
 उतरे चर्या, अघा न मर्या, परि ये स्मृति तिस कार्याची.
 करी विचारा वीराचारा दारा वीराची स्वमनीं—
 “ नाथघात सैन्यांत समजतां धीर उरेल न आर्यजनीं. ”
 छातीचा करि कोट, लोटिला दुःखलोट अनिवार जरी,
 नीट बैसवी प्रेता देवी धनुष्य त्याच्या दिलें करीं.

धन्य सती ती ! धन्य तिचा पति ! धन्यचि जननीजनकाला !
 धन्य कवीचें भाग्य असे या म्हणुनि मिळे हें गायाला !
 परि जें घडलें लपेल कुठलें ? वेग फार दुर्वातेला;
 अल्पचि काळें भाउस कळलें—“ गिळिलें काळानें बाळा ! ”
 “ हाय लाडक्या ! काय कृत्य हें ? घाय काय हा भान करी
 गोंडस बाळा, तोंड पुण्याला दावुं कसें ? काथें तोड तरी, ”
 असा करी तो शोक ऐकुनी दुःख जाहलें सकळांला
 अश्वारतीं स्वार जाहला भाऊराया मरण्याला.
 व्यंग समजतां भंग कराया भार्यांच्या चतुरंग बळा
 सिद्ध जाहला शहा; तयाला देवानें आधार दिला.
 फिरति मराटे आला वाटे अंत शिवाजीराज्याला;
 भाऊराया योजि उपाया—तोही वायां परि गेला.
 मान सोडिला, साम जोडिला; दूत धाडिला होळकरा;
 प्रसंग येतां मत्त किंकरा धनी जोडिती असे करां.
 दूत निघाला, सत्वर आला, होळकराला नमन करी;
 म्हणे, “ भाउचा निरोप ऐका—‘ साह्य करा या समयिं तरी.
 उणें बोललों, प्रमत्त झालों, बहु अपराधी मी काका;
 माफ करा, मन साफ करा, या आफतींत मज नच टाका.
 मत्प्राणाची नाहीं परवा बरवा समरीं मृत्यु हवा;
 परी लागतो डाग यशाला शिवरायाच्या तो दुरवा.
 देशकार्य हें व्यक्तीचें नच; सक्ति नको; भक्तीच हवी;
 आसक्ती सर्वांची असतां मिळवूं आतां कीर्ति नवी.
 राग नका धरूं; आग लागते यशा; भाग हा सर्वांचा;
 शब्द मुलाचा धरितां कैचा ? हाच मान का काकाचा ?
 साह्य कराया यवन वधाया धीर द्यावया या काका ! ’ ”
 असें विनविलें, हात जोडिले, दया न आली परि काका.
 रट्टा दे भूमातेला; धरि कट्टा वैरी मान तिची

बट्टा लावी वयास; केली थट्टा ऐशा विनतीची;
 दुःखावरतीं डाग घायला करी होळकर हुकूम दळा—
 “ पळा, मिळाला जय यवनाला ! ” काय म्हणावें अशा खळा ?
 फिरले भाले-भाले कैचे ? दैवचि फिरलें आर्यांचें;
 पाहे भाऊ, वाहे नयनीं नीर; करपलें मन त्याचें.
 निरोप धाडी पुन्हा तयाश—“ पळा वांचवा प्राण तरी
 पळतांना परि कुटुंबकविला न्यावा आमुचा सवें घरीं ”
 घेत होळकर वीरवधूंतें; मग दक्षिणची वाट धरी;
 देशहिताचीं करुनी होळी नाम होळकर सार्थ करी !
 करी दुजा विश्वासघात हा; निजबंधूंच्या दे साची
 परवशतेची माथीं मोळी, हातीं झोळी भिक्षेची !
 काय कथावी युद्ध-कथा ? मग वृथा भाउचा श्रम झाला;
 धीर सोडुनी पळति मराटे, पूर्ण पराभव त्यां आला.
 कोणी वेणीमाधव धांवे; वार तयाचा शिरीं जडे;
 भारतरमणीकंठतन्मणी धरणीवरतीं झणीं पडे.
 भूदेवीची तुटे गळसरी ! फुटे दैव कीं आर्यांचें
 आकाशाची कुन्हाड पडली; कडे लोटले दुःखाचे !
 सैरावैरा आर्य धांवती; हरहर ! कोणी नच त्राता !
 यवन करिति ज्या मग प्रलय भयंकर; वदा कशाला तो आतां ?
 वर्णन करितां ज्या रीतीनें कुंडित होइल सुकविमति,
 तसे मराटे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ६ ॥

[७]

सन सतराशें एकसष्ट अतिनष्ट वर्ष या देशाला
 हर्ष मरे, उत्कर्ष उरेना; सकळां आली प्रेतकळा.
 फुटे बांगडी दीड लाख ती; राख जहाली तरुणांची
 आग पाखडी दैव अम्हांवर; मूर्ति अवतरे करुणाची.
 घोरोघरीं आकांत परोपरि; खरोखरीचा प्रलय दिसे;

भरोभरीं रक्ताच्या अश्रू अवला गाळिति शोकरसें.
 ' दोन हरवलीं मोतिं; मोहरा गेल्या सत्तावीस तशा;
 रुपये खुर्दा न ये मोजितां ' — वचना वदती वृद्ध अशा;
 घोर वृत्त हें दूतमुखानें कानीं पडलें नानाच्या;
 ' भाऊ भाऊ ' करितां जाई भेटिस भाऊरायाच्या.
 उघडा पडला देश तयातें हें नव संकट कां यावें !
 दुःख एकटें कविं न येत परि दुःखामागुनि दुःख नवें !
 धक्का बसला आर्यशाला; तेथुनि जाई राज्य लया,
 रघुनाथाचें धैर्य हरपलें, जोड उरेना हिमालया.
 " नाथ ! चाललां सोडुनि अवला ! पाहूं कुणाच्या मुखाकडे ? "
 " बाळा ! कैसा जासि लोटुनि दुःखाचे मजवरतिं कडे ? "
 जिकडे तिकडे हंवरडे यापरी परिसती जन फिरतां;
 कोणिकडेही तरुण दिसेना; सेनासागर होय रिता.
 उडे दरारा, पडे पसारा राज्याचा; बळ घेत रजा;
 उघडें पडलें मडें हत्तिचें कोल्हे त्यावरि करिति मजा !
 भलते सलते पुढें सरकले, खरे बुडाले नीच-करीं.
 मालक पडतां नीट बैसले पाटावरती वारकरी.
 नडे आमुची करणी आम्हां; ! खडे चारले यवनांनीं;
 तडे पडोनी यशपात्राला रडे सदोदित भूरमणी.
 गंजीफांचा डाव संपला दिली अखेरी यवनांतें
 स्वातंत्र्यासह सर्वस्वातें दूर लोटिलें निज हातें.
 रूमशामला धूम ठोकितां पुणें हातिचें घालविलें;
 दुग्धासाठीं जातां मार्गीं पात्र ठेवुनी घरिं आले !
 करि माधव नव उपाय पुढतीं परि ते पडती सर्व फशीं;
 परिटघडी उघडिल्या एकदां बसेल कैशी पुन्हां तशी ?
 जसा नदीचा ओघ फिरावा पात्रीं पडतां गिरिशिखरें
 पानपताच्या पर्वतपातें इतिहासाचा ओघ फिरे.

इतिहासाचें पान येथचें काळें झालें दैवबळें,
 या देशावर अपमानाची स्वारी दुःखासहित वळे.
 सर्वस्वाचा नाश ज्यानें वर्णुं तयातें अतां किती ?
 व्यास वर्णितां थकेल यातें मग मी कोठें अल्पमति ?
 जसें झगडतां त्वरित फिरावी सकल जगाची सरल गति
 तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ कौ० ॥ ७ ॥

[८]

जें झालें तें होउनि गेलें फळ नच रडुनी लेशभरी;
 मिळे टेंच पुढल्यास मागले होऊं शहाणे अजुनि तरी.
 पुरें पुरें हें राष्ट्रविधातक परस्परांतिल वैर अहो !
 पानपताची कथा ऐकुनी बोध एवढा तरि घ्या हो !
 भारतबांधव ! पहा केवढा नाश दुहीनें हा झाला !
 परस्परांशीं कलहा करितां मरण मराठी राज्याला.
 हा हिंदू, हा यवन, पारशी हा, यहुदी हा भेद असा,
 नको नको हो ! एकी राहो ! सांगुं आपणां किती कसा ?
 एक आइचीं वाळें साचीं आपण सारे हें स्मरुनी,
 एकदिलानें एकमतानें यत्न करू तद्धितकरणीं.
 कथी रडकथा निजदेशाची वाचुनि बेसा हा फटका
 लटका जाउनि कलह परस्पर लागो एकीचा चटका !
 कौरवपांडव-संगरतांडव द्वापरकालीं होय अती;
 तसे मराठे गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ ८ ॥

६६

कृष्णाकांठी कुंडल

[कुंडल कृष्णाकांठी नाही; पण घटकाभर त्याला तेथें नेलें आहे. त्या
 वेळच्या गांवकऱ्यांचा थारेपालट आजच्या कुंडलकरांना दगदग देणार नाही,

अशी आशा आहे. गांवटाणाच्या या हालचालीनें भृगोलाच्या भक्तांचीं थोडीशी दिशाभूल झाल्यास एक आप्याच्या भृगोलपत्रकानें त्यांचें समाधान होण्यासारखें आहे.]

साक्या

— १ —

मनांत माझ्या गुणगुणतें हें रसिका कोणी कांहीं ।
 “ कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाहीं ” ॥
 नव्या भरानें जुन्या जिवाचें गाणें हृदयीं खवळे ।
 फिरत्या भंवऱ्यावरी मनाच्या फेस भराभर उसळे ॥
 उचंबळुनि येतील बोल ते उधळुनि देतो वरतीं ।
 पटिकांची चतुराई सारी येथुनि झाली परती ॥
 साधाभोळा मराठमोळा जोमदार घाटाचा ।
 रानफुलांचा साज चढविला त्यास त्याच थाटाचा ॥
 शाहीराच्या रसवंतीला भावभेटिचें लेणें ।
 एकसुराच्या एकसराला बालेघाटी दाणे ॥
 असेल रसिका, असलें कांहीं ऐकायाचा हेत ।
 तरि ये; मनिंच्या मळ्यांत पिकलें हें शाळूचें शेत ॥
 राखण करि त्या जीवासाठीं डोळ्यांचा हा माळा ।
 तुझी बाहुली बसवि त्यांत; मग गोफण मारी काळा ॥
 गोफणगुंडा फाडुनि टाक्री पडदा काळाचाही ।
 तुटती धागे तीन शेंकडा उणेपुरे हे पाही ॥
 शिवनेरीचा हिरा चमकतो दख्खनच्या दरबारीं ।
 रायगडाचें तटबंदीचें कोंदण साजे भारी ॥
 सह्याद्रीभर चमके त्याचा जित्या जिवाचा जोर ।
 तेजानें बघ पाजळल्या त्या राई काळ्याभोर ॥

त्याच लकाकीमधें तळपल्या त्या एका राईत ।
 कृष्णाकांठीं कुंडल शिकवी मायलेंकरां प्रीत ॥
 त्या राईतिल सगळ्या वेली एकच गाणें गाती ।
 त्या गाण्यांतिल प्रेमकहाणी—वेड लाविते म्हणती ॥
 प्रीतीचें तें गाणें होतें; सहज लागल्या नाहीं ।
 कोणी येतां जातां त्यासी तेंच सांगती आधीं ॥
 झुळझुळत्या वाऱ्यावर त्यांचीं पानें हलतांनाही ।
 गुणगुणती तें गाणें; त्यांना छंदच दुसरा नाही ॥
 वाऱ्याची धुगधुगी हलवि तरि वेली तें कुजबुजती ।
 सोंसाळ्याचा सूर लागला तरी तेंच ओरडती ॥
 तुझ्यासारख्या रसिकासाठीं त्या तें गाणें रानीं ॥
 कळ्याफुलांच्या वेलपत्तिनें लिहिती पानोपानीं ॥
 चल, तें वाचुनि पहा एकदां बोलशील मग तूंही ।
 “ कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाही ” ॥

— २ —

चलाच रसिका, माझ्याखातर त्या राईत फिराया ।
 भलत्या वेळीं, भरल्या ठायीं, भलती मौज पहाया ॥
 सह्याद्रीच्या कडेकपारी कोटें मोटे घाट ।
 दरीपठारीं धुंडित जाणें भारी अवघड वाट ॥
 तशांत पसरुनि रात्र आपुली काळी काळी काया ।
 दक्षिण-उत्तर झांकुनि टाकी हिरवी डोंगरमाया ॥
 थकाल वाटे रसिका ! माझ्या रसवंतीच्या राया !
 मनासारखें मोल न मिळतां कष्टहि जातिल वाया ॥
 परंतु आतां नकाच मार्गें परतूं इतक्यासाठीं ।
 मायेखातर भटकलाच ना कान्हा यमुनाकांठीं ? ॥

वारामावळ देश तुम्हीहि पायाखालीं घाला ।
 —पहा पुण्याहून कृष्णाकांठीं सहजासहर्जीं आला ॥
 मार्गीं दिसल्या सह्यगिरीच्या चिमण्या चिमण्या बाळा ।
 वाजवितांना फिरतां रानीं पार्यीं घुंगुरवाळा ॥
 भीमानामें इथें नांदते श्रीमती चंद्रभागा ।
 पुंडलिकाची मायमाउली श्रीमहाराष्ट्रगंगा ॥
 साधी सुरती बाळजिवाची, डामडौलही नाही ।
 बघून घ्या ही रसिका ! इकडे नाचे नीराबाई ॥
 काळा दरिया काळोखाचा वरतीं भरून राही ।
 काळ्या राईमधें खालती काळी कृष्णामाई ॥
 काळोखाचें रान माजलें, चंदाराणी नाही ।
 तिच्याच मार्गें पळे तिचा तो चंदेरी दरियाही ॥
 जिकडे तिकडे काळीं रानें हमरंगानें खुलतीं ।
 निळ्या चांदव्यालागी नुसतीं झालरमोतीं झुलतीं ॥
 राईमधली हिरवळ आतां काळ्या रातीं कुठली ?
 माथ्यावरची तशी कोंवळी रंगसभाही उठली ॥
 निजली दुनिया, निजला वारा, नव्हतें हालत पान ।
 लाख जिभांची बडबड थांबुनि निजलें सारें रान ॥
 मिटुनि फुलांचे डोळे निजल्या वनदेवीच्या बाळा ।
 उभीं झोंपतीं झाडें; त्यांचा उचलजागता चाळा ॥
 कुठें कळकवेटांतुनि निघतां सुरांत वारा वाहे ।
 निजली राई मधुनी मधुनी वाटे घोरत आहे ॥
 क्रूर पशूंची विनशब्दांची लपतीछपती चाल ।
 तीं राईचीं हलतीं स्वप्नें भयाण बहु वेताल ॥
 काळे वुंधे खालीं नुसते वरतीं पान दिसेना ।
 ठाण मांडुनी जणूं ठाकली वेताळाची सेना ॥

त्यांतुनि चिमणे झरे चालतां झुळझुळ हळु करितात ।
 भुताटकींतुनि जातां भिडनी रामनाम म्हणतात ॥
 भयाण रानीं भयाण राई; भयाण जिकडे तिकडे ।
 भयाण राणी भीति नांदते बांधुनि काळे वाडे ॥
 म्हणति अप्सरा आकाशांतुनि दुरून बघतांनाही ।
 “ कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाही ” ॥
 थरथर कांपे वरती जी ती निळ्या रानची राणी ।
 त्या तर इवल्या चिमण्या, परंतु देवहि पळति विमानीं ॥
 “ देवहि पळती विमानिं ” म्हणसी शाहीरा ! तें नीट
 कोण सांग मग कृष्णाकांठीं देवाहुनि हा धीट ?
 पहा दिसे ती काळोखांतहि हलती काळी काया ॥
 खास नसे ही नुसती तुमच्या चपळ मनाची माया ॥

*

*

*

[त्या दोन जिवांची गांठ पडल्यावर ती त्याला विचारते—]

“ कुठली दौलत या खांद्यावर मान ठेवुनि निजते ?
 कुण्या कुळाचें नांव उजळितें तलवारीचें पातें ? ॥
 कोण गडाचा उभा बुरुज हा बांका बरकंदाज ?
 कुणीं चढविला लाजत मुरकत देहावर हा साज ? ” ॥

[तेव्हां तो सांगतो—]

“ रायगडावर धनी आमुचा, त्याला विकली काया ।
 या देहाला, नांव साजणी, ‘ रायबागचा राया ’ ॥
 शिवरायाच्या शब्दांसंगें नाचतसे तकदीर ।
 दोरीपासुनि सुटलेला हा वाऱ्यावरचा तीर ॥
 मैदानावर बेलगाम कीं फिरे मोकळा वारू ।
 भरदरियावर भरकटतां धरि फेर फिरंगी तारूं ॥

तलवारीच्या धारेवरतीं हा जीव बारगीर ।
 भालफळावर दिलें टांगुनी हातांनीं तकदीर ॥
 रायगडावर खडे पसरले शिवरायाच्या पार्यीं ।
 हिरेमाणकें तीं; आम्हांला दुसरी दौलत नाहीं ॥
 मैदानाचा सुभा मोकळा, दुनिया मातीमोल ।
 जिवंत मुडदा दिला गाडुनी पाताळाहुनि खोल ॥
 पळत्या पायावरचा इमला; हिरवा महाल माझा ।
 रानगांवचे कांटे किल्ले; त्याच रानचा राजा ॥
 एकमांड घोड्यावर जाणें उत्तर हिंदुस्थानीं ।
 भीमथडीला भाकर; तोंवर गंगथडीला पाणी ॥
 जंगलशाही मिरास सारी, हिरवी दौलत न्यारी ।
 रायबागच्या बादशहाची फिरते वेगम प्यारी ॥
 होइल असतां बालीउम्मर सूरत ऐसी न्यारी ।
 कुंडलवाली बादशहाची बाली वेगम प्यारी ॥
 जयवंतीशीं लग्न लाविलें जेव्हां शिवरायांनीं ।
 तोरणगडें तें तोरण बांधिति साऱ्या कुंडलकरणी ॥

[त्यानें मागें एकदां कुंडल प्रांतीं मुशाफरी केली. त्या वेळीं]

“ पायाखालीं घालुनि थकलों कुंडलचें हें सदर ।
 दूरदेशच्या मुशाफराची कुणी न केली कदर ” ॥
 “ एक जिवाविण सुनेंच तेव्हां कुंडलचें हें सदर ” ॥
 “ आला नव्हता ”—“ काय साजणी ” ? “ नव्हता आला पदर ॥
 गेल्या गोष्टी आज कशाला ? सोडा आतां राग ।
 दूरदेशच्या मुशाफरा ! घ्या दिलादिलाचा बाग ” ॥
 कां वेलींचीं पानें फिरलीं; फुलें लाजलीं कां हीं ? ॥
 हांसलीस कां झाडावरतीं तूंही, मैनाबाई ? ॥

[तिने ' बरोबर वेऊन चला ' असा हट्ट धरला तेव्हां तो म्हणतो, व ती त्याला उत्तर देते-]

तुझ्या कपाळीं सुबक बसावी बघ मोत्यांची जाळी ।
 करवंदीची कांटेजाळी, परी आमुच्या भाळीं ॥
 रायगडावर उघड्या पडल्या नव्या हिज्यांच्या खाणी ।
 नटेल त्यांनीं रायबागच्या रायाजीची राणी ॥
 टकमक टोंकावरी राहणें चढण उभी ती फार ।
 पडेल खालीं बघतां असली नाजुक नवती नार ॥
 प्रीतीच्या पंखांनीं येइल टाकुनि मागें गगना ॥
 रायबागच्या राघूमागें ही मान्यांची मैना ॥
 थंडीची हुडहुडी निवाली, सरता झाला माघ ।
 रायगडावर जागा झाला जंगलांतला वाघ ॥
 शहरगांवच्या हिरव्या फिरत्या पोरी चुकल्यावाणी ।
 उजाड रानीं पडल्या तर त्या लागतील ना झुरणी ? ॥
 चला विचारा त्या वाघाला, ' कधीं लागली पाठीं ' ।
 तुझी रानची राणी कुंडलच्या बाजारासाठीं ? ॥
 वाघाची किंकाळी मोंगल घोड्याची कीं टाप ।
 ऐकुनि छातीवरच्या चोरा सुटेल ना थरकांप ॥
 तरीच कां ही कमरेवरची नागिण इतकी रोड ? ।
 रायबागच्या रणमर्दाची जन्माची जी जोड ॥
 शिवनेरीच्या शिवरायांनीं हीच दिली कां शीक ? ।
 रायबागचे राघू पढले पोपटपंची ठीक !
 नाहीं कोणी फसात्रयाचें बोल असे ऐकुनिया ! ।
 दुसरी ग्वाही गाते आतां, अलम दख्खनी दुनिया ॥
 [तरी तिचा निश्चय फिरविण्याकरितां तो सुचवितो-]
 फसाल पुरत्या; असल्या गांठीं जन्माच्या ठरलेल्या ।

वनी बनाई बदलायाची नाहीं कांहीं केल्या ॥

“ तेच सांगतें—जिवा जिवाच्या आतां नजरा जमल्या ।

वनी बनाई बदलायाची नाहीं कांहीं केल्या ”

[तिचा निरोप घेऊन स्वारींत गेला असतां—]

फुलांफुलांतुनि रंगत होतीं मधुर सुगंधी स्वप्नें ।

[झाडावरच्या मैनेला दृती करून—]

सखे, सवंगडी म्हणतिल ज्याला ‘ रानगांवचा राजा ’ ।

खूणगांठ ती, मैनावाई—तोच शिपाई माझा ॥

तोच दिलाचा दोस्त, जिवाचा माझ्या मालक तोच ।

जें जें माझें त्याची त्याची झाली त्याला पोंच ॥

झाडावरचा राघू झाला जसा तुझा वेभान ।

तसाच राघू रायबागचा, कापी माझी मान ॥

वान्यावरतीं उडती फिरती असली मैनाराणी ।

तुझ्या गड्यानें परी सोडितां झालिस वापुडवाणी ॥

आणिक जें जें सुचेल तें तें सांग साजणी बाई ।

पढवणूक ही नको, तुलाही कळतें सारें कांहीं ॥

भरकन गेली उडूनि मैना; उरे मराठी मैना ।

हुरहुर करुनी जीव भागला काय सांगणें दैना ! ॥

[पुढें तो घायाळ होऊन मेल्या तेव्हां—]

जीव सांडुनी पडला माझा जीवाचा अलवेल ।

तोडीं माती पडुनि रंगला जोवनरसरंगेला ॥

शिवबांच्या शिरपेंचासाठीं—बोली ठरली होती— ।

तोडुनि मंगलसूत्र जिवाचीं देणें माणिकमोतीं ॥

शिवनेरीच्या शिवा, कसा हो केला माझा घात ?

हातावरचा राघू नेला उडवुनि हातोहात ॥

घारीनें झडपिला हातिंचा ववतां ववतां हार ।
 पुढतीं केला हात जरा तों विरून गेली गार ॥
 चुना लाविला पानाला तो अजुनि वाळला नाही ।
 विडा घेतल्यावांचुनि केली कां हो इतकी घाई ?
 असें जसेंच्या तसेंच वठलें जातें पाउल तुमचें ।
 पाय काढिला इथून पुरता; पुन्हां न परतायाचें ! ॥
 अखंड भरला नव रंगांनीं हा इष्काचा प्याला ।
 दुनिया झुकती है ये हरदम; नहीं झुकानेवाला ! ॥

[संदर्भ न लागणाऱ्या ओळी]

जशी रानच्या पत्रीसाठीं रुसे मंगळागौर ।
 रुसा साजणी; फुलते गुलशन दिलेचमनकी और ॥
 लपंडाव हा सरला, राया, राज्य तुम्हांवर आलें ।
 हंसेल बाई या बोला ही साधीभोळी राई ।
 “ कृष्णाकांहीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाही ” ॥

[त्या शोकानें तिचा अंत झाल्यावर-]

ज्योत ज्योतिला मिलुनी गेली, माती मातीलाही ।
 “ कृष्णाकांठीं कुंडल आतां पहिलें उरलें नाही ” ॥

(अपूर्ण)

६६

देवल

वंदन नाट्य-मिलिंदा, गोविंदा तव पदारविंदांना, ।
 वंदन बलवन्नंदन, तेविं तुझ्या काव्य-सुंदरी-चरणा. ॥ १ ॥
 आधीं कवित्व नाही; त्यांतहि कांहीं सुचूं न दे घाई,
 परि उत्सुकता वदवी मजकरवीं बोल बोबडे पाही. ॥ २ ॥

वाही चार फुलें हीं प्रेमें हा बाल त्या तुम्हांलागीं, ।
 ज्या तुम्हां उभयार्थी बलवद्गुरु सार्थ तेविं वश्या गी. ॥ ३ ॥
 आहे धार्ष्ट्य बहुत हें कवि-कुल-गुरु-राज मजहि हें ठावें, ।
 परि गुरु-जन-दर्शन-सुख रिक्त-करें म्यां वदा, कसें घ्यावें ? ॥ ४ ॥
 ती धन्या तव कविता रवि तापवितां उटी जशी अंगीं, ।
 खिन्न मना दंग करी गुंगवुनी स्वैर आपुल्या रंगीं. ॥ ५ ॥
 हरि ताप ' शाप-संभ्रम ' संभ्रम निपजवि कवित्व रसिक-मनीं ।
 येथुनि उचलुनि बसवुनि मनो-विमानीं तयास ने गगनीं. ॥ ६ ॥
 बोलूं काय अधिक मी ? जरि असती कवि जर्गीं अमित साच, ।
 तरि " देवल ते देवल " वदती ते मान्य कां न मजलाच ? ॥ ७ ॥
 निर्मूनि ' शारदा ' परि कां तुमची शारदा उगी बसली ? ।
 कसली भीति धरी ती शक्ति जिची दांडगी असे असली ? ॥ ८ ॥
 जिज्ञासा अधिका ही—क्षमा करात्री परी महाभाग, ।
 अथवा क्षमा कशाला ? महज्जनांतें कधीं न ये राग ! ॥ ९ ॥
 द्या रसिकांतें कांहीं अजुनी; ध्या मग सुखेन आराम,
 विनवित सविनय कविवर, नमन करुनिया पुन्हां पदा ' राम '. ॥ १० ॥

६५

घरांत बसलेल्या काजव्यास—

(चाल : भक्ति ग वेणी । माझी गुंफा ग साजणी ॥)

उडुनि जा स्वैर, । काजव्या, चमक बाहेर. ॥ ४० ॥

वासरमणी अस्तासी गेला,

कृष्ण करी तम सर्व जगाला,

अजुनि चंद्रमा वरति न आला,
असे ही वेळ, । जा, जा, जा, तोंवरि खेळ ! ॥ १ ॥

दिवस तुझे हे फार मजेचे,
तेज तुला हें नित्य कशाचें ?
आठवलें तुज बसणें कैचें ?
अगदिंच गैर ! काजव्या, चमक बाहेर. ॥ २ ॥

दाट तरुंची ती बघ राई,
चमकत चमकत तिकडे जाई,
प्रेम जसें नव-रमणी-हृदयीं,
बीज मेघांत, । जा, तैसा चमके तींत. ॥ ३ ॥

वदसि काय “ चिरसौख्य न माझें,
तेज खरें नच तें अस्थिर जें,
मिरवाया मी म्हणुनी लाजें, ”
वेडा, वा रे, । हें वेड तुझ्या मनिं सारें. ॥ ४ ॥

वेद, पुराणें नच पढलासी,
न्याय, तर्कही नच शिकलासी,
म्हणुनिच ऐसा मूर्ख रहासी,
मानवी कावा । वेड्या, तुज नाहीं ठावा ! ॥ ५ ॥

असेल त्याचा गर्व धरावा,
अल्प-अधिक हां भेद नसावा,
स्थिरास्थिराचा विचार जावा,
सोडुनि जातां । धन, पुन्हां धरावी लघुता. ॥ ६ ॥

“ ज्ञानवंत जगिं मनुजप्राणी,
क्षुद्र इतर ” हें कोण न जाणी ?

म्हणुनी अमुच्या नियमा मानीं.
जगाची रीती । जा, टेविं आपुल्या चित्तीं ॥ ७ ॥



सांग कसे बसलों ?

[आचरटपणाचाच आणखी एक मासला.]

अंजनीगीत

भेट जहाली पहिल्या दिवशीं
परिचित नव्हतों कुणी कुणांशीं,
लाजुनि तेव्हां परस्परंशीं,

दूर— दूर— बसलों. ॥ १ ॥

दिवस यापरी जातां चार,
लज्जा उरली नाहीं फार,
त्रास न होतां मग अनिवार—

जवळ जरा— आलों. ॥ २ ॥

यापरि गेले महिने कांहीं,
परिचयास मंग पार न राही,
लज्जा नुरतां तिळभर पाहीं—

सांग कसे बसलों ! ॥ ३ ॥



कवीचा वधूवरांस आहेर ❁

शार्दूलविक्रीडित

श्रीमन्मंगल मंगलप्रद असे जेथें उभा सर्वदा ।
 मोदें तेविं सदा सदाश्रितपदा श्रीशारदा सर्वदा, ॥
 पद्माही करि सद्म ज्यास अपुलें त्या मंडपीं मंगल ।—
 जोडी मंगल कार्य मंगलतरा चिन्मंगला मंगल ! ॥ १ ॥
 गंगौघा यमुना, सुकीर्ति विजया, चंद्रास तारा रवा, ।
 अर्थातें प्रतिभा, कवीस कविता, स्वर्गा धरा सुंदरा, ॥
 आत्मारामपदासि मुक्ति मिळतां जो हर्ष वाटे जना, ।
 देवो तेविं अपूर्व योग तुमचा तो सर्वथा सन्मना ! ॥ २ ॥
 श्रद्धा साधुजनीं, नया गुरुजनीं नम्रत्व विद्वज्जनीं, ॥
 सेवा सेव्यजनीं, दया निजजनीं, स्नेहार्द्रता सज्जनीं, ॥
 माया दीनजनीं क्षमा परजनीं, सुप्रेम साच्या जनीं, ।
 ऐशा निर्मल सद्गुणांप्रति सदा आधार द्या स्वा मनीं. ॥ ३ ॥
 मातातात जगांत वागति, न तें होई तुम्हांतें पुरें, ।
 तन्मार्ग क्रमिला यथाविधि, तरी कर्तव्य थोडें उरें. ॥
 त्यांनीं वाढविलें तुम्हांस; ऋण हें तुम्हांवरी राहि; जें— ।
 बाळें वाढवुनी तुम्हांसम गुणी, तें फेडिलें पाहिजे. ॥ ४ ॥
 आलें चालत जें क्रमागत कुळीं त्या सद्यशोवैभवा— ।
 रक्षा दक्षपणें; सुलक्षणगणें लक्ष्मैकधा वाढवा. ॥
 ठेवा सुस्थिर वैभवा; परि करा त्या सद्यशा चंचल. ।
 यावच्चन्द्रदिवाकरौ पसरुनी आसेतुहैमाचल ! ॥ ५ ॥
 जैशा मस्तकिं या सुरक्तधवला मंत्राक्षता अक्षता ॥
 तैशी सत्कृतिसंघवृष्टिकरणीं ठेवा सदा दक्षता. ॥

* ही कविता भाषांतर आहे.

जैसा गर्जत वाद्यनाद सुयशा तैसैं जगीं गाजवा ।
प्रेमें सुस्थिरशा चिरंतनयशा ऐशा ध्रुवा लाजवा ! ॥ ६ ॥

मालादान न हें; परस्पर परी सर्वस्व संतर्पण ! ।
केलें गुंफुनि सद्गुणांहिं सुमनें हें नित्य आत्मार्पण ! ॥
गंगायमुना ओघ भिन्न असतां एकत्र होती यथा ।
झालां त्यापरि एकरूप इथुनी; आतां न व्हा अन्यथा ! ॥ ७ ॥

जें जें सुंदर जें सुखप्रद तसें जें जें महन्मंगल ! ॥
जें जें वांच्छित जें अभंग जागिं तें देवो तुम्हां मंगल ! ॥
आशीर्वाद सहर्ष वर्षित असा ज्या मान्य आहे रसा ।
'गोविंदाग्रज,' शब्दहार करि हा सामान्य आहेरसा ! ॥ ८ ॥



प्रासंगिक—किंवा अप्रासंगिक—

श्लोक

[एका सार्वजनिक समारंभांत, एका थोर गृहस्थाबरोबर आलेल्या त्याच्या
उपवर कन्येच्या गळ्यांतहि इतरांप्रमाणें सहजगत्या व्यवस्थापकांनी पुष्पहार
घातला; त्यावेळच्या त्या मुग्धेच्या वृत्तीस पाहून—]

सन्मानार्थ सभेंत हार कुणिसा कंठीं तुझ्या घातला ।
तो झालें तुज कां कसेंच ? इतका संकोच कां वाटला ?
लोकांदेखत लाजसी नवल हें कांहीं न बाले ! परी ।
बाला पुष्पवती सलज्ज असते एकांतिही यापरि ॥ १ ॥

पुणें.



विचार

[विचार ज्यांच्या त्यांच्या पाठीस लागलाच भाहे; त्याची ओळख कशाला करून द्यावयाला पाहिजे ?]

विचार करितां तुजविषयीं
गुंग विचारा ! मन

होई. ॥ ४० ॥

दिवसभरी करुनी धंदा
गुलाम पोटाचा बंदा
पडे न तो थकव्यासाठीं;
तोंच लागसी त्यापाठीं !
ताळतंत्र न तुला कांहीं
आदि अंत तुजला नाहीं !

दया न अंतरिं
करिसी स्वारी,

सदा तयांवरि—
खपती जे पोटावारी
या जगताच्या बाजारीं.

[२]

तूं अससी बहु नवलपरी,
विश्रांतीचा कामकरी;
निद्रा तव करितां नाश,
स्वप्नांतहि देसी त्रास !
झोंप जागती तयांप्रती,
ज्यांसीं तूं धरिसी हातीं.

नसल्या आधि
स्वैर शतावधि;
निर्मुनि आधी,

क्षणोक्षणीं मग वाढविसी
विश्वामित्र दुजा गमसी !

[३]

विपत्तिकालीं आम्हांसी,
न कदाही टाकुनि जासी !
मित्र म्हणावें तुला जरी,
देह जाळिसी सदा तरी !
शत्रुं म्हणावें जरि तुजशीं
यत्न हितास्तव तरि करिशी !

“ कसें करूं मी ? ”

“ काय करूं मी ? ”

ध्रुवपद नामी
हें तुझिया रडगाण्याचें,
नांव न संकट जाण्याचें,

[४]

करिसी एकान्तीं गर्दीं,
एकान्तहि जनसंमर्दीं.

जागा असतां कुणि त्यासी,
पुढचीं स्वप्नें दाखविसी !
निजतां कोगी त्याकरवीं,
करविसी तूं कामें बरवीं.
देइन म्हणशी,

सुंदर खाशी,

“ उद्यां ” नराशीं

“ आज ” हातिची परि हरिसी,

मृगजळिं मनुजा खेळविशी !

[५]

पुत्र भविष्यत्कालाचा,

जन्मसि त्याआधीं साचा.

चिंता जननी तुझी जरी,

घात इच्छिसी तिचा तरी.

वाढायाची गति अतुला,

काळाहुनि बहु वेग तुला.

दोन जनांवर,

लौभ अनावर,

करिसि निरंतर,

विचित्र लीला जशी तुझी

तशी नाढळे जगीं दुजी !

५५

घास

[चाल : विडा घ्या हो नारायणा]

घास घे रे तान्हा बाळा । गोविंदा गोपाळा ।

भरवी यशोदामाई । सांवळा नंदबाळ घेई ॥ १ ॥

घेई कोंडा कणी । त्रैलोक्याचा धणी ।

विदुराघरींचा । पहिलावहिला घास ॥ १ ॥

पोहे मूठभरी । क्षीराब्धीचा हरी ।

मैत्र सुदामजीचा । आला दुसरा घास ॥ २ ॥

थाळी एक्या देठीं । घ्यावी जगजेठी ।

द्रौपदीमाईचा । आला तिसरा घास ॥ ३ ॥

उरल्या उष्टावळी । फळांच्या वनमाळी ।

शबरीभिल्लिणीचा । घ्या हो चवथा घास ॥ ४ ॥

टाकूं ओवाळून । मुखचंद्रावरून ।

“ गोविंदाग्रजा ” चा । उरलासुरला घास ॥ ५ ॥

५५

मोरपिसावरचा डोळा

डोळा साचा ॥ हा मोरपिसान्यावरचा ॥ ४० ॥
 बुट्टे काळ्या शाल्वरतीं । तारे निळ्या नर्भीं लकलकती ।
 कृष्णजलावरी कमलें रमती । तसा डोळा हा ॥ मोरपिसावर पाहा ॥
 दिसती रंग उघड नयनांतें । आहे विद्युत्-शक्तिहि यातें ।
 ओढी वस्तुमात्र; जग म्हणतें ! खरें असावें ॥ कां नाहीं उगिच म्हणावें ? ॥
 मोहकतां-तर आहे खास । ओढी ती त्याजवळि जगास ।
 वाटे सौंदर्याचा वास । असावा त्यांत ॥ ग्रह पहिला बघतां होत ॥
 दिसतें काय कुणा परि यानें । रुदना खुलवी कां हंसण्यानें ।
 फुलतें कुठल्या कीं प्रेमानें ? क्षणमात्रांत ॥ हे विचार येत मनांत ॥
 सजीवतेचें निर्जिव फूल । नुसती सौंदर्याची भूल ॥
 ईश्वरतेची पोकळ हूल । भिन्न रंगाची ॥ ही बैठक भिन्नपणाची ॥
 क्षणमात्राची मोहकता ही । चंचलतेनें चमकत राही ।
 प्रेमाचें मुळिं पाणी नाहीं । कसला डोळा ? ॥ हे रंग जाहले गोळा ॥
 शोभा प्रेमावांचुनि फोल । जिणेंहि याचें कवडीमोल ।
 अर्थाविण मेलेले बोल । टाकुनि घाना ॥ खेळणें मुलाबाळांना ॥
 कितीक असले फसवे डोळे । रंगीवेरंगी जणुं गोळे ।
 जगांत पाहुनि फसती भोळे । दे ही जोड ॥ देवा ते डोळे फोड ॥

३६

रांगोळी घातलेली पाहून—*

“ साध्याही विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे;
 नित्याच्या अवलोकनें परि किती होती जर्गी आंधळे !

* केशवसुतांची ‘ रांगोळी घालतांना पाहून ’ ही उदात्त कविता ज्यांनीं वाचली आहे, त्यांनाच या कवितेचा अर्थ कळेल.

रांगोळी बघुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणें, ”
 रांगोळी बघुनीच केशवसुता हें आठवे बोलणें.
 रांगोळींत तुझ्या विशेष गुण जो आर्या ! मला वाटतो,
 स्पष्टवें इतुक्या अशक्य कथणें वाटे तुला काय तो ?
 जो तूतें वदवे न अर्थ मानिंचा तोंडांत आला तरी,
 तो मी बोलुनि दाखवीन अगदीं साध्याच शब्दीं परीं.
 चैत्रीं आंगण गोमयें सकलही संमार्जिलें सुंदर,
 रांगोळीहि कुणीं तिथें निजकरीं ती घातिली त्यावर.
 ज्यां आमंत्रण त्या घरीं मुळिं नसे ऐशा स्त्रियांलागुनी
 त्या चिन्हांतुनि हा विशेष निघतो आहे गमे मन्मनीं—
 या या ! आज असे सुरेख हळदीकुंकू पहा या स्थलीं
 वत्तासे बहु खोबरें हरभरे खैरात ही चालली !
 ठावें कोण न जात येत—दिधलें कोणास आमंत्रण;
 नाहीं दाद घरांत ही मुळिं कुणा; दे धीर हें लक्षण.
 संधी टाकुनि छान फौज तुमची कोठें पुढें चालली ?
 बायांनो ! अगदीं खुबी विसरतां तैलंगवृत्तींतली !
 नातें, स्नेह, निदान ओढख तुम्हां येथें न आणी तरी,
 या; आमंत्रण राहुं द्या; परि शिरा साऱ्याजणीं या घरीं !
 लाभे तें फुकटांतलेंच हळदीकुंकू तुम्हांला जरी,
 होई काय नफा अचानक तयामार्जीं न कितीतरी ?
 ही आंगंतुकवृत्ति आपण जरी धिक्कारिली यापरी,
 प्राप्ती चार घरें उगीच फिरुनी होईल का हो तरी ?
 चाले काय असें उगीच भिऊनी ? तुम्हींच सांगा खरें !
 या डोळा चुकवून नीट; ढरतां आतां कशाला बरें ?
 कोणाच्या नजरेंत येइल तरी होणें असे कांहिं का ?
 केला का खटला कुणावर कुणीं ऐसा अजूनी फुका !

बायांनो ! तर या, नकाच दवडूं संधी अशी हातची,
जा जें कांहीं मिळेल तेंच भरल्या रस्त्यांतुनी खातची !
कामें हीं असलीं हितावह कधीं होतील का लाजुनी ?
या-या-या तर धांवुनी; त्यजुं नका रीती पुराणी जुनी !
कोणाच्या घरचें असेल हळदीकुंकू कधीं नेमकें
ज्या बायांस नसेल हें चुकुनियां केव्हां जरी ठाउकें,
रांगोळी बघुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणें,
कोठें चालत काय काय अगदीं हें नेहमीं पाहणें !



विराम-चिन्हें

जेव्हां जीवनलेखनास जगतीं प्रारंभ मीं मांडिला,
जो जो दृष्टित ये पदार्थ सहजीं वाटे हवासा मला !
वाल्याची पहिली अशी बदलती दृष्टी सदा वागडे,
तेव्हां ' स्वल्पविराम ' मात्र दिसती स्वच्छंद चोंहीकडे !
आहे काय जगांत ? काय तिकडे ? हें कोण ? कोठें असे ?
सांगा ईश्वर कोण ? त्यापलिकडे तें काय ? केव्हां ? कसें ?
जें तें पाहुनि यापरी भक्तसे, दृक् संशयें टाकित,
सारा जीवनलेख मी करितसे तैं ' प्रश्नचिन्हां ' कित.
अर्धांगी पुढती करी वश मना शृंगारदेवी नटे,
अर्धें जीवन सार्थ होइल इथें साक्षी मनाची पटे;
प्रेमानें मग एकजीव बनतां भूमीवरी स्वर्ग ये !
केला ' अर्धविराम ' तेथ; गमलें येथून हालूं नये !
झाली व्यापक दृष्टि; चित्त फिरलें साश्चर्य विश्वांतरिं,
दिकालादि अनंतरूप बघतां मी होत वेड्यापरी !
सूक्ष्मस्थूलहि सारखीं भ्रमविती; लागे मुळीं अंत न,
त्याकाळीं मग जाहलें सहजची ' उद्गार ' वाची मन ।

आशा, प्रेम, नवीन वैभव, तशी कीर्तिप्रभा, सद्यश—
 हीं एकेक समर्थ आज नसतीं चित्ता कराया वश ।
 सर्वांचा परमोच्च संगम चिरं जेथें असे जाहला,
 देवा ! ' पूर्णविराम ' त्या तव पदीं दे शीघ्र आतां मला !



बागेंत बागडणाच्या लाडक्या लहानग्यास—

थांब जरासा बाळ ! ॥ ४० ॥

सुंदर खाशा प्रभातकाळीं,
 चहूंकडे हीं फुलें उमललीं,
 बाग हांसते वाटे सगळी !

शीतल वारा, या जलधारा कारंजाच्या छान !

थांब जरासा बाळ !

रम्य तडागीं निर्मळ पाणी,
 गातिं पांखरें गोजिरवाणीं,
 आनंदाचीं वसलीं ठाणीं,

खरें असे रे ! तरी नको रे मारूं लाडक्या धांव !

थांब जरासा बाळ !

पाहुनि सौख्याचा ठेवा !
 सृष्टि करीलचि माझा हेवा !
 माझ्यापासुनि फसवुनि न्यावा,

यत्न परोपरि, करितिल सारीं ! भुलशिल तूं लडिवाळ !

थांब जरासा बाळ !

तऱ्हेतऱ्हेचीं फुलें विकसलीं,
 रंगी बेरंगीहीं सगळीं,
 तूंही शिरतां त्यांच्या मेळीं;

माझें मग तें, फूल कोणतें कसें ओळखूं सांग ?

थांब जरासा बाळ,

बघ सुटला हा मोठा वारा,

वायुवृत्ति तव देहहि सारा !

उडवुनि नेडूल तुला भरारा !

दिगंतराला, जातां बाळा ! पुन्हां कसा मिळणार ?

थांब जरासा बाळ !

स्वच्छ तडागीं प्रतिबिंबातें,

पाहुनि वेड्या धरावयातें,

चुकुनी जाशिल पाताळातें !

तयासारखा, क्षणीं पारखा होशिल वा आम्हांस !

थांब जरासा बाळ !

किती बुडबुडे पाण्यावरती,

इकडुन तिकडे तरंगताती,

चंचल लहरी, तूं त्या साथी,

क्षणांत वा रे, लपाल सारे, काळाच्या उदरांत !

थांब जरासा बाळ !

फूलपांखरें हीं स्वछंदी,

तूंही त्यांच्यासम आनंदी,

क्षणांत पडशिल त्यांच्या फंदीं !

त्यांच्या संगें, त्यांच्या रंगें, जाशिल उडुनी दूर !

थांब जरासा बाळ !

अशा तुला मग बागडतांना,

भरभर वाऱ्यावर फिरतांना,

फुलांत दडतां कीं उडतांना,

कवण उपायीं, आणूं ठायीं, पुन्हां ? लाडक्या सांग !

थांब जरासा बाळ !

शब्दावांचुनि मंजुळ गाणें,
अर्थ तयाचा देवचि जाणे !
गाइन माझें गोजिरवाणें,

सप्तसुरांपरि या वाऱ्यावरि विरुनी जाशिल पार !

थांब जरासा बाळ !

बालरवीचे किरण कोवळे,
कारंजावर पडति मोकळे,
रंग खेळती हिरवे पिवळे,

धरावयासी, त्या रंगांसी जाशिल बाळा खास !

थांब जरासा बाळ !

जडावेगळी अमूर्त मूर्ति,
कल्पकतेची कीं तूं स्फूर्ति,
पुण्याची मम आशापूर्ति,

रविकिरणांवरि, जलधारांतरिं, तन्मय होशिल पार !

थांब जरासा बाळ !



कवि आणि कैदी

[संसृतीच्या पाशांत सांपडलेला आत्मा एकादे वेळीं तरी आपल्या परिस्थितीच्या वर जाण्याचा [विचार करितोच; पण मायावश आत्ममूढता त्याला खाली ओढिते. अविकारी आत्म्याच्याच “ कवि ” व “ कैदी ” अशा दोन बाजू आहेत.]

(चाल — एडका मदन०)

मार भरारी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ ४० ॥

पार्यीं गंजत बेडी पडली,
नकळे कोणी केव्हां घडली;

पुढती चाल परी तव अडली,
व्याद भिकारी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ १ ॥

अवजड वेडीसह जड पाय,
अनाथ जीवांवरती हाय !
टाकुनि चिरडिसि कोमल काय,
निर्दय भारी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ ३ ॥

नसतां मुळींच तूं अपराधी,
कोण तुझ्या ही पार्यीं बांधी ?
करुनी निघडा निश्चय आधीं,
फटका मारी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ ३ ॥

तुटतां असली भिकार बेडी,
हंसतिल तुजला भणंग वेडीं,
कोणी तुजशीं धरितिल तेढी,
तयां धिक्कारी ! चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ ४ ॥

मारी गरुडभरारी गगनीं,
सुख तें शेणकिडा का जागी !
जाई शेणामधेंच कुजुनी !
सुखाचा वैरी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ ५ ॥

असल्या शेणकिडयांच्या जाती,
जिकडे तिकडे बुजबुज करिती,
केवळ मरण्यासाठीं जगती;
येत ओकारी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ ६ ॥

प्रकाश बघतां घुबडें दडतीं
एकांताची आवड वरिती,
रातींवेरातीं परि फिरती,
घाण ही भारी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ ७ ॥

भिडतो गरुड सदा गगनाशीं,
 वातावरणीं वसतिहि खाशी !
 लावुनियां टक तेजोराशी
 बघती घारी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ ८ ॥

जाऊं त्यांमागुनि धीरानें,
 काढूं शोधुनि लपलीं भुवनें,
 गगनामागुनि निघतिल गगनें,
 करी तयारी । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ ९ ॥

रविकिरणाचे दोर मोकळे,
 बांधूं नवमेघांचे दोले,
 वारा देइल त्यांतें झोले,
 धन्य संसारीं ! । चल तोड बंधनें सारीं ! ॥ १० ॥

वसुनी तेथें तीन्ही काळीं,
 पाहुनि मूर्खपणाच्या चाली,
 जगता हंसूं गालिंच्या गालीं,
 ब्रह्मानंदीं । रंगुनी स्वैर स्वच्छंदीं ! ॥ ११ ॥

६५५

केशवसुतांची कविता वाचून—

शिवरायाच्या मार्गे आम्ही लालमहालीं फिरणें,
 तसेंच तुमच्या मार्गे आम्ही नवीन कविता करणें;
 असेंच कांहीं कांहीं करुनी जीवित त्याला गणणें—
 ' गोविंदाग्रज ' म्हणे असे हें आम्हां लाजिरवाणें.

६५५

रात्रीस औरडणाऱ्या घुबडास

वसंततिलका

जेव्हां धरी निजनिभा रवि आवरोनी ।
 तिग्मांधकार करि कृष्ण जगा भरोनी ॥
 जेव्हां अशेष जग निद्रित नीडभागीं
 जेव्हां सजीव जगता चलताहि त्यागी ॥ १ ॥
 जेव्हां न ये श्रुतिपथावरि शब्द कांहीं ।
 भावि स्थिती जग धरी जनुपूर्व वा ही ॥
 होई अशांत रव कर्कश तावकीन ।
 जो त्रास दे, खग मना करि भीतिदीन ॥ २ ॥
 आधींच भीषण निशा, तम त्यांत घोर ।
 चोंहींकडे वन भयंकर; भीति थोर
 येतां अशांत तव तापद शब्द कार्नीं ।
 घोर स्थितीसि जणुं पूर्णदशेस आणें ॥ ३ ॥
 तो शांतिभंग करि कष्टवि लोकचित्ता ।
 होतां पुरी भयद ग्रंथिक रोगग्रस्ता ॥
 जैसा करी जनमनांप्रति भीतियुक्त ।
 “ श्रीराम ” शब्द शववाहकसंघ-उक्त ॥ ४ ॥
 प्रौढा रवासि ऐकुनि भीतचित्तें ।
 ऊरःस्थलीं दृढ धरी निज बालकातें ॥
 मुग्धा समीप शयितस्वधांगभागीं ।
 वेष्टीत चंदनतरुप्रति जेविं नागी ॥ ५ ॥
 चिंती धवा कुशल ती विरहार्त बाला ।
 तोडी तशी उपवरा स्वविचारमाला ॥

ऐसैं खगा ! तव रवा जन अज्ञ भीती ।
 भीती तसैं तुज अमंगल मानिताती ॥ ६ ॥
 आहेत अन्य खग जे तुजहूनि थोर ।
 कांहीं तुझ्याहुनि रवा करिती कठोर ।
 तूतेंच कां मग कथी जन सर्व भीती ?
 शब्दा तुझ्या अशुभसूचक मानिताती ? ॥ ७ ॥
 केलेंस पातक असैं वद काय वा रे ।
 किंवा गमे तव मना “ जन मूर्ख सारे ! ” ॥
 छे ! लोक मूर्ख न; पडे तुजलागिं भ्रांती ।
 धूका ! तुला जन सकारण निंदिताती ॥ ८ ॥
 तूं घोर शब्द करिसी भलत्याच काळीं ।
 लोकांसवें नससि, रीति तुझी निराळी ॥
 रात्रीस तूंच फिरसी खगजात्यमित्रा ! ।
 सूर्यप्रकाश दिपवीत तुझ्याच नेतां ॥ ९ ॥
 यानेंच लोक उलुका ! तुजलागिं भीति ।
 शब्दा तुझ्या अशुभसूचक मानिताती ॥
 वा ठेव या सुनियमास सदैव चित्तीं ।
 “ लोकानुसारि नसतां जन निंदिताती ” ॥ १० ॥



जीवितास-

[ईश्वरकल्प सौंदर्याचा परिचय या लोकीं नेत्रप्रत्यक्षापुरताच आहे असैं
 नेहमीं प्रत्ययास येतें या प्रतीतीनें ज्यांना खेद होत नाहीं ते एका अर्थी
 धन्यच !]

—आणि जीविता, लाभ हाच का तुझ्या संगतीं राहुनियां ? ।
 असेंच जाणें असे सदा का कालौघावर वाहुनियां ? ॥

सौंदर्याच्या दर्शनमात्रे जागृत होत्या जीवांत ।

विकल चेतना नाचे नुसती स्वस्थानीं व्हाया श्रांत ॥

जनसंमर्दीं अलभ्य शोभा पाहुनि, ठसवुनि मनिं घेणें ।

एकांतीं तच्चित्तन करणें; दुःखावेगीं विस्मरणें ॥

दिव्यदर्शनं हृदयपटावर नवरंगांनीं रेखावीं ।

आणि आंतल्या अश्रूंनीं तीं सवेंच धुवुनी काढावीं ॥

अवश्य जीवश्वसनं निर्दय निःश्वासांनीं योजावीं ।

हृदयजलानें भरतां नयनं गेली घटिका मोजावी ॥

आद्यंतींचे क्षण सोडुनियां अशेष जीवनिं या देख ।

परिस्थितीचा रंग काढितां क्षणयुग्मचि उरतें एक ॥

पहिला क्षण तो कीं ज्यावरतीं स्वप्रकाश आशा धाडी ।

दुज्या क्षणावरिं तीव्र निराशा छाया प्रेतमया पाडी ॥

आयुष्याच्या क्षणाक्षणाचा हिशेब केवळ हा आहे ।

परंपरेला त्यांच्या दिधलें नाम मनोहर 'जीवन' हें ॥

रंग बदलुनी खेळत राही अशा क्षणांची ही जोडी ।

स्थलकालांच्या भिन्नत्वानें नित्य नवीं दिसतीं कोडीं ॥

क्षणाक्षणाला जनमरण हें प्राणिमात्र भोगित राही ।

चौज्यांशीचा फेरा याविण आणिक दुसरा तो नाहीं ॥

फसव्या पाण्यावरी पोहुनी, दम कोंडुनि मरतां ।

“ गोविंदाग्रज ” म्हणे जीविता ! लाभ तुझा नच यापरता ॥

६६

“ समसमां संयोग कीं जाहला ! ”

[अशीं फुलें नेहमीं सांपडत नाहींत म्हणूनच जगांतले ग्रामोफोन कवि-
हृदयाच्या नालायकीचीं गाणीं गात असतात.]

संध्याकाळ सदा उदास करितो माझ्या अभागी मना ।

त्यानं हर्षति जीवमात्र, परि तो मातेच दे यातना ॥

नित्याचा क्रम एक हा ठरविला कीं काळ जायाप्रती ।
 कोटेंही तरि शून्यवृत्ति फिरुनी, येणें घरा मागुतीं ॥ १ ॥
 येतां एक दिनीं असेंच, दिसली वेली कुटेंशी मला ।
 होती कांहिं फुलें तिच्यावर, मना आनंद तें वाटला ॥
 ध्यावीं काढुनि दोन तीन म्हणुनी जों जीव माझा भुले ।
 वारा वाहुनियां जरा— भरभरा सारीं उडालीं फुलें ॥ २ ॥
 वेलीचीं नव्हतीं फुलें— तिजवरी होतीं कुणीं टाकिलीं ।
 (प्रेमाचे शुक्रपाठ बोलत नटी, तें आठवे त्या स्थलीं) ॥
 कांहीं त्यांतुनि घेतलीं उचलुनी, चालावया लागलों ।
 “ याचें काय करूं ? ” विचार करितां हा मी परि भागलों ॥ ३ ॥
 कोणी मित्र मला पुढें भटकतां वाटेमधें भेटला ।
 प्रेमें ओढुनियां स्वकीय सदनीं तो शीघ्र नेई मला ॥
 माझें स्वागत तो करी बहुपरी खेदास न्याया लया ।
 ग्रामोफोनहि लाविला; रिझवि तें गाणें मना माझिया ॥ ४ ॥
 ज्या गाण्यांतिल शब्दसंघ पडला होता मनासारखा ।
 गाणाराहि —गळा किती मधुर तो ! —लोकींच या पारखा ॥
 अर्थानें तर वेड लागत मना; उत्कर्ष झाला रसा ॥
 नाहीं एकच तेवढें हृदय तें; हा खेळ दैवा, कसा ! ॥ ५ ॥
 ग्रामोफोनवरी तेव्हां संतोषें जीव हर्षतां ।
 फुलें तीं टाकुनी होई “ गोविंदाग्रज ” चालता ॥ ६ ॥



गरिबीचें गाणें

कुणि ऐका हो ऐका एकच वेळ । हा दुद्वैवाचा खेळ ॥
 मी शास्त्रांचा मोठा पंडित नाहीं । नच शिकलों पढलों कांहीं ॥

मृत हृदयाचें रडकें केविलवाणें । गरिवीचें माझें गाणें ॥

दैवाचे पाहुनि झगडे ॥

मम हृदय जाहलें उघडें ॥

मग गाईं वेडें बगडें ॥

ध्या मानुनि हें; चुकलें मुकलें कांहीं । तरि उपाय माझा नाही ॥ १ ॥

दुदैवाची करणी अघटित कांहीं । दुष्काळ पसरला बाई ॥

निज बाळाला पाजीना ती आई । गोष्ट्यांत उडाल्या गाई ॥

चहुं मुलखीं हो एकच उपासमारा । चिमणीला नाही चारा ॥

झाडावर नाही पान ॥

वैराणच रानोरान ॥

दुनियेचा बदले वान ॥

लवलेश कुठें अन्नाचा न मिळावा ॥ पोटांत पेटला वणवा ॥ २ ॥

किति आड तळीं विहिरी गेल्या खोल । नांवाला नाही ओल ॥

जणुं प्रेतांच्या डोळ्यांच्या त्या खांचा । भेसूर भाव दोघांचा ॥

नदिनाल्यांना तापुनि रेतीचूर । मृगजळेंच आले पूर ॥

पाण्याविण होतां भडका ॥

दगडाला देती धडका ॥

परि पाझर कुठला खडका ॥

यमरायाचे दूत फिरति चौफेर । सर्वांचा उठला शेर ॥ ३ ॥

(अपूर्ण)

६६६

प्रेमकाळ

संगम तीन्ही काळांचा ॥

प्रेमकाळ घडवी साचा ॥ ४० ॥

हृदयदेवते, दे हाता ॥
 प्रेमकाळ निर्मू आतां ॥
 दृढ आलिंगन दे हृदया ॥
 चुंबन देई नंतर त्या-॥
 एक करूं जीवा भावा ॥
 प्रेमकाळ चल करूं नवा ॥

प्रेमकामने । प्रेमचुंबनें ॥ जोडुं या मनें ॥
 वर्तमानकाळीं करूं ती ॥ भूत-भविष्यांची भरती ॥ १ ॥

सोडुनि सारें घरदार ॥
 चिंतेचाही बाजार ॥
 चुंबनेच घेऊं नुसतीं ॥
 सखे ! सारखीं; सोडुं न तीं ॥
 काम एवढें मनीं धरूं ॥
 जीवन चुंबनमयचि करूं ॥

आतां चुंबन । नंतर चुंबन । चुंबन जीवन ॥
 इच्छा-तृप्ति क्रिया तशी ॥ चुंबनमय चल करूं अशी ॥ २ ॥

भूतकाळची क्रिया अशी ॥
 आणुं वर्तमानापार्शीं ॥
 वर्तमानिची हीच क्रिया
 भविष्यांतही नेऊं या ॥
 झाल्याचें गोडें स्मरण ॥
 होत्यांचे आशा-किरण ॥
 असत्याच्या या कार्यांत ॥
 जिरवुनि टाकूं निमिषांत ॥

चुंबन स्मरणीं । चुंबन करणीं ॥ आशास्फुरणीं-॥
 चुंबन एकच राहूं दे ॥ कार्यांच्या प्रेमानंदें ॥ ३ ॥

आद्यंतीं तीन्ही काळीं ॥
 इच्छा तृप्ति स्मृति सगळी ॥
 एकरूप होतां कुठला ॥
 काळभेद सखये ! उरला ? ॥
 भेद असे जो कार्यांचा ॥
 भेद तोच या काळांचा ॥

इच्छा चुंबन । आशा चुंबन ॥ स्मृतिही चुंबन ॥
 विलय तीनही काळांचा ॥ प्रेमकाळ निर्भेदाचा ॥

क्रिया एकची करूं सदा ॥
 क्रिया एकची स्मरूं सदा ॥
 मनांत आणूं कितीकदां ॥
 क्रिया तीच, नच दुजी कदा ॥
 भूतभविष्यत्कालांचा ॥
 वर्तमान एकच सांचा ॥

हा ऐक्याचा । हा प्रेमाचा । हा जीवांचा ॥
 चुंबनसंगमकाळ गणा । प्रेमकाळ त्यालाचि म्हणः ॥ ५ ॥

ओंठावरतीं ओंठ सदा ॥
 कदा न सोडूं इष्टपदा ॥
 चुंबनास आरंभ नसे ॥
 अंतहि कुठला त्यास असे ॥
 चुंबन एक अनाद्यंत ॥
 सखये ! मरणापर्यंत ॥

ओंठ न हाले । चुंबन असलें । सदाहि चाले ॥
 नव्या जुन्याचा एक ठसा । प्रेमकाळ चल करूं असा ॥ ६ ॥

लीला

(अनाथबालकाश्रमांतील एक पांच वर्षांची मुलगी.)

दिंडी

दिसे मजला हें पुढें गोड मूल ।
पडे कोमेजुनि रम्य तसें फूट ॥
एक निर्णय मनें होत नसे साच
विषय दृष्टीचा द्विविध हा तसाच ॥ १ ॥

जसें वेलीचें दलितगलित फूल ।
बालविधवेचें तसें पतित मूल ॥
दिसतिं दोन्हीही सारखीं मळूल ।
कृपादृष्टीची कृणि न घालि झूल ॥ २ ॥

पांच वर्षांची छबकडी सुरेख ।
जणूं चिमणीशी हिरकणीच देख ॥
कशी चित्रासारखी उभी राही ।
नांव ठेवाया सोय मुळीं नाहीं ॥ ३ ॥

कुण्या ऋषिचे यानास अडखळून ।
पडे निखळनी जणुं नीलपटांतून ॥
आलि खालीं ही चांदणीच एक ।
तरिच इतकी ही चमकते सुरेख ॥ ४ ॥

बाल अवयव रेखीव एवढाले ।
कल्पनेच्या जणुं भ्रमें चित्र हाले ॥
काव्य तरळत जणुं हृदयिं कविजनाचें ।
बालसौंदर्यहि असें देहिं नाचे ॥ ५ ॥

बालसौंदर्यहि असें देहिं नाचे ।
तरी वाटे हें स्वप्न निर्धनाचें ॥

यास कारण तें पाहतां दिसेची ।
जोड सौंदर्या उदासीनतेची ॥ ६ ॥

किती लीले ! तव वदन उदासीन !
सांग बाले ! कां दिसशी अशी दीन ॥
बघावेंसें वाटतें जरी त्यास ।
तरी बघतां मन होतसे उदास ॥ ७ ॥

तोंच माझ्या लागलें कुणी काना ।
जन्मवार्ता कथि चित्तसमाधाना ॥
बालविधवेनें टाकिली अनाथ ।
मिळाली ती बालिका कंटकांत ॥ ८ ॥

जणुं कळुनी ही जन्मकथा नीच ।
असे तेऱ्हांपासून ही अशीच ॥
किती हंसवावी तरी हंसत नाहीं ।
दृष्टि भूभागीं यापरी सदाही ॥ ९ ॥



विश्वाची विजयादशमी

नवरात्राची रात्र संपली सण आज्ञा दसरा ॥
पडल्या प्रहरीं जनता सारी करी येरझारा ॥
सृष्टिदेवता उघडुनि रविचें मावळतें दार ॥
खुलें टाकितें हें सोनेरी संध्याभांडार ॥
तें दसऱ्याचें सोनें लुटणें कविचा अधिकार ॥
तयार झाला, पुढें निघाला; हौसच अनिवार ॥

शब्दांचा चढविला क्षणोक्षणिं फुलता पोशाख ॥
 अहंपणाच्या मुर्दुमकीचे अलंकार लाख ॥
 तुरा शिरावर डुलतो पवनीं तरल कल्पनांचा ॥

(अपूर्ण)



अपराध यांत कोणाचा

हा असे खेळ दैवाचा । अपराध यांत कोणाचा ॥ ४० ॥
 कमलिनी मनोहर बाला । कमलमुखी शोभा वाही ॥
 गुणरूप रेखिल्याऐसें । कोठेंही न्यून न कांहीं ॥
 मकरंदें रसपूर्णा ती । कोणाला ठाउक नाही ॥
 पंकांत जन्म परि तिजला ॥
 देतांना विधि का निजला ॥
 हें पाहुनि जीवची थिजला ॥
 परिणाम पूर्व जन्माचा । अपराध यांत कोणाचा ॥ १ ॥
 उदयाचलिं श्रीमान् रवि ये । निज तेज त्रिजर्गीं पसरी ॥
 अति पवित्र त्या स्पर्शानें । कमलिनी जाहली हंसरी ॥
 कुरवाळी तिजला स्वकरीं । भाग्याला उरली न सरी ॥
 तेजाला तेज मिळालें ॥
 दोन जीव एकच झाले ॥
 “ मी कुठें, कुठें तूं ” सरले ॥
 हा धर्मचि सम हृदयांचा । अपराध यांत कोणाचा ! ॥ २ ॥

(अपूर्ण)



पुत्रशोक

दिंडी

पूर सरितेला फिरुनि फिरुनि येत
 फुटत गिरिचें पाषाणहृदय जेथ ॥
 हृदय फुटतां हें, जरी दीनवागी ॥
 करुणरंगें रंगते “ रामवागी ” ॥ १ ॥

पडुनि आकाशींच्याच कुऱ्हाडीचा ॥
 घाव दैवाच्या सबळ तांतडीचा ॥
 वंशतरुचा रोपटा कोंवळाच ॥
 तोहि एकुलता तुटे आज साच ॥ २ ॥

हिरा जीवींच्या जिवाचाच माझा ॥
 गगननगरा जातसे बाळराजा ॥
 शोकमंगल गावया गोड गाणीं ॥
 सजे राजस रसवती “ रामवाणी ” ॥ ३ ॥

उचंबळुनी रस करुण येत रंगा ॥
 भरुनि दुथडी वाहते हृदयगंगा ॥
 “ रामरसवती ” रमे कालिं ऐशा ॥
 साक्ष दे श्रीमहाराष्ट्रभाषा ॥ ४ ॥

हाय !—शोकाच्या भरें काय आज ॥
 बोललों हें सोडुनी भीड लाज ॥
 क्षमा करिं हा अपराध शब्द मातें ॥
 मायभाषे ! मज मूढ बालकातें ॥ ५ ॥

कुटें देवी मंगला मायभाषा ॥
 कुटें पामर मी; काय ही दुराशा ॥

थोरथोरांची मायमाउली ही ॥
 बोल भलते बोललो तिला कांहीं ॥ ६ ॥
 ज्ञानदेवाच्या हृदयिं वपुनि कोडें ॥
 भाविकांचें जी उकलि गूढ कोडें ॥
 मराठ्यांच्या मंडळामाजि भावें ॥
 जिनें भगवद्गीतेस नाचवावें ॥ ७ ॥
 जिच्या सामर्थ्यें सहज नामयातें ॥
 साध्य झालें फिरविणें राउळातें ॥
 एकनाथाचें देव आणि पाणी ॥
 जिच्या ओघांतूनि ती हीच वाणी ॥ ८ ॥
 गोकुळींच्या चोरास धरुनि पायीं ।
 बसवि जात्यावर जेधवां जनाई ॥
 दळण दळितां गावया गोड गाणीं
 आळवी तो श्रीरंग हीच वाणी ॥ ९ ॥
 फक्त नांवाची टेउनियां ठेव ॥
 करी देवाशीं सदा देवघेव ॥
 अभंगांनीं ही करि अभंग वाणी ॥
 खरा देहूचा जातिवंत वाणी ॥ १० ॥
 जिनें आतांही मारितां भरारी ॥
 गूढ गगनें भेटुनी पार सारीं ॥
 तत्त्वरत्ना उघडिल्या दिव्य खाणी ॥
 तीच कृष्णाची * महाराष्ट्रवाणी ॥ ११ ॥
 अशी थोरांच्या रमे हृदयधामीं ॥
 बोल सलगीचे बोलिलों तिला मी ॥

मायभाषा म्हणुनीच सर्व साही ॥
 बाळबोलाचा तिला राग नाही ॥ १२ ॥
 अजुनि खेळत माझिया मनासंगें ॥
 रंगवावी मीं तशी तीहि रंगे ॥
 धीर येउनि यामुळें तुला माते ॥
 बोलवी मी मजसवें रडायते ॥ १३ ॥
 हाय ! बघतां बघतांच काय झालें ॥
 कुण्या जन्माचें पाप पुढें आलें ॥

(अपूर्ण)

काळाला बजावणें

जबरदस्तिका हुकूम माझा ऐकुनि काळा ! थांब जरा ॥
 बजावणें हें माझें तुजला, शक्तीचा हा जोर खरा ॥
 ऐकुनि जाशिल पुढें तसाची, तुझाच होइल तरि तोटा ॥
 दटावणी ही फोल नसे; वा शब्द एक नाही खोटा ॥
 ब्रह्मचारि वैरागी बळकट शून्याच्या हातीं सोटा ॥
 निःसंगाची सोबत माझी ब्रह्मांडाचा करिं लोटा ॥
 गाणें माझें काळा ! पाडिल चराचराला भुलावणी ॥
 जो तो होइल ठायिंच वेडा ओळखील ना कुणा कुणी ॥
 अवसानाच्या भरांत घेइन रविचंद्रांची झांज करीं ॥
 दिनरजनीची जोडी ही तव क्षणांत मूर्खा ! वांझ तरी ॥
 गाणें ऐकुनि त्या सूर्याचा प्रकाश होइल गार अति ॥
 विरतिल तारा; रस पाझरतां तशी चंद्रिका अखंड ती ॥
 दिनरजनीची जोडी फोडिसी नीरस अससी किती तरी ॥
 एका काळीं, एका ठायीं दोघां मी रमवीन परी ॥

एकरूप तीं करितां यापरि झांज करीं रविचंद्रांची ॥
 दिनरजनींचा खेळ बंद; जणू उघडझांप तव डोळ्यांची ॥
 उभें ठेवितां समोर माझ्या ब्रह्मांडा करुनी वेडें ॥
 अंधा ! ऐसा एकटाच तूं जाशिल कोटें सांग पुढें ? ॥
 म्हणुनि सांगतों हुकूम माझा ऐक, नको करुं वृथा त्वरा ॥
 बजावणें हें माझे तुजला; शक्तीचा हा जोर खरा ॥



गेले गोपाळ कृष्ण—हा ! हाय !!

चल, ऊठ, कल्पने, जा वघ पाहूं आज जाहलें काय
 कां श्रीभारतदेवी एकाएकीच मोकली धाय ?
 जी एकमात्र भूषण पुरुषाप्रति तीहि वाङ्मयी देवी
 टेवी कां उतरोनि स्वभूषणें ? मूकवृत्ति कां सेवी ?
 साऱ्या शहर पुण्याची पुण्याई काळवंडली कां ही ?
 आनंदाची माया हांसत खेळत कुठेंच कां नाही ?
 भारतसेवामंडलसदनाभवतीं उदास वदनांनीं
 अश्रूंची पुष्करिणी केली कां ? काय जाहली हानि ?
 श्री फर्ग्युसन मंदिरिं शोकाचा पूर लोटला कां हा ?
 हे भिंतीचे दगडहि रडुनि म्हणति सारखेच कां ? हाहा !
 म्हणतात झांप आली शिक्षा ऐकिलि तरी त्वरित ज्यांस
 ते धीर बाळ टिळकहि आज रडतात कां सनिःश्वास ?
 हृदया ! धडधड न करी ! ऐक इथें कोण बोललें काय ?
 नश्वर देहा त्यजुनी गेले गोपाळ कृष्ण—हा ! हाय !!

(अपूर्ण)



वीणावती सुंदरीस—

घुमे नाद तो सुंदरींच्या करीं
 मनीं अंतरीं ही विराल्या परी ॥
 तशा हृदयिंच्या सर्व तारां त्वरें ।
 म्हणूं लागल्यो गान एकस्वरें ॥ १ ॥

चढें दिव्य हृद्गान तें सारखें ।
 करी बाह्य विश्वास तें पारखें ॥
 क्षणार्धांत चिद्वृत्ति ही रंगली ।
 स्वगीतांतची बालिका गुंगली ॥ २ ॥

अशा दिव्य त्या चित्तगीतापुढें ।
 असे कायसें विश्व हें बापुडें ।
 घुमे आंतल्या आंत गाणें असें ।
 कळे तें जयाचें तयाला कसें ? ॥ ३ ॥

म्हणोनी करीं शांत झाली गती ।
 विचारांतरीं लीन वीणावती ॥
 तिनें उधळितां नादरत्नाकरा ।
 मनोवृत्ति साऱ्याहि आल्या भरा ॥ ४ ॥

मनांतील तारा निजार्थध्वनि ।
 खडा टोवती गूढता टाकुनी ॥
 मुक्या प्रीतिचे भावही बोलती ।
 मनोवृत्ति त्यां ऐकुनी डोलती ॥ ५ ॥

मिठी नेत्र बाला पहाया मना ।
 तशी गुंगली सर्वही चेतना ॥
 मुकें गान तें अंतरीं पाझरे ।
 विरे देहिंचा देहभाव त्वरें ॥ ६ ॥

जरासा तसा हात राही पहा ।
करी यौवनश्री असा खेळ हा ॥
खुले भाव सारा झुले जीवही ।
क्षणार्धांत झाली समाधिस्थ ही ॥ ७ ॥



जिवाप्त बोध

शिवोऽहं शिवोऽहं शिवः केवलोऽहम् !

(टिपणें)

जसें पाहिलें त्वां परा जीवजातां ।
तसें पाहणें आपणासीहि आतां ॥
तुला कर्मसाक्षित्व आलें निदानीं ।
त्रिवाचा करी बोध हा रामवाणी ॥ २ ॥

(अपूर्ण)



परिशिष्टें

वराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम..... २०१६ वि: ०१००१

क्रमांक..... १००२२ नो: वि: १०१०१००

परिशिष्ट : १

नाटकांतील पदे

संगीत गर्वनिर्वाण

(१)

प्रभुपदीं नमन तव पद तदधिक शतविधा मजसि
असत हे केकाकार आधीं । प्रभुपदीं ॥ धृ० ॥
अवगणी म्हणूनि झणिं, हरिहर विधितर न गणिति
अद्य—नग ही गतकवि, प्रभुवल तसा करिसि
जरि प्रसाद मजवरि असा पातेत तरि ।
प्रभुभयाहि गणिं निज मनिं नच कधिं ॥ १ ॥
विनवित नव कवि तूं करशिल प्रभुवरा, अमंगल
न जरि, सुमंगलचि तरि, अभंग निज
करि, वितरिशी सहज मजवरी निरवधि ॥ २ ॥

(२)

गगनांत कां राही घरा ही अनंत दीपका ॥
स्थिरतराहि, फिरत राही,
आज कां तारका-मालिका ॥ धृ० ॥
स्वांतीं किति येति कल्पना,
भ्रांतिप्रति चित्त सोडिना ॥ १ ॥
भ्रम जरि नयनां, स्थिर बघतांना,
शांतिप्रभा दे न कां मना ॥ २ ॥
निरखुन बघतां, आधि अधिकता
अंतीं न कांहींच भावना ॥ ३ ॥

(३)

नगरी सारी नटुनी थटुनी सकलाभरणी ।
 सरितामुकुरी पाही कां ही वदना रमणी ॥ धृ० ॥
 दीप नयनिं बघतां पतिला । लाजुनि लपवाया तनुला ।
 कृष्णतमाची शाल करी ॥ १ ॥

तुषार नच जलयंत्र जलीं । स्पशें आलिंगनकालीं
 सगळीं । घर्मजलें परि तनु भिजली । होती न हे
 ध्वनि पटहें, धडधड हें करि हृदय परी ॥ २ ॥

(४)

प्रलयाग्नीची वृष्टिहि झाली । मत्तनुची जरि रक्षा केली ॥
 टाकुनि दिधली जळिं पातालीं । वृत्ति मनीं शांत ॥ धृ० ॥
 श्री जगदीशा प्रेमें गाइन । कल्पांतीं हा असाचि राहिन ।
 राज्यपदाचा मोह न ठेविन । वृत्ति मनीं शांत ॥ १ ॥
 राज्यलोभ भय धन सुत दारा । व्यर्थ तयांचा जर्गी पसारा :
 तारा अथवा क्रोधें मारा । वृत्ति मनीं शांत ॥ २ ॥

(५)

जगदीश-पर्दी जा शरण

शरणपर अन्य जगांत न या ।

तदितर इतर न दुरित हरित

हरि करील दया तरि हरिल भया ॥ धृ० ॥

भक्त जरि असे सहस्रधा अपराधी

ठेवि श्रीहरि सदा करुणापराधी ॥ १ ॥

कां भयासि अजुनी भाव हा न वधी ?

जावया शरण त्या न करा अवधि ॥ २ ॥

(६)

अतुल तव कृति अति भ्रमवि मति ईश्वरा ॥ धृ० ॥
 वर्षती मेघजल, शांतविति भूमितल,
 सलिल मग त्यजुनि मल जात सुरमंदिरा ॥ १ ॥
 फिरविसी रविशशी, तेजविसि भूमिसी,
 केवि जन सुखविसी, कळत नच पामरा ॥ २ ॥
 करिसि गर्भावना, मग पयोयोजना,
 पुढति अर्पिंशि जनां पवन जल शुभकरा ॥ ३ ॥
 श्रम जनां-दिनभरी । विश्रमा शर्वरी,
 रमवि संध्या बरी । रंगवुनि अंबरा ॥ ४ ॥
 दिङ्-मंडलावरति नित्य नव विहरती
 तारकातति, हरति नयन मन सुखकरा ॥ ५ ॥
 पक्षि लक्षावधि, श्रवणसुख निरवधि
 प्रसरिती स्वन नाद रस निर्झरा ॥ ६ ॥
 वाग्वैजयंतींत शब्दमणि अगणित
 स्वीकरुनि कविरणित, हसुनि खुलवी जरा ॥
 गोविंद पूर्वपद अग्रज स्मरुनि पद
 उधळि निज हृत्सुखद शब्दरत्नाकरा ॥ ८ ॥

(७)

माना वचना; मान्य न हें वच हरिचरणा ॥
 आचरणा साच न या यश कधि जागा ॥ धृ० ॥
 अशरणशरणा, शरण न तरि मरणचि समजा,
 स्वजना सकला न करि हरिपदावमाना ॥ १ ॥

(८)

प्रेमाविना । जगतीं गति ना ।
 करिते धरा । ही पावना ॥ धृ० ॥

नसतां रवि । तरि कांहिसा ।
 शशि भूपवी । सकला भुवना ॥ १ ॥
 परि आटला । प्रेमांबुधि ।
 तत्साम्यता । करवे न कुणा ॥ २ ॥

(९)

कां शंका । कराया सांग विकट अघटित अशि
 कृति कोणतीहि जी छेदिल या भयपंका ॥
 लत्ताघातें कठिण गिरितटा । मुष्टिविधातें तडित्पटा ।
 दृक्पातें वर गगनकपाटा । फोडुनि दाखवुं संरुद्ध—
 बला वद का ॥

(१०)

आनंदाच्या सागरिं वाही । सृष्टि अशी तर नवल न काहीं ॥ धृ० ॥
 रमवी स्वकरें नाथ सुतांसी । सुखविति बाळें नाथासही ॥ १ ॥
 अशा सेवितां द्विविध सुखासी । मानिति अवला मोह
 सदाही ॥ २ ॥

(११)

जगदीश तो विदेही । दिसला कुणासि नाही ।
 तरि ही त्याविना न कांही ॥ धृ० ॥
 दाही दिशांस राही । व्यापूनिया जगताही
 भक्तास दूर न कांहीं तरि ही ॥ १ ॥
 स्वजना सदाहि पाही । हृदयीं तयांच्या राही ।
 विलया भयासि नेई तरि ही ॥

(१२)

अनंत तेजांच्चा तूं राणा । विनवित देवा नारायणा ।
 आणा करुणा करुणाघना ॥ धृ० ॥

कृति घोर बधुनि ही लाजवीत का दीना ?
ध्या झाकुनि आपुल्या सर्वसाक्षी नयनांना ॥ १ ॥

(१३)

जगदीश वचनासी । करि पूर्ण करुणाराशी ॥ धृ० ॥
रक्षी तुझ्या व्रीदासी । दे धन्यता निज दासासी ॥ १ ॥
कर हा अबल वचना या । देतां तुझ्या वाचुनिया ।
धरि कोण अभिमानासी ॥ २ ॥

(१४)

कृतिच मात्र हो नच वचनापरि ।
निर्दयता आचरणी दिसे खरी ॥ धृ० ॥
करितां न दया आपण नाथा ।
टाकिल कां जगदीश अनाथा ॥
दीनजनां तो नुरतां त्राता ।
सतत अवन करि ॥१॥

(१५)

रम्य आनंदपद पाहतां कानना ।
सहज सहवासपर हो मना कामना ॥ धृ० ॥
कांतार शांत करि, स्वांतास शांत जरि ।
शांत तर अंत तरि, सहज वाटे मना ॥ १ ॥

(१६)

हा नित मोद सकल भुवना । प्रभुवरि भाव धरा ।
समजुनि, करि न कथिं नाश, कुणाप्रति जाणा ॥ धृ० ॥
येई धावुनि संकटसमया । भक्त जनांप्रति संरक्षाया ।
सहज करी जी अघटित कार्या । शक्ति न ही अवमाना ॥

(१७)

उत्कंठा वैकुंठाची लावि मानसा ।

मोह न तरि आवस्तां खास हा असा ॥ धृ० ॥

शून्य भूमि पापवशा । शून्य तिला मीहि जसा ॥

शून्य जशा दाही दिशा । शून्य मनीं वृत्ति तशा ॥

आयुष्यास पळ ही नीरसा रसा । पळ जीवन सम गमतें;

नीरसा रसा ॥

(१८)

पूर्णचंद्रबिम्बवदन एकदा पहा हो ।

धूलिपुलिन मलिन कमल तेंच हें न कां हो ? ॥ धृ० ॥

धूलिमिश्र अश्रुजला बधुनि तत्त्वतां ।

चुंबनांनि मलिनांबुज मधुसि चाखितां ।

त्यासमचि आमुचेहि अधर माखतां ।

हांसलों परस्परांसि आठवतें कां हो ? ॥ १ ॥

(१९)

देई हीच जोड । आई । विष हें देइ गोड ॥ धृ० ॥

व्यर्थ हा पसारा सारा । मनिं न देह मोहा थारा ॥

तुच्छ मानि या संसारा । माया सोड सोड ॥ १ ॥

हट्ट कधिंहि धरिला नाही । हाच आज शेवटचाही ॥

मागणें न याहुनि कांहीं । पुरवी हेंच कोड ॥ २ ॥

पुरवितां न आई ज्याला । कोण घेई जवळी बाळा ?

धीर धरुनि मायाजाळा । आई तोड तोड ॥ ३ ॥

(२०)

पंचानन संचारुनि । भीषणरव करित वर्नीं ॥

रायणनामध्वनि । त्यांतहि असे ॥ धृ० ॥

गुंगुनिया कमलदलीं । गुंजारव करित अलि ॥
 नारायणनामावलि । त्यांतही असे ॥ १ ॥
 वायु करुनि वनि निनाद । मंडित जणु तरुसि वाद ॥
 नारायण हाच नाद । त्यांतही असे ॥ २ ॥
 चंडनाद सागरास । निर्झर करि मंद हास ॥
 नारायणनामवास । त्यांतही असे ॥ ३ ॥
 जनका निज ताराया । ब्रह्मार्पण करि काया ।
 रक्त समूळ दुरिता या । धवल विमल करि निर्मला ॥
 शुभ मुहूर्त शुभ घटिका
 हा अपूर्व योग निका
 पुण्यब्रळावाचुनि कां
 बाळ तुम्हां लाभला ?
 धन्य तुझी पुण्याई । नवलाची नवलाई ।
 धन्य तुझी ही आई । धन्य जन्म जाहला ।
 जन्म मरण मंगला । अमर बाळ जाहला ॥

पुण्यप्रभाव

(१)

प्रभुपदास नमित दास मंगलमात्रास्पदा । वरदा सद्वनिं लव
 यदवलंब न करि हरि दुरिता सौख्य वितरि ॥ धृ० ॥ सारस्वत—
 चरणकमल— । दिलिं विहरत कविमंडल । दुर्लभ तें दिव्य स्थल ।
 पंकनरत । राम रत । धन्य तरी ॥ १ ॥

(मुंबई, ६-६-१९१६)

(२)

नच संभव ज्या कांहीं होत अकारण तेंही । कालहि त्या नाही
 ॥ धृ० ॥ कलिका नाही खुल्ली, करपत तों अकालीं ।
 हरपत मोहर कां वनि बाई ॥ १ ॥

(मुंबई, ११-५-१९१६)

(३)

शिशुपणाहूनि परिचित जनांसि बधुनि दुःखि हो स्वसुख असुखमय
कटुतर वाटे । मोदहि विषसम ॥ धृ० ॥ मंद सदा आनंद विषादे ।
हृदयि विरति खर वसवि निज धाम ॥ १ ॥

(मुंबई, १३-५-१९१६)

(४)

व्याकुळ हें मन होई कां सतत कां त्यास छळ हा ॥ धृ० ॥
जगति न रंगे । विचारी परी तरंगे । नच त्या कांहि विसावा हा ॥
अनलज्वाला । जाळिते अशी जिवाला । पसरी अंतरीं या
दाहा ॥ १ ॥

(मुंबई, १४-५-१९१६)

(५)

दशा आता अशापरी अजुनि जाईना । उपत्य कांहीं ना । मना तें
साहीना ॥ धृ० ॥ प्रयास हा करि महा । योग तरी न पहा ।
तिळभर मान कसा तो राहीना ॥ १ ॥

(६)

अनुकार जना ने कालान्तरिं थोर पदा । छळि विहास हा असला ।
आधी जरि त्या सदा ॥ धृ० ॥ हा निश्चय कधि न ढळे ।
प्राणान्तहि आला जरि । न मन तिळमात्र चळे । ये त्याप्रति
यश तोंवरि । करिन यत्न परि । कल्पान्त घडला तरि ।
ही तापवीन तनु ॥ १ ॥

(मुंबई, ४-६-१९१६)

(७)

फसवित पुरुषाप्रति स्त्री खनि कपटाची ॥ धृ० ॥ दोषमात्र
पूर्ण गात्र । विश्वासा कधि न पात्र । मोहपाश वागुराचि ॥ १ ॥

(८)

प्रभुसम पतिपद अवलांना । न दैवत लोकीं तयांना । शुभगति
पतिप्राणा ॥ धृ० ॥ निजपतिवांचुनि इतर जनांशीं । दर्शन भाषण
सुकृतासि नाशी । ईशपदीं रतिही पापचि त्यांसी । भयद
खरविषसमाना ॥ १ ॥

(९)

हाल्ल वातें मृदु शान्ति ही । भासे हासे कीं चंद्रालोक तनुलकान्ति
॥ धृ० ॥ दशदिशा पुष्पपरागें दरवळुनि हसत जणुं असती ॥ १ ॥

(१०)

दावी निजकान्ति । वियतीं । शीतलमाया शान्त निशापति ॥ धृ० ॥
शान्त वैभवा कोमल किरणां । वितरि तरलतर धवलावरणा । दाहि
दिशाप्रान्तीं ॥ १ ॥ विविध विरोधी भावांवरतीं । पसरी जणुं हा
मुनि एकान्तीं । ज्ञानमया शान्ति ॥ १ ॥

(११)

नाचत ना गगनांत । नाथा । तारांची बरसात ॥ धृ० ॥
आणित होती । माणिकमोती । वरतुनि राजस रात ॥ १ ॥
नाव उलटली । माव हरपली । चंदेरी दरियांत ॥ २ ॥
ती ही वरची । देवाघरची । दौल्ल लोक पहात ॥ ३ ॥

(१२)

विनाश कां सहगामीच सदा भोगसुखाला ॥ धृ० ॥ सुवास वाहात
राही । नाश तदा पुष्पाचा । विचार हा करि आनंदकालि
खिन्न मनाला ॥ १ ॥

(१३)

गौरवा प्रसरी प्रभूच्या भव्य पट हा नभाचा ।
जीवकोटिप्रचुर भू करि कुंठिता तेवि वाचा ॥ धृ० ॥

भ्रमति अवकाशांत अणु हे अलक्ष्यरूपें ।
 पवन त्यातुनि शीघ्र फिरतां नाद चाले तयाचा ॥ १ ॥
 विस्मयाकुल मनुजमतिला तदा भास होई ।
 हुंकृतिध्वनि कोशवासी विश्व करि हाच साचा ॥ २ ॥

(१४)

भुलूनिया खलजनालापा । जरि दिला ताप निष्पापा । तरि
 निरयनिरति न दुरापा ॥ धृ० ॥ या सदर्पा । वधुनी सर्पा ।
 जात कोपा ॥ १ ॥ तनु सकंप नय कुजनिं उचित जरि घडत न
 तरि मल्लिन करी सत्प्रतापा ॥ २ ॥

(१५)

दुदैवें हेतु झाला तुम्हां द्याया ताप हा ॥ धृ० ॥ उपकार आजवरि
 केला । तो अकालिं विलया गेला । अपकारमात्रें याला । स्मरावें
 आतां पहा ॥ १ ॥

(१६)

अंतरिं खेद भरे, दीनवदन बोलेना । शून्य आलोक शून्य जग
 शून्य हृदय डोलेना धृ० ॥ शुभदर्शन चरणाचें, नच आतां
 म्हणुनी । देह हा जड जाहला शोकविकल हालेना ॥ १ ॥ व्यर्थ
 जीवित यावरी । वज्र पडेना कां शिरीं । हें अपयश आजि या
 प्राक्तनीं हत आलें ना ॥ २ ॥

(१७)

करा करुणामया क्षमा । विषमा जरि गमे कृति हतकामा तरि
 सुखधामा सुपरिणामा ॥ धृ० ॥ क्षणचि हृदय हें भरतां विकारीं ।
 मोदभरें तव कृति न स्वीकरी । विसरुनि तें; अघ हें सहाया
 दे या शमा ॥ २ ॥

(१८)

प्रलयाची जी हतदशा । आली ती कां आतां ? ॥ धृ० ॥
 रविकिरणां वाटे भय याया । वधुनिया ऐशा एकान्ता ॥ १ ॥

(१९)

भारसंचय पहा नियमि चंचलपदा । जातमात्रास या कर्म-
बंधापदा ॥ धृ० ॥ शकटभर जड यथा । महोश्चहि पाहतां ॥
सुटत न कष्टतां । चक्रपद्धति कदा ॥ १ ॥ पूर्वकृत संचिता । जीव
हा ओढितां ॥ नियतिरेखांकिता । मात्र गति तापदा ॥ २ ॥

(२०)

अघटित कृतिसी करिसी कां ॥ धृ० ॥ या पापातें कवण अशि ।
महती आशा वद करवि ॥ जाळि अंतरंग जें । तदुपरि आत्म-
नाश चिरन्तनचि करि सुकृत लव नुरवि ॥ १ ॥

(मुंबई, २१-१-१९१६)

(२१)

कधि वदे प्रगय का कठोर विकटहि वचना । रुचतसे तया
मृदुरचना । ध्वनि तिथें कलह तो माना ॥ धृ० ॥ कळे न
वळे न कुणासि जें । वच असेंहि वदतां लाजे । कुलीन
त्याप्रति जग समजे । पतित इतर जन मनीं गणना ॥ १ ॥

(२२)

सदा हृदयीं या रंगे । तरंगे । प्रसन्न अंतरंगे । कदा न भाव
भंगे ॥ धृ० ॥ मूर्ति सुंदरा । मदनमदहरा । गुंणां नटवि नटवरा ।
कुणा भुलवि न मधुरा । प्रणयरंगें ॥ १ ॥ प्रेमविह्वला ।
हतबल अबला । प्रिया शरण पदतला । प्रिया हृदयिं या स्थला ।
न तरि भागे ॥ २ ॥

(मुंबई, २९-५-१९२६)

(२३)

अतिशय छळी दीन मनासि कां ? तापद असा हा ॥ धृ० ॥
विषमय गमे कां हृदयहि या संतत सुखाचा विहार ॥ १ ॥

(२४)

रंग अहा भरला । सुक्क भला । नाचत चंचल हा वरवरला ॥ धृ० ॥
 भुल्लुनि खुल्लुनि हांसत खेळत । भारुनि केलें गुंग जीवाला ॥ १ ॥
 हंसवी फसवी नटवी माया । शोभत बाई ज्याची त्याला ॥ २ ॥
 बांधुनि नजरा जादूगारा । दाखवितां हा खेळ कुणाला ॥ ३ ॥

(२५)

चतुरा चातुरी । तुमची न्यारी । भुलावणी खरीखुरी ॥
 परि मारी । जिव्हारी । दुधारी सुरी ॥ धृ० ॥
 भोळा भाव भुलाया टाकुनिया फांसा ।
 केल्या डाव असा अवचित कां हो खासा ?
 हा देव पावला आज कुणाच्या नवसा ?
 रुसला कान्हा काय जिवाच्या रासा ?
 तुटली सारी कां दिलदारी इतक्यावारी ?

(२६)

आतां न करी हा चाळा । टाकि छंद बाळा ॥ धृ० ॥
 शान्तिमुखाची झोप कशाची । भीति मजसि ही जाची घाली
 आळा ॥ १ ॥ धीर मला दे मंजुळ नादें । हास परतवी वीरा
 निर्दय काळा ॥ २ ॥

(२७)

बोल त्रिजलाला रे कांहीं हंसुनी बोल । भ्यालें जनाला ।
 भ्यालें मनाला । सुटला माझा तोल ॥ धृ० ॥ करि उरिं धडपड
 रहा मनिंच तूं । हांसुनि भिरभिर वद नयनांनीं । नव-
 लाखाचा बोल ॥

(२८)

रणवीर कुमारा निकट विकट रण हो झणि सिद्ध तथा । यदपि
 वय न तव, उघडि नयन निज, हरुनि भया मज दे
 अभया ॥ धृ० ॥ प्रसंग घोर पाहुनिया भीत माता । तुझाच
 एक धीर तिला आतां । तात तुझे त्यजुनि मला दूर जाता ।
 प्रभुस्वरूप तूंच जर्गी, तूंच त्राता ॥

(२९)

धिकू जगति शतधा शुभयशा । त्या वीरकर्मा या परि जरी
नरवर कृति करिति अधमाधमा ॥ धृ० ॥ अनाथ अवलाजनालागिं
छळितें जें । शिशुवरि शस्त्र धरुनि जें हृदयां लवहि न लाजे ।
तरि त्या धिकू ॥ १ ॥

(मुंबई १४-५-१९१६)

(३०)

अनुचित वचनें ऐशीं । सतीतें व्यर्थ वदुनि अवगणुनि तिस
जोडितसां कां यापरि पातकराशी ॥ धृ० ॥ पतिव्रतेच्या मंगलधामा ।
पतिव्रतेच्या शुभ नामा । अभद्रवचनीं विषसम विषमा । विडंबितां
कां जोडोनिया पापासी ॥ १ ॥

(३१)

जडताच गडे शोभते असा प्रसंग ये तदा । त्वरा रुचे न तापदा ।
कुलीनतेसि ती कदा ॥ धृ० ॥ मंद पडत पद तरी । ओढ जिवा
फार जरी । जड-पदाहि थोर पाहिं दाविती विषादा ॥ १ ॥

(३२)

मार्ग दुजा नच जगांत । अतुल पातक ना तरी आतां । घडवित
पितरां निरयपात ॥ धृ० ॥ थोर कुलीं जन्म ज्यास ।
सौख्यलेश नाही त्यास । कष्टदशा त्याला । अशिच नशिवाला ।
ना तरी कुल तें विलया जात ॥ १ ॥

(मुंबई, २२-५-१९१६)

(३३)

निज वाळा रे गाणें गाते आई । करि आतां जो जो गाई ॥ धृ० ॥
तुज जन्म दिला वाळा त्यांची स्वारी । लाखांत शिपाई भारी ।
वध गर्दी ही बुरुजांची तुजभंवती । दगडांची त्यांची छाती ॥
कळिकाळाशीं झगडणार खंबीर । हे तुझेच हिरवे वीर ॥
(चाल) जीवांच्या जळत्या ज्योती । आकाशीं तारा होती ।

मोलाची माणिकमोती ॥ त्या डोळ्यांनी देवराय तुज पाही ।
 करि आतां जो जो गाई ॥ १ ॥ दो दिवसांची ही दुनियेची
 वसती । सारखीच असती नसती ॥ तुज ऐसा हा बाळ नऊ
 नवसाचा । हातचा कि रे जायाचा ॥ ऋणानुबंधाच्या तुटल्या
 आतां गांठी । मग कुठल्या भेटीगांठी ॥ (चाल) हें देवाघरचें
 लेणें । नशिवांनें देणें घेणें । कुणितरी कुणास्तव रडणें । तीं
 रडणारीं रडतील धाईधाई । करि आतां जो जो गाई ॥ २ ॥

(३४)

नीज गुणी बाळ झणीं शान्त यावरी ।
 गाऊं किती कुंठित मति नीज झडकरी ॥ १ ॥
 हृदयाचा केला हो पाळणा नवा ।
 बांधाया ममतेचा पाश मग हवा ।
 हृत्तरंग हलवि तया करुनि मृदुरवा ।
 ब्रह्मसगुण बाळरूप रमत अंतरीं ॥ २ ॥

(३५)

जिवास वसुनि हा धाय । दयाघना । घडि घडि छलित कसा अजुनि
 रुजत ना । हृदय करिल हें काय ॥ धृ० ॥ निकटिं न तान्हा ।
 फुटला स्तनिं पान्हा । आतां होई निरुपाय । नावरे मना ॥ १ ॥

(३६)

क्षणैकमात्र जरि हे संलग्न जीव झाले । तुटे परि प्रसंगीं संबंध
 अचिरकालें ॥ धृ० ॥ वसतिस्थल एक तरी असती दशा विविध
 तयां । भिन्नकार्य जीवजात भिन्नगतिहि जगतीं या । खिन्नता न
 उचित विरहिं, दुर्जय जरि माया । फसवीत मोहजालें ॥

(मुंबई, ५-६-१९१६)

(३७)

पुण्यमया तव मूर्तिं पहातां खनि जी केवल तेजाची ।
इंद्रहि झाकिल नेत्रसहस्र काय कथा मग इतरांची ? ॥
देवी त्रिपुरेश्वरी प्रतिष्ठा करि कां देहीं या साची ।
दर्शनमात्रें जाळुनि टाकी विश्वें सारीं पापाचीं ॥

(३८)

प्राणनाश नच परि जन्म नवा । या मरणें मिळवी मिरवी तेविं
जन दिव्य पुण्यप्रभावा ॥ धृ० ॥ हतलाभाहुनि त्याग सुखाचा
शतपट बरवा ॥

(मुंबई, २८-६-१९१६)

(३९)

हृदय कापितसे तापद वच व्यापि तसें विष जिवासि ॥ धृ० ॥
देवि, उदार मनें दे आज्ञा या जनासि ॥

(४०)

नाथ भय न राहि । तिळहि कांहीं दुरित हरिल तो हरि
ल्वलाही ॥ धृ० ॥ साक्ष तदीय पटुनि झणि अंतरिं । जर संकट
घन धीर ये तरिहि ॥

(४१)

अभागी जीवा शोक आतां पुरे हा ॥ धृ० ॥ नशिबीं आलें ।
त्यापरी झालें । मन कां वृथा हें मनार्शीं झुरे ॥ १ ॥ रडणें हसणें
एकच जाणें नातें न आतां जगाशीं उरे ॥ २ ॥

(४२)

निरोप द्यावा आतां बाळा । टाकुनि जाते माता ॥ धृ० ॥
माझें माझें म्हणुनि आजवर जें लेणें ल्यालें ।
बाळ गुणाचें हाय कुणाचें आज परी तें झालें ॥ १ ॥

हे तारांनो, उचंबळूं द्या करुणारसरंगा ।
 अखंड वाहो नवतेजाच्या पुण्याईची गंगा ॥ २ ॥
 घटकेचा संसार संपला लटका ठावठिकाणा ।
 वनदेवींनो पदरीं घ्या हा माझा राजस राणा ॥ ३ ॥
 अनाथ दुबळा देह पडे हा आई नाही त्याला ।
 फुलत्या फुलवंतीची यावर मायापांखर घाला ॥ ४ ॥
 भुतें जागतां उठतां दचकुनि हृदयींचा हा ठेवा ।
 काळ्या रातीं जित्या फुलांचा खडा पहारा ठेवा ॥ ५ ॥
 कळतें तुम्हां सारें कांहीं अहां फुलांच्या माता ।
 लोभ असूं द्या इथून पुढतीं वोलत नाहीं आतां ॥ ६ ॥

(४३)

घडे नाथा प्रमाद जरी आतां [क्षमाच तरी हो तया । झुरे देह
 म्हणुनियां नुरे धीरच हृदया । हा जीव शरण चरणीं या ।
 भ्रमुनिया दमुनिया श्रमुनिया ॥ धृ० ॥ हा सतत असो प्रेमभर
 असा । शुभ आनंदलाभ तसा हा । दासी सदाची करी याचना ।
 प्राण पहा वाही । अचल करुनि मति पदिं सदया । तरि दया ।
 करुनियां ॥

(४४)

हे प्रभुवर धृतिबल वितरी लोकीं त्यागास्तव खरतर । सुखी तरी विहित
 शुभसमया ॥ धृ० ॥ आर्यावर्ती आर्या । मान्य गणाया । दे नयपर सुमति
 पुरुषां । विनवित सविनय ॥

प्रबंधन

(१)

करि नतिच ही स्तवनधी । प्रभुवर मौनमयचि पदिं । वचनें स्तवना
 क्षय ना साधी । दिव्य वितरिसी सहज सुगुणगण गूढ मनुज-
 हृदिं ॥ धृ० ॥ करावया प्रकट तया । शुभदा अघसंधा । निर्मिसि
 जरि वाटे खर आधीं ॥

(२)

स्वजनकृतिचे गुरु दोष झाकुनीयां
घेति गुण लव्व जे गोड मानुनीयां
कृतज्ञत्वे त्यां नमन अष्ट अंगीं
महाराष्ट्राच्या रसिक जनांलागी ॥

(३)

कृपाचि ज्यांची कारण केवळ मम पामरवचनातें ।
वंदुनि त्या श्रीपादपदांप्रति याया यश कार्यातें ।
नवनाटकरचना । सादर करितों रसिकजनां ॥

(४)

करि मोहवश ना कसा । हा । नवकाव्यागम रसिकमानसा ॥ धृ० ॥
रमवि मुखि न त्या वरुनि मुखरता । शमवि न सुरसें कवण
रसरता । हृदयपिपासा ॥

(५)

कठिण । कठिण कठिण किती पुरुषहृदय वाई । स्त्रीजातीप्रति
झटता अंत कळत नाही ॥ धृ० ॥ रंगुनि रंगांत मधुर मधुर बोलती ।
हसत हसत फसवुनि हृद्बंध जोडिती । हृदयांचा सुंदरसा गोफ
गुंफिती । पदर पदर परि शेवटि तुटत तुटत जाई ॥

(६)

विनति अंतिम असे ईशवर तव पदा ॥ धृ० ॥ भालिं मम
रेखिला । अखिल सुखलेख जो । अंकित प्रीतिच्या चरणतलिं करि
सदा ॥ १ ॥ दुःख खरतर वितरि । प्रभुवरा मम शिरीं ।
देइ इजसी परी । सकल सुख-संपदा ॥ २ ॥

(७)

मोह नसावा । त्याग ठसावा । भावहि हृदयिं विरावा ॥ धृ० ॥
 आशामय हें । स्वप्नचि आहे । हा भविं अनुभव यावा ॥ १ ॥
 जीव निदानीं । नयनजलांनीं । ब्रह्मार्पणचि करावा ॥ २ ॥

(८)

रमते सहवासें प्रीति विलासीं । परि विरहें येत भरासी ॥ धृ० ॥
 चमके रवितेजें हीरशलाका । घन तिमरीं द्युति परि अधिका ॥
 तळपे किरणीं त्या कांचहि तैशी । तमिं विसरे परि तेजासी ॥
 मिथ्या प्रीतीच्या चंचल जाति । विस्मरणें पावति विरति ॥

(९)

शांत मनि या । न धरि कधिं दया । न धरि कधिं माया ॥ पदिं
 तुझ्या विनति ही । न सखि मुख हें कधिं पाहि बाई ॥ धृ० ॥ ही
 कृतान्ताची । क्रिया ज्याची । सुता त्याची म्हणुनि याची ।
 न सखी मुख हें कधिं पाहिं बाई ॥

(१०)

सुखा पारखा झाला । अभागी जो या प्याला ।
 भरला का प्रेमाचा हा विषारी ऐसा प्याला ॥ धृ० ॥
 नवरसलीला कोमल जाळुनियाच रस हा भीषण केला ।
 हृदयदहन करि दुरुनिव हा । पळनरि अधरिं न जो ठरला ।

राजसंन्यास

(१)

पांच देवींचा पाळणा

गुणि बाळ असा जागसि का रे वांया ।
 नीज रे नीज शिवराया ॥ धृ० ॥

अपरात्रीचा प्रहर लोटला बाई ।
 तरि डोळा लागत नाही ॥
 हा चालतसे चाळा एकच असला ।
 तिळ उसंत नाही जिवाला ॥
 निजवायाला हरला सर्व उपाय ।
 जागान्च तरी शिवराय ॥
 चालेल जागता चटका ।
 हा असाच घटका घटका ।
 कुरवाळा किंवा हटका ।
 कां कष्टविशी तुझी सावळी काया ।
 नीज रे नीज शिवराया ॥ १ ॥
 ही शांत निजे बारा मावळ थेट ।
 शिवनेरी जुन्नर पेट ॥
 त्या निजल्या ना तशाच घाटाखाली ।
 कोकणच्या चवदा ताली ॥
 ये भिववाया बागुल तो बघ काळा ।
 किति बाई काळा काळा ॥
 इकडे तो सिद्धि जमान ।
 तो तिकडे अफझुलखान ।
 पलिकडे मुलुखमैदान ।
 हे आले रे तुजला वाळ धराया
 नीज रे नीज शिवराया ॥ २ ॥

(२)

तो एकच प्यारा बोल । मनीं या खोल । जाऊनी बसला ।
 हृदयावर कायम ठसला ॥ १ ॥
 लाखाचें ज्याचें मोल । असा तो बोल । बोल या काळा ।
 शोभलीस राजसबाळा ॥ २ ॥

तो डावा डोळा - अहा । पुन्हा हा पहा । झाकला अरधा ।
करि जिवास मोहनवाधा ॥ ३ ॥

भिवईची तिरपी तन्हा । मुरडुनी जरा । त्यावरी ढळली ।
टोंकाशीं कांहीं चळली ॥ ४ ॥

हंसतांना थोडें कुठें । गाल तो उठे । आणि त्या भारें ।
निपजली मजा परभारें ॥ ५ ॥

त्या रेघा चिमण्या भल्या । तोंच उमटल्या । तीन कीं दोन ।
डोळ्याचा साधुनि कोन ॥ ६ ॥

तो भरून आला ऊर । रंगरसपूर । चालला श्वासें ।
ओंठावर अडलें हासें ॥ ७ ॥

भयभीत नवा आनंद । पदर वेवंद । कंप कटिवंधा ।
जिव झाला अरधा अरधा ॥ ८ ॥

नवतीची राजस लाज । गुलाबी साज । और तो कांहीं ।
गालांवर चढवी दोहीं ॥ ९ ॥

थरथरत्या ओंठावरी । प्रीत बावरी । बोल तो टाकी ।
नजरेचा पडदा झांकी ॥ १० ॥

तो एकच प्यारा बोल । जिवाचें मोल । घेउनी फिरुनी ।
एकदा ऐकवा कार्णी ॥ ११ ॥

(३)

अडला रायगडींचा राणा । पडला आज शिपाईवाणा ।
ज्या राजवटी त्या रानवटीपरि जाणा ।
जन अवघे उघडे, नाहीं टावठिकाणा ॥ १ ॥

बारा मावळ एकच दैना । चवदा ताल कोंकर्णी रैना ।
गगनांत झांकिती देवदेवता नैनां ।
रानांतहि प्याला शेंदुर राघूमैना ॥ २ ॥

(४)

निघते घेऊनि तुमच्या नांवा ।
 देवा शिवनेरीच्या शिवा ॥
 जरि करीन सोवत भ्याल्या जिवा
 पदराखालिं चिमुकला दिवा ॥

झड घालि तरि कसा वारा उजवा-डावा ।
 घ्या सांभाळुनि, हा न्या आशेच्या गांवा ॥

(५)

आजवरि पाहुनि वाट सुंदरा देह कि रे झुरला ॥ जिवलगा रे
 डोळ्यांत प्राण वघ उरला ॥

भरास आला खेळ— जाव्हा कोणि तरि उकला ।
 माझाच डाव कां हुकला ? ॥

पुरती झाली सांज, कळप हा विसांवत वसला ।
 तो कीर कुणिकडे फसला ? ॥

घरिं घरिं चाले थाट देवावर फुलवरा कसला चढला ।
 हा एक हार कां पडला ? ॥

वहरुनि आला बाग, चहुंकडे रंगस झुकला ।
 माझाच मोगरा सुकला ॥

(चाल) कां पाडिसि देवा, वजरचुड्याला तडा ?
 कुणिकडे उडाला मुद्रिकेतला खडा ?
 हरपला मणिच, मग उदास नागिणफडा ।

घरुनि भरंवसा जीव ज्यावरतिं आजवर ठरला ?
 जिवलगा रे, तो आज वायदा सरला ॥ १ ॥

(६)

का सख्या शिणविशी अशी । आपुली दासी ।
 मन होत हिंपुटी; तसा शीण जीवासी ।
 तो तुझ्या मुखींचा बोल पडूं दे राया ।
 पसरीन जिवाचें जालें त्यासि झेलाया ॥ धृ० ॥
 फुलवंती राजसबाळी । तिचा तूं माळी ।
 जिवलगा, तीनही काळीं ।
 ही माळ धरा हृदयाशीं । वहा देवासी ।
 परवा न सख्या आम्हांसी ।
 देहाची नाही माया । जिवाच्या राया ।
 शिवगंगा तुमची छया ।
 करुनिया मनाचा रमणा । अहो भगवाना ।
 लुटवा या पंचप्राणां ।
 तो बोल एकदां बोल, वाहते आणा ।
 तूं सुखी तरी सुख मजला— हा एकच बाणा ॥ १ ॥

(७)

साजणि बाई । सजवी मजसि करि घाई ।
 लगिनघडि जाई । वेळ आली भरा
 देव आले घरा । करी चतुराई ॥ १ ॥
 साजणि बाई । नटुनि थटुनि लवलाही ।
 निघतें अगाई । राजराजेश्वरा ।
 जवळिं या हो जरा । बघिन मुख कांहीं ॥ २ ॥
 साजणि बाई । चपळ पळत मन पाही ।
 जवळिं नच राही । मंगलाचे सडे ।
 टाकि चोंहीकडे । दावि नवलाई ॥ ३ ॥

६६

टीप — 'पुण्यप्रभावां' तील कांही पदांच्या खाली लेखनकाल दिला आहे तो
 अस्सल कागदपत्रांच्या आधाराने दिला आहे.

—संपादक.

[टीप— या परिशिष्टांतील कविता 'समीक्षक' मासिकाच्या गडकरी विशेषांकांत फेब्रुवारी १९४४ मध्ये प्रसिद्ध झाल्या होत्या.]

१. झडपिला घारिनें हार !

[स्वर्गीय सुखाच्या पहिल्या रात्रीनंतर दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं नववधू आपल्या मैत्रिणीशीं असेंच हितगुज करीत असेल काय ?]

विरे जळिं गार । झडपिला घारिनें हार ?

गेल्या रात्रीं खेळत होती,
गालीं नयनीं हृदयावरती,
नाचत रोमारोमाभंवती,
सखे, ती लाज ! कुणिकडे पळाली आज ?

तुटुनी ज्याचें बंधन बाई,
लेश न बालपणाचा राही,
पडलें थोरपणाच्या डोहीं,
लज्जाजाल । हरपलें कालच्या काल !

लाजवि स्मृति ही ज्या रात्रीची,
नुसत्या कल्पनेंत चित्रींची,
हरुनी लज्जा माझ्या मनिंची,
रात्र ती मेली । हें काय करोनी गेली ?

डोळा भिडतां त्या डोळ्याला,
रंगवि बघतां बघतां गाला,
रोमांचाच्या कांठ्यावरला,
सदाचा ताजा । कुणि गुलाब नेला माझा ?

थरथर नाचत हृदयाभंवती,
 लावी नजरहि पायावरती,
 खिळवी जागिंच भारुनि मज ती,
 कुठें ग आज । चोरच्या मनाची लाज !

रात्रीं होतें अजाण पोर,
 एका रात्रींत झालें थोर,
 माझ्या बाळपणाचे चोर,
 बाई फार, नवलचे जादूगार !

• हांसत हांसत मंदिरिं धाले,
 बाई मी तर फत्तर झालें,
 हृदयावांचुन कांहीं न हाले,
 चाले श्वास । हालवी फार हृदयास !

गालिं, नयनीं ओठांवरतीं,
 नाचे मुक्या प्रीतिची भरती,
 चमकति घर्मबिंदु तनुभंवतीं
 नव लाखाची । लाज ती नव्या नवसाची !

लवाड हासूं फसवें तसलें,
 माझ्या ओंठावरतीं बसलें,
 बाई तयानेंच मी फसलें,
 कसें हें झालें । मी बाळपणाला मुकलें ।

नयनीं किरणांचे जे भाले,
 मृदु परि तेही निर्दय झाले,
 लागुनि जखमा गालहि न्हाले,
 झाले लाल । लज्जेचा प्रातःकाल !

अघटित जादू केली बाई,
 त्यांचे त्यासहि भान न राही,
 बघतां बघतां होउनि जाई,
 कांहींच्या कांहीं । मज माझे कळलें नाहीं !

ओठा ओठ लागल्या काळीं,
मिटल्या नयनीं रात्र पसरली,
फुलत्या वदनीं सकाळ आली,
रंगली फार । गालावर ऐन दुपार !



२. निर्दय देवीस—

हृदयशारदे ! निर्दय देवी ! ठेव मनीं खोल,
प्रेमशरांनीं मरणाराचे शेवटचे बोल !
नवकवनाची अफू खाऊनी गुंगच होतो मी,
वेसावध टाकिलास वेड्या प्रेमाच्या होमीं !
मारिलेंस जै निजनयनांच्या किरणांचे भाले,
गुंग मनाला चैतन्याचें सौख्य तदा झालें !
ठाऊक नव्हतें परि मज जेव्हां भेदित तीं गेलीं
टोकें त्याचीं प्रेमविषांनीं होतीं भिजलेलीं !
झरत चाललें हृदय सारखे प्रेमविषें न्हालें,
नैराश्याचा धक्का वसुनी गमे ठार झालें !
नयनशरांनीं मम हृदयाच्या बध चिंध्या केल्या,
फुटलें तुटलें सांघितात त्या आशाही मेल्या !
चिरविरहाच्या तापानें त्या विलयातें नेल्या,
रंगच्छायाही चिंध्यांच्या पार उडुनि गेल्या !
मेलेल्यां आशांची फासुनि राखचि निर्जाव !
पांघरतो हृदयाच्या चिंध्या हा वेडा जीव !
बडबडतो वाटेल मना तें प्रेमविषें भकला,
ज्या त्या वस्तूमध्यें दिससी वेड्या डोळ्याला !
या वेड्याला हासतात बध हे सारे लोक
हंसोत- परि मग का उरतो हा वेड्या मनिं शोक ?
निर्दय देवी, हाय ! किती हा केला अविचार,
हृदयमंदिरा मोडुनि केलें प्रेमाला ठार !

नयनशरांनीं करितां तुकडे माझ्या प्रेमाचे,
 अश्रुरूप नयनांतुनि वाहे रक्त पहा त्याचें !
 प्रेमविषानें रक्त करपतां निःश्वासासरशीं
 धगधगित ही वाफ पसरते मिळते वाऱ्याशीं !
 त्या वाऱ्यानें भोवतालचें जग हें होरपळे,
 सजीव होतें काल मला तें जळे आज सगळें !
 हे राखेचें चित्र जसेंच्या तसें पहा त्याचें !
 वस्तुवस्तुला ध्याया बघतां राख करीं नाचे !
 निर्दय देवी, हसतां हसतां केले हें काय ?
 आग लागली जगास माझ्या, विश्व लया जाय !
 कोमल वाला सौंदर्याची प्रेमाची खाण,
 जाणुनि हृदयीं झेलुनि वे मी तुझे नयनवाण !
 प्रेमयाचना करितां देशी हातहि हातांत
 गमलें नव्हतें की तू करशिल असा पुढें घात !
 त्या हृदयाची माती माती यापरि केलीस,
 कल्पनेंत मम शिरून आतां पाहत वसलीस !
 कां हंससी निर्दये, दावुनी प्रीति अशी फसवी ?
 तव शरिं मरणारांची तळमळ काय तुला हंसवी ?
 करकमळांचीं दळें दळांशीं लावितांच अंग,
 सर्वस्वाच्या भेटीचा तो गमे पूर्वरंग !
 प्रेमांधाचा परि विश्वासें धरुनि असा हात,
 टाकिलेंस त्या नैराश्याच्या भयाण डोहांत !
 प्रमयाचना परिसुनि हंसलिस गालींच्या गालीं
 हृदयाच्या रंगाची आली गालावर लाली !
 भावि भाग्यसूर्याची माझ्या उषाच ती गमली,
 हाय ! निराशारात्रीची या परि संध्या ठरली !
 भविष्यकाळामधून माझ्या दिवस पळालाच !
 काळ्या रात्रीं काळोखाचा अखंड हा नाच !
 आग लागतां हृदया निघती निःश्वासें ज्वाला,

तापुनि लागे काळोखाचा रस उकळायाला !
 जळत्या जगांतलीं प्रेमाचीं भूतें हीं सारीं,
 रसरसलेल्या काळोखामधिं भाजतात भारी !
 ऐक तयाच्या अखेरच्या या भयाण किंकाळ्या,
 वहिरें होतें अंगचि सारें बसती कानठळ्या !
 प्रेमहि माझें या हृदयींच्या स्मशानांत जळतां,
 हें स्मरणाचें भूत नाचतें त्या जागीं आतां !
 झाला माझ्या भोंवतालच्या विश्वाचा जाळ,
 त्या राखेवर नाचाया मी झालों वेताळ !
 जिथें जिथें ही पडते माझी सैतानी दृष्टि,
 कांहींच्या कांहींच होतसे तिथें तिथें सृष्टि !
 रम्य चंद्रिका करपुनि होतो तिचाहि काळोख,
 आनंदाच्या या नजरेनें होत महाशोक !
 जळती तारा, फुलें करपतीं, काय कथा यांची ?
 निष्प्रेमानें राख जाहली श्रीजगदीशाची !
 आग भडकतां हृदयामधला ईश्वरही मेला,
 निर्दय देवी, खेळ एवढा पहा तूंच केला !
 ही हृदयाची आग भडकती जरा विज्ञायाला,
 अश्रुजळांचा समुद्र गिळिला तरी न तो पुरला !
 तुझा पूर्ण मुखचंद्र पाहुनी हृदयसागराला,
 पूर्णानंदें भरती आली पूर्ण पौर्णिमेला !
 परि तो निर्दय चंद्र न आतां करित रम्य हास्या,
 नैराश्याच्या काळोखाची आज अमावास्या !
 खळबळुनी हें आलें दुष्पट उधाण दरियाला,
 चिरविरहाचा वडवानलही आज उचंबळला !
 काळोखाचा अफाट दरिया आकाशीं वरतीं,
 काळ्या पाण्याचा हा दरिया हृदयाच्या भंवतीं !
 इकडे दरिया— तिकडे दरिया; कोण मूळ काया
 कोण कुणाची छाया; खेळे लपंडाव माया !

विरहाग्नीनें हीं पाण्याचीं विश्वे सळसळतीं,
 दोन्ही दरियांमधल्या लाटा धडाधडा जळती !
 एकमेकिवर आदळतांना किंवा जळतांना,
 त्या लाटांतुनि भीषणतेच्या निघती या ताना !
 झंझावातावरतीं त्यांचा नाद असा नाचे
 सुरामागुनी सूर उसळती माझ्या कवनाचे !
 असलीं कवनें गातां गातां निराशांधकारीं,
 अर्धांमेला येऊन पडलों मरणाच्या दारीं !
 तुझा विषारी घाव यापरी अपुर्ताच राही,
 सुख तर नाहीं— नसो, परी हा जीवहि नच जाई !
 टाक विषारी नजर जराशी पुन्हां एकदांच—
 पुन्हां एकदां—पुन्हां विषारी बाणांचा नाच !
 काळमुखीं दे लोडुनि ! झालों बहु कासावीस !
 हीच विनवणी तुझ्यासारख्या निर्दय देवीस !
 तुफान दरिया असा त्याच्या हळकळोळांत,
 मरणकाळचीं गाणीं असलीं बसलों मी गत !
 ये; कां लाविसि उशिर; एकदां करि पुरता ठार !
 निज भक्ताच्या हत्येची तर हौस तुला फार !



३. शेवटची कविता

[शेवटची कविता ! माझी शेवटची कविता ! तिला प्रस्तावना
 काय लिहूं ? कविता ! उद्यांची अनाथ कवितादेवी — देवि, तूंच
 काय लिहावयाचें तें लिही !]

शांत शांत दशदिशा, शांतवा तुमचे दशभाग,
 शांत जरा व्हा सुरासुरांनो, सकळ महाभाग !
 अवकाशांतिल वायुसागरा, लाटा करि बंद,
 जलचक्रा, तव फिरत्या झुळुकी ठेव जरा बंद !

देवदूत हो पाउल वाजवुं नका, व्हाच शांत !
 भूतांनो, क्षण बंद करा हा तुमचा आकांत !
 प्रकाशांतल्या अणुरेणुंनो, बंद करा नाच !
 काळोखाच्या रजःकणांनो करा सहन जाच !
 नका सळसळू देऊं तरु हो, तुमच्या पानांना,
 श्वासहि सोडुं न द्या लतिकांनो, कोमल कुसुमांना !
 फुलत्या कलिकांनो, ठेवा ग स्तब्ध हृदयपात्र,
 अर्धी उघडीं तोंडें तशींच ठेवा क्षणमात्र !
 नक्षत्रांनो, चमकेची ही नकोच चाहूल,
 काळा, पळत्या क्षणाक्षणाचें थांबवि पाऊल !
 हृदया, धडधड करिशी कां रे, तूंच कसें फिरशी ?
 कोंड झालि तरि, जीवा धडपड करी मुळीं न अर्शा !
 महाभाग हो, या आशेचा मानुं नका राग,
 आज्ञा नच ही परी करपल्या आशेची आग !
 स्वप्नामधल्या स्वप्नांतहि मज येत काळझोंप,
 म्हणुनी हृदयांतुनी उपटितो नवलाचें रोप !
 राग नका धरुं हतभाग्याचा ऐकुनि आकांत,
 शांत शांत परि जिकडे तिकडे व्हा सारें शांत !
 वाहूं द्या हा मम कवितेचा प्रवाह शेवटचा,
 ऐकू द्या हा तिजला माझा निरोप शेवटचा !
 ऐकिलेंस ना— देवि, काय हें, कसला हा पूर ?
 रडशी कां वद, तुझें हृदयही झालें का चूर ?
 होय देवते, कविते, करितों मीच तुझा घात,
 हा मातेच्या पहा गळ्यावर बाळाचा हात !
 सावध सावध देवि शारदे, क्षणभर दे कान,
 चराचरांनो, निरोप एका, व्हाच सावधान !
 गा विहगांनो, कवीश्वरांनो, गगनगायकांनो !
 हंसा मुलांनो, हंसा फुलांनो, हंसा तारकांनो !

ऐकत नाही मी त्या तुमच्या मादक मुरलीला,
 पाहत नाही सौंदर्याच्या मोहकतर लीला !
 कुंदलते, करि कुंदकळ्यांनीं हंसुनी उपहास,
 गड्या गुलाबा, झाडावरतिच हवा तसा हांस !
 मार भरारी गरुडा, गगनीं; मी येतच नाही,
 हे प्रतिभेचे पंख कापितों माझ्या हातांहीं !
 चमक सारखी इकडुन तिकडे तूं चंचल विजली,
 स्थिरावली कल्पना जागच्या जागीं ती थिजली !
 फूलपांखरा, तुझी तरलता फुलांफुलांवरतीं—
 नाचूं दे; परि तरळ मना मी खिळिलें जड जगतीं !
 खुशाल आम्ना, मज मदनाचे पुष्पवाण मार,
 ही सोनेरी ढाल रुप्याची हातीं तरवार !
 आईच्या मांडीवर पाहुनि मेलेलें मूल,
 पडावयाची नाही आतां मम चित्तां भूल !
 नवयुवतींच्या नेत्रकिरणिं कुणि जरि केली जाळीं,
 तोडिन तरि मी क्षणाधीत तीं सारीं या काळीं !
 राधारमणा श्रीकृष्णा, तूं बंद करी मुरली,
 मनिची मनांत जिरविन इच्छा जी उरलीसुरली !
 कलगीसाठीं कुणी धांवला जरी तुरेवाला,
 लागाबांधा तुटला आतां, सलाम हा त्याला !
 मज रिझवाया कालिदास वा येऊं द्या वाण,
 नीरसतेचें चिल्लवत करि मज अभेद्य पापाण

(अपूर्ण)

४. तुज्या प्रेमास

प्रेमाचीं भाषणें परिसतां किंवा वदतां तद्विषयीं,
 तुझी स्मृति क्षणमात्र होत मज, लहरी लाजवि जी हृदयीं !
 तुटला आतां ऋणानुबंधचि— कुणी कुणाचें जरि नाहीं,

तरी न विसरे जीव— आपुलें गूढ असें जें मनिं कांहीं !
 रविकिरणानें कमल विकसलें— कधीं कुठें तरि केव्हांही !
 किरण मरे तें—कमलहि नाहीं—परि झालें तें नच “ नाहीं ? ”
 जें झालें तें चित्रगुप्तही लिहून ठेवी स्वर्गांत,
 स्वच्छंदाची जी देवी ती जलवंती ही तें गात !
 नवीं बंधनें तुला लाभलीं— आणि लाभतिल तशीं मला,
 परंतु गेली पहिली प्रीति— प्रीती प्रतिपद् चंद्रकला !
 व्यवहाराची बुद्धि मन्मना तुजपासुनि ओढुनि नेई,
 मदारेची ही भ्रष्ट दिव्यता स्वतंत्रता मजला देई !
 प्रेमाचें तें चरित्र जेव्हां आम्ही चालूं केलें,
 आम्ही रडलों— जग हंसलें— परि जें झालें तें झालें !



५. हाय हाय !

(‘वाग्वैजयंती’ चतुर्थावृत्ति—पान २२३ घर गोविंदाग्रजांची
 ‘हाय हाय !’ ही कविता छापलेली आहे. तिच्यांत चोवीस
 कडवीं आहेत. तथापि मूळ हस्तलिखितामध्ये अधिक कडवीं
 आहेत. तीं उरलेलीं अप्रकाशित कडवीं येथे दिलीं आहेत. हीं
 कडवीं मूळ प्रकाशित कवितेबरोबरच वाचार्वांत म्हणजे अधिक
 अर्थबोध होईल.)

इथें टाकुनी मला नजरही चहूंकडे फिरते,
 दिसतें तितकें मला मिळेना, नको तेंच मिळतें !
 निःश्वासाचें जीवन सारें; आशेची दृष्टि,
 हाय हाय, ही येत कपाळीं मनांतली सृष्टि !
 मला नकोसा मी, तो असतो नित्य मला मीच,
 क्षणोक्षणीं उंचावत नभ कीं भूमि होत नीच !

देवा देवा, खेळ असा हा मांडिलस काय,
 मनांतला हा कैदी करितो सदा हाय हाय !
 पळत्यासह कधिं पळतें मन कधिं उडत्यासह उडतें,
 कधिं आकाशामागें दडतें, सागरिं कधिं बुडतें !
 कोण तयाला तिथून मागें ओढुनि आणीत ?
 पुन्हां कोंडिते या देहाच्या असल्या घाणीत ?
 कीं वाऱ्याच्या दोऱ्यासंगें वरतीं उडवाया,
 जीव मनाचा पतंग उडवी फिरुनी ओढाया !
 तोड तोड त्या दोऱ्या देवा, मन तरि जाऊं दे,
 जीव मरूं दे, देह जळूं दे, कांहीं होऊं दे !
 एका अंशाची तरि आशा पूर्ण करायास,
 उरल्या सुरल्या माझ्या देवा, करि सत्यानाश !
 फिरता फिरता, पुरा लहरिचा, स्वैर विश्वगामी,
 जाग्या स्वप्नामधला माझा दाखवि मजला मी !
 खरें विश्व हें टाक जाळुनी, स्वप्नसृष्टि देई,
 मिटल्या डोळ्या दिसे तेंच दे; दिसणारें घेई !
 वस्तुवस्तुचा नाद निपजुनी वाऱ्यावर पळतो,
 पळतां पळतां दूरदूर मग कुणीकडे जातो,
 अट्टाहासें ओरडतां मज विरून जाऊं दे,
 नादरूप मज त्या नादासह झुकून वाहूं दे,
 रवितापानें जलबिंदूंची विरल हवा होते,
 कुणीकडे ती पळते याचा विचार मन करितें !
 संतापानें या देहाचें अश्रुच होऊं दे,
 अश्रुजलाच्या हवेंत मजला फिरून घेऊं दे !
 बघतां वारा, बघतां तारा, हें सारें कांहीं
 या माझ्या देहाचे कांहीं कसें होत नाही !

कराच मजला महाकवीची कल्पनाच अथवा,
 त्याच्या प्रतिभेवरतीं मजला दे टाकुनी देवा !
 दुर्दैव्याचें सुदैव करि, जें पळे सदा दूर,
 निराश मनिचें स्वप्न मला वा माझिच हुरहूर !
 भाव कुणाचा, करि मज अथवा कोणाची आशा
 उंच उंच ती जाइल तोडुनि बंधाच्या पाशा !
 कुणा मुलाच्या मनांतली मज करि वा जिज्ञासा,
 ज्या त्या वस्तूवर खेळू दे मायामय भासा !
 ज्या रमणीचा नाथ न कळतां चिरनष्टचि झाला,
 तिच्या मनाची प्रेमाशा तरि करि देवा मजला !
 अशक्य असतें, अतर्क्य असतें, अनंत जें असतें,
 त्याच्या त्याच्या पलीकडे ही ती आशा जाते !
 त्या आशेच्या रूपानें तरि फिरून घेईन,
 अमर्याद विश्वाला वळसा घालुनि येईन !
 काय दया तुज नाही किंवा अससि फार दूर !
 शक्ति धाडिसी तिचा होतसे म्हणूनी कीं चूर !
 शक्ति मला धाडिशी दुरुनी ती विरुनी जाते,
 माझ्या जवळीं येतां येतां इच्छामय होते !
 तीं इच्छा मग मनीं सारखी लावी हुरहूर,
 त्या शक्तीचा जळत्या हृदयां कीं होई धूर !



शक्तिहीनता दिली का अशी, असल्या इच्छा का ?
 अनोळखीला उच्छृंखल मन मारित कां हाका ?
 बघुनि विजेच्या नव्या वांकड्या अंधुक चंद्राला,
 वाटे त्याची करून द्यावी होडी जीवाला !
 वसून तीवर टाकुनि मागें भविष्यकाळाला
 दिगंतिं जें जें, अनंत जें जें, हुडकावें त्याला !

६. कथाशेष

[या नांवाचें एक प्रेमनिराशापूर्ण खंडकाव्य लिहिण्याचें गडकऱ्यांच्या मनांत असावें.]

उपोद्घात

देहाभंवतीं अंधाराची अर्धा काळी छाया,
 व्यापि जिवाला आठवणीची अंधुक उदास माया !
 उदास संध्याकाळ; भोवतीं वारा वाहे कुंद,
 चढे शाहिरी शराव; झाला ' गोविंदाग्रज ' धुंद !
 एक मनाच्या मरजीसाठीं प्रीतीचा इतिहास
 लिहून ठेविला, रसिक वाचका, खुशाल त्याला हांस !
 प्रेमकथा ही ऐकायला नको रिकामा कान,
 ज्याची त्याला दस लाखाची मुक्या मनाची तान !

संदिग्ध व्यक्ति

पुढें लकाकत वाजत गाजत आला पाउसकाळ,
 हिरवळले त्या काळीं सगळे मिरजमळ्याचे माळ !
 नाच परोपरि करि विजलीचो वर लखलखती घाई,
 भीतीनें डोळ्यांत तुझ्याही खेळे ती चपळाई !

शीतल जलकण तनुवारि उडवी शीतवात निजरंगें,
 किंचित् भिजलीं, गारठलीं हीं अपुलीं विव्हळ अंगें
 निकट, निकटतर सरलों—न कळत अंतर विलया गेलें.
 उष्ण श्वासें परस्परांचें शीत निवारण केलें !

स्त्रीसहजा संकोचवृत्ति ही कोमल तितकी क्रूर,
 प्रसंग साधुनि करी विरस मग लावि पुढें हुरहुर !
 चुकल्या चित्ता चटपट लागे, हृदय संशयें हालें,
 सीमारेषा निरखिल्या न तों इंद्रचाप मावळलें !
 पुन्हा मनाच्या जगांत आली कितीकदा ती वेळ,
 एकसारखा करी आपुला झाल्या तितका खेळ !
 झालें असतें काय दुजा क्षणों नव त्याची जाणीव,
 अवघड कोडें हुडकायातें करित धडपड जीव !
 क्षणचि आणखी एक, शब्द वा एक, एक दृक्पात,
 जरी लाभतां तरि हा चुकता असा मनाचा घात !
 उंच पठारावरी धांवतां फूलपांखरामागें,
 हात सरकला पुढें—अरेरे—पंखहि हाता लागे.
 तोंच तेथुनि कडा लागला—तें सरतें पाऊल,
 वरुनि तरळतें फूलपाखरूं पाडी दृष्टिला भूल,
 अधांतरीं तें भिरभिरतें मग—अंतर नसता फार,
 जडावलेल्या जिवास भासे परि ते नानाकार !
 निःश्वासाच्या लहरीवरतीं दूर तरंगत जाई,
 उदास ओसाडीच पुढें ती वरतीं खालीं पाही !

(अपूर्ण)

७. अनंताचे सूर

गाण्याचा पाहुनि जलसा
 मन रमलें नाहीं सहसा !
 गोड सुरावट गायक ते,
 गातां डुलती आयकते;
 तालसुरांहीं ती मिळणी,
 गुंगुनिया गेले कोणी;
 परंतु माझें मन न वळे
 कां माझें मजला न कळे !

सातसूर मिसळुनि नादीं,
तानांची झाली गरदी
भिन्नत्वा येई ऊत,
नादाचें नाचें भूत !

* * *

जनसंमर्दा पहावया,
गेलों मी मज विसराया,
भिन्न देश, भाषा भिन्न
कृत्रिमेंच सृष्टी छिन्न,
कंटाळा आला पुरता,
तेथुनिही झालों सरता

(अपूर्ण)

८. काव्याबद्दल

धनिक जनांच्या तनुवरि रत्नें नुसतीं बसतात
कविंच्या हृदयीं प्रभा पाहुनी परि तीं हंसतात !

* * *

ही अनवद्या, देवी आद्या हीच अनंता ही,
चिरकालाची समकाला ही स्वसा काय नाही ?
वाहत जें जें पात्र सारखें एक अनंताचें,
कालकवन हें दोरंगाचें दोन ओघ त्याचे !
त्रिकाळ यमुना कृष्ण जलाची धवल कवनगंगा,
उधळित जाती एक सारख्या हृत्तरंगरंगा !
ब्रह्मतटावर नौका एकचि ही धडकायाची,
चिरंतनावर ध्वजा एवढी ही फडकायाची !

(अपूर्ण)

९. एका मित्रास

स्वस्त तुम्हांतें, मित्रा,—वदते सहज अशी वाचा—
 द्या मज हा अधिकार तुम्हांला ' मित्र ' म्हणायान्चा *
 मित्र कृपेनें मित्रलाभ हा झाला मज तुमचा
 किती वाढला तुमचा परिचय एकचि दिवसाचा !
 थोर मनार्शी क्षणमात्राचा परिचय वर्षांचा
 क्षण सहवासें ऋणानुबंधहि जमतो कायमचा !
 अल्पकाळ जल वर्षुनि समयीं मेघ धन्य होती,
 आणि आपुलें नांव करिति ना भूभागावरतीं !

(अपूर्ण)

❁ काशिनाथ रघुनाथ मित्र

१० सोडुनि गेला प्रियजनका

सोडुनि गेला प्रियजनका, का प्रियतम बालेला ?
 भलल्या काळीं मुहूर्त निश्चय कां असला केला ?
 किति हौसेनें विवाह कौतुक केलें हो माझे,
 —आणि—पुढें परि चितनिंही हें वेडें मन लाजे !
 शुभलग्नाचें शुभतर फल नच पाहिलेंत ताता,
 कोणि करावें नव्या जिवाचें नव कौतुक आतां ?
 करील त्याचे लाड बहुपरी माता—हा हाय—
 मूर्ति परी ती दिसतां आतां हृदयिं बसे घाय !
 शुभ सर्वस्वा मंगलधात्री सौभाग्याच्या जी,
 —काय वदावें, कसें वदावें—केवि दिसत आजी !

(अपूर्ण)

११. अंतकाळची याचना

[चाल— आम्रमंजरी तुला]

प्रार्थितसे एवढें गडे ग ! पाहि जरा मजकडे गडे ग !

मृत्युलोकिंची वसती सरली

जीवन आशा वाटे गेली !

मर्यादेपलिकडे गडे ग !

इहलोका जरि होत पारखा,

तरि भेटीस्तव तुझ्या सारखा,

जीव पहा धडपडे ग !

(अपूर्ण)

१२. विद्ध मृग

संगीत व्याधा, सुखद हें तव यापरी नच थांबवी,

या रसीं मरु दे मला रसिकत्व पूर्णचि दाखवी !

(अपूर्ण)

१३. चुंबन

गाल रंगले चुंबनिं परि मुख सखये, होत मल्ल

खुलवि त्याच किरणानें करपत जणुं जाईचें फूल !

(अपूर्ण)

पहिल्या ओळींची सूची

पृष्ठ

अखंड गायन ऐकायातें पंजरांत धरिला पक्षी	१०६
अनंत नभ हें वरी पसरलें	८७
अखेर झाली आतां घे हा प्रणाम जातां जातां	१०१
अंधपणें मी पाहत होतों माझ्या प्रेमाची मूर्ति	१०४
अभिनंदन करितों प्रांजलि	१५
अमृतसिद्धि हा योग मंगलचि जग सगळें गाय	१९४
अवेळ तरिही बोल कोकिळे, अवेळ तरिही बोल !	१२२
असे एकदां दोघे चौघे कामाला प्रातःकाळीं	११०
अहा ! उगवला पहा अरुण हा	६५
आठवतो का सांग सखे तो काळ विवाहाचा ?	१६
आणि जीविता, लाभ हाच का तुझ्या संगतीं राहुनिया ?	२३७
आहे जो विधिलेख भाळें लिहिला कोणास तो न कळे	१२०
उडुनि जा स्वैर । काजव्या चमक बाहेर	२२१
उन्हाळ्यासाठीं पाणी न ठेवून	१९२
करमत नव्हतें म्हणुनि एकदा	४८
करितां कार्या । चुकचुकते पाल ही वाया	१९
काळोखामधुनी पल्याड न दिसे या रात्रिचा शेवट	११७
काहीं गोड फुलें सदा विहरतीं	२२
कांहिं लिहावें तुझ्यासाठीं हा विचार मनिं धरुनी	१८०
कुठल्याशा जागीं देख । मैदान मोकळें एक । पसरलें ॥	९५
कुणि एका हो एका एकच वेळ	२३९
कोटें असे सकलपंडितमुख्य भोज	६
कोणी एक कवि स्वकीय हृदया घेऊन आहिंडत	१९८
कोवळ्या हालत्या चिमण्या पिंपळपाना	७९
कौरवपांडवसंगर तांडव द्वापरकालीं होय अती	२०२

	पृष्ठ
खेळत होता बाळ आमुचा चेंडू घेवोनी	१८६
गा रे गा रे गाच जरा	१७७
गिरिशिखरें खरतांना त्यांतुनि कण वाळूचे पडतात	९९
गुणि बाळ असा जागसि कां रे वायां	१९६
घास, घे रे तान्ह्या बाळा	२२७
घुबडा, बोल रे घू घू	१४८
घुमे नाद तो सुंदरीच्या करीं	२५०
चल, ऊठ, कल्पने, जा बघ पाहू	२४९
चल, सख्या जिवा रे, पुन्हां घरीं	१०७
चला आज हा आला दसरा !	५८
चला चलारे चला चला, विसरुनि विश्वा चला चला	१३२
चष्मा लावुनि डोळ्यां	४
चालतसे सारखीच ही मुशाफरी	८३
चित्तकोकिला ! प्रेमा गाया जगद्गायनाला	३९
चित्रपटावरि रम्याकृतिच्या सीमारेषा परोपरी	१०३
जगतास जागवायाला केशवसुत गाउनि गेले !	१३
जगद्गायका बालकवे ! चल, ऊठ ऊठ आतां	१७३
जबरदस्तचा हुकूम माझा ऐकुनि काळा थांब जरा	२४८
जसें पाहिलें त्वा परा जीवजाता	२५१
जादूची माझी बाग तीत फुलें जागोजाग	१३६
जिवलग हृदया ! मूढवृत्ति ही धारण केली कां असली ?	९३
जी दुःखीकष्टी जीवा दुसरी माता	२००
जें जें या समयीं मनांत	३
जे जे रोग मनास होति, हृदया संताप जो जाळतो	८९
जें मनास शिवलें नाहीं	२०
जेव्हां जीवनलेखनास जगतीं प्रारंभ मी मांडिला	२३०
जेव्हां धरी निजनिभा रवि आवरोनी	२३६
ज्याच्या बोधसुधेनें पावन झालें मदीय हीन मन	१९२

	पृष्ठ
ज्येष्ठ बंधो ! साष्टांग नमस्कार	९
डोळा साचा, हा मोरपिसान्यावरचा	२२८
डोळ्यांनीं बघतो, ध्वनीं परिसतो कानीं	९१
तुज बघुनी वाटें कीं	७
तुटे स्नेहसंबंध सर्वस्व आतां	१०२
थांब जरा, तारके ! जरा तरि थांब	९०
थांब जरासा बाळ	२३१
दयाघना ! विनंति करित मन तुज हें	७८
दिक्कालांनीं, अज्ञातांनीं, वांधितांच पाय	१८३
दिसे मजला हें पुढें गोड मूल	२४३
दूरस्था जलधीकडे स्वहृदया नेते नदी वाहुनी	६४
देवी दर्शनदुर्लभ झाली	८८
धन्य ! धन्य ! बा, तव सुयशाची होता जाणीव	४९
धन्य पंढरी धन्य भीवरा	८
धवाननालोकनचुंबनातें	१९१
नको तपेली फुटकी असली	८४
नमो पांडुरंगा ! नमस्ते श्रीरंगा	१७०
नमोऽस्तु ते ! धन्य एक सकल जर्गीं तूंच	६३
नवरात्राची रात्र संपली सण आला दसरा	२४४
नाचतां मोर, नाचते पहा लांडोर	१३५
नाजुक सुंदर गोंडस चिमणी बाला दशवर्षा	५३
नाना रोग, जुगुप्सिता, व्यसनिता	९०
नाहीं राहत वास लेश कुसुमीं कोमेजतां तें त्वरें	११७
निजलें जग, कां आतां इतक्या तारा	१०८
नीज गुणी बाळ झर्णी	६८
पंख उभारुनि जरा भरारा	१८१
पदर आणिले तुझे काहीं तूं	११५
पन्हाळगडचा पठार सगळा घालुनि पायाखालीं	७४

	पृष्ठ
पहा फडकला पूर्व दिशेवर रक्तरंग कसला ?	१७४
पाहसि आतां अंत असा कां ?	९२
पिठांत पाणी घालुनि केलें दूध भलें निष्ठुर काळें	१००
पूर सरितेला फिरुनि फिरुनि येत	२४६
प्रणयदर्शना जातां मित्रा, न करी उपहासा	१२८
प्रेमा ! ऊठ—चल उघड झांकली मूठ !	१३०
प्रेमाचे ते जीव, दयाळा आज कुठें दाखीव	११८
प्रेमें जीं कुसुमें दिलींस मजला	९१
बाळ कुणी, संध्याकाळीं रमे गुणी	१८५
बोल बोलतों सल्लगीचे, गाणें माझें कल्लगीचें	१५८
भीमकवाळा ती वेल्हाळा टाकुनि गोपाळा	६९
भेट जहाली पहिल्या दिवशीं	२२३
मनांत माझ्या गुणगुणतें हें रसिका कोणी कांहीं	२१३
मंगलदेशा ! पवित्र देशा ! महाराष्ट्र देशा	१६६
मार भरारी, चल तोड बंधनें सारीं	२३३
मैना भटके वनांत, वेडा राघू झुरतो मनांत	२००
यंत्रबंधनीं तिर्यजलातें अवरोधुनि यापरी	१९७
यावज्जीवहि ' काय मी ' न कळलें आत्तांप्रती नीटसें	११५
ये, ये, ये, आतां ये कविते	१८८
रंग गुलाबी संध्या पसरी पश्चिम दिग्भागीं	१७
रचिसि काव्यभूषा ? अथवा कुसुमचापपाशा ?	१९०
रमणि ! स्मरणीं आमरणाचि या हृदयपटावर ठसा	८३
रानोमाळ, आंधळ्यांची चाले माळ	२२
वंदन नाट्यमिलिंदा, गोविंदा, तव पदारविंदांना	२२०
वाजिव रे बाळा ! वेल्हाळा !	५२
वाटे स्मशान शांतिस्थान	१४०
विचार करितां तुजविषयीं गुंग बिचारा, मन होई	२२६
विरहोत्सुक सागर झाला	४

	पृष्ठ
वेडा कोणी जगास सोडुनि पळे	२९
शब्दांमध्ये, अर्थांमध्ये, प्रासामध्ये काव्य नसे	१९८
शहाजहानाआधीं मेली ख्याल्लिखुशाली ती त्याची	१०९
शांत शांत अति बाह्यसृष्टि जरि नोहींकडे शांत	१२५
शिवरायाच्या मार्गें आम्ही लालमहालीं फिरणें	२३५
श्रीमन्मंगल मंगलप्रद असे जेथें उभा सर्वदा	२२४
श्रीहरि मथुरानगरीं गेले, गोकुळ मार्गें तळमळतें	१११
सख्या सांगसी बोध हिताचा चातुर्याचा तसाच हा	१०५
संगम तीन्ही काळाचा प्रेमळ घडवी साचा	२४०
संगीताचा करी योजना विधि का जगतींत	१९८
संध्याकाळ सदा उदास करतो माझ्या अभागी मना	२३८
संध्यापट गगनीं पसरी	७६
सन्मानार्थ सभेंत हार कुणिसा कंठीं तुझ्या घातिला	२२५
समशेर दुधारी दिसतां ! कां भीसी ऐसा बा रे ?	१९९
सहजचि दिसलें पायाखालीं मज फणसाचें पान	११३
साध्याहि विषयांत आशय कधीं मोठा किती आटळे	२२७
सान्या त्या कविता तशाच असती	११४
सुखदुःखाच्या द्वैतामधुनी दुःख सदा वगळावें	१२१
हा असे खेळ दैवाचा, अपराध यांत कोणाचा ?	२४५
हा हार शुभ्र किति आई	५
ही एक आस मनि उरलि	३१
ही सरती संध्या या सालाची जमली	२०२
हृदयशारदे ! या कवनाचे बोल एक माझे !	३७
हें कोण वोललें बोला ? राजहंस माझा निजला	२३
होता एक जुनाट आड पडका	७०
क्षणभर वेड्या प्रेमा थांब	११
क्षमा करी, जिवलगे ! क्षमा करि !	९४

कवितांची सूची

	पृष्ठ
अनामिकाचे अभंग	१७०
अंधाला दृष्टिलाम	१०४
अपराध यांत कोणाचा ?	२४५
अभिनंदनपर वर्धापन	४९
अरुण	६५
अरुण (दुसरा)	१७४
अल्लड प्रेमास	११
अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिळेस	१२२
आंघळ्यांची माळ	२२
इच्छा, उपभोग व विषय	१०६
एकच मागणें	१२०
एक शंका	११७
एक समस्या	११०
एका जुन्या श्लोकाची आठवण	९१
एका तरुणीस... पाहून	१९१
एका बाल-कवीस	१७७
एका शब्दासाठीं विनंति	९४
एखाद्याचें नशीब	२२
ओसाड आडांतील एकच फूल	७०
कर्धी ?	१०३
कलगीचें गाणें	१५८
कवि आणि कैदी	२३३
कवितेसाठीं धडपड	१८०
कवीचा वधूवरांस आहेर	२२४
कळ्यांचीं फुलें कशीं झालीं ?	१८५

वा ज ग्वै ज यं ती

परादा ग्रंथ संपादन, ठाणे, स्थलस्थः

अनुक्रम..... वि:

पृष्ठ
..... नों वि:

काय करावें ?	१९२
कारंजाचें चढतें पाणी	१९७
काव्याची व्याख्या	१९८
काळ	६
काळाला बजावणें	२४८
कांहीं इंग्रजी कविता वाचून	१००
कृष्णाकांठीं कुंडल	२१२
केशवसुत मेले ?	१३
केशवसुतांची कविता वाचून	२३५
कोणी कोणास तरी	७
गरिबीचें गाणें	२३९
गाणें चांगलें कसें असावें ?	१९८
गीतविरक्ति	८८
गुलाबाच्या पाकळ्या	२००
गुलाबी कोडें	१७
गेले गोपाळकृष्ण	२४९
गोड निराशा	१३६
गोफ	११५
घरांत बसलेल्या काजव्यास—	२२१
घास	२२७
घुंगुरवाळा	५२
घुबडास	१४८
चिन्तातुर जन्तु	१०५
चिमुकलीच कविता	५३
चेंडू	१८६
जगाचें गाणें	६३
जिवास बोध	२५०

	पृष्ठ
जीवितास—	२३७
जुन्या कवितांची आठवण	११४
तडजोड	३
ती कोण ?	६४
तीन तरी	१०७
त्याच तारकेस याचना	९०
दसरा	५८
दिवाळी	२००
‘ दिव्य प्रेमाची जाति ’	७६
दुर्दर्शन	९०
देवल	२२०
दैवाची निर्दयता	१११
नट मित्रास पत्र	९
नदीस पूर आलेला पाहून	४
निजलेल्या बालकवीस—	१७३
निद्रागीत	६८
निर्दय बालेस	१०१
निर्वाणीची विनवणी	९२
परमाणूंचें कार्यमाहात्म्य	९९
पहिलें चुंबन	२०
पांखरास—	१८१
पांच देवींचा पाळणा	१९६
पानपतचा फटका	२०२
पुत्रशोक	२४६
पुनर्जात प्रेमास	१३०
पुनर्विकसन	७८
प्रासंगिक—किंवा अप्रासंगिकच	२२५
प्रेमकाळ	२४०

	पृष्ठ
प्रेम आणि मरण	९५
प्रेमपाठ	३९
प्रेमशोधन	१९८
प्रेमाखातर	१२८
प्रेमाचा प्रलयकाळ	१३५
प्रेमाची प्रामाणिकता	१०५
फणसाचें पान	११३
फुटकी तपेली	८४
फुलें वेचिलीं पण	७४
फूल ना फुलाची पाकळी	१०८
बागेंत बागडणाऱ्या लाडक्या लहानग्यास	२३१
भयाण एकान्त	१२५
भीमकवाळा	६९
मनां त्री दिवसरात्र	८७
मनांतली पाल	१९
मागें पाहणें	८३
माझा मृत्युलेख	११५
माझी पहिली कविता	४
मुरली	३१
मोगऱ्याचा हार	५
मोरपिसावरचा डोळा	२२८
ये ये ये कविते !	१८८
रांगोळी घातलेली पाहून—	२२८
राजहंस माझा निजला !	२३
रात्रीस ओरडणाऱ्या घुबडास	२३६
लक्ष्मीपूजन	२०२
लांडोर	१३५
लीला	२४३
लोकमान्यांस भारतवर्षाचा आशीर्वाद	१९४

राधा प्रथम सत्रांत
 अनुक्रम २०६९ वि: ०५/०२
 क्रमांक १७३४ नो: वि: १०/१०० वा नै ज यं तं

वाचकांस विज्ञापन	पृष्ठ ३
विचार	२२६
विरामचिन्हें	२३०
विश्वाची विजयादशमी	२४४
वीणावती सुंदरीस	२५०
वेडा	२९
'वेषभूषा'कारास....पद्यभूषा	१९०
शेवटचे प्रेमगीत	१००
श्रीमत्....राज्यारोहणानिमित्त पदें	१७
श्रीमहाराष्ट्रगीत	१६५
—स	९५
सगुणस्वरूप	८
समशेर दुधारी दिसतां—	१९९
सत्सुमदाम	१९२
“समसमां संयोग कीं जाहळा !”	२३८
सांग कसे बसलों ?	२२३
सुखदुःख	१२१
सुभाषित	८९
स्मरणसृष्टि	११८
स्मशानांतलें गाणें	१४०
स्मृतिगीत	१६
हाय हाय !	१८३
हालत्या पिंपळपानास	७९
हा क्षण	८३
हुकमेहुकूम	४८
हुरहूर	११७
हृदयशारदेस	३७
हृदयास	९३

